

अर्थसंवाद

चिंतामणराव देशमुख
स्मृती विशेषांक

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

खंड 20, अंक 3
ऑक्टोबर-डिसेंबर
1996

भारतीय सौर
आश्विन-मार्गशीर्ष
1918

- प्रमुख संपादक
रवीन्द्र दोशी
- सहायक संपादक
सु. गो. भानुशाली
- सल्लागार मंडळ
पुरुषोत्तम पाळंदे
मालचंद्र मुणगेकर
अंजली कुलकर्णी
श्रीराम पेडगांवकर

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्धये ।
शोधचर्चाविवादार्थं संवादोऽयं प्रवर्तितः ॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

खंड 20, अंक 3

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996

अनुक्रमणिका

205	वि. गो. पेंढरकर	चित्तामणराव देशमुख : भारताच्या वित्तीय संरचनेचे शिल्पकार
224	पद्माकर रा. दुभाषी	स्वतंत्र भारताला विकासाच्या वाटेवर नेणारे वित्तमंत्री
233	भा. रा. ठेकणे	सव्यसाची अर्थधुरंधर
239	गो. स. कामत	आर्थिक नियोजन कसे असावे ?
243	माधव दातार	चित्तामणरावांच्या दृष्टिकोनातून आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था आणि भारत
252	पुरुषोत्तम पाळंदे	आयुर्विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण : उद्दिष्टे, प्रक्रिया व नंतरची वाटचाल
286	श्री. आ. देशपांडे	चित्तामणी देशाचा कंठमणी झाला
271	रा. भा. देवस्थळी	विद्यापीठीय शिक्षणाची उद्दिष्टे
277	एडवर्ड जॉर्ज/व्यं. सु. पाटणकर	आर्थिक घोरणाचे अभिगम : काही विचार
287	विकास चित्रे	भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील वित्त व ऋणव्यवस्था
299	रवीन्द्र दोशी	देशमुखांच्या दृष्टिकोनातून

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

कार्यकारी मंडळ

(1996-97)

अध्यक्ष

अ. ग. वापट

कार्याध्यक्ष

व्यं. सु. पाटणकर

कार्यवाह-खजिनदार

आ. गो. पुजारी

प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'

रवीन्द्र दोशी

सदस्य

उतम बाकोडकर

अर्जुन षाटील

विजय साठे

शिवाजी पाटील

रमेशचंद्र बेराड

दिलीप पाटील

बालकृष्ण कुलकर्णी

नंदकिशोर सुदा

कृष्णराव भोसले

मृणालिनी फडणवीस

शर्मिष्ठा सातव-मतकर

श्रीकांत जोशी

कार्यालयीन पत्रव्यवहार :

(वर्गणी व जाहिरात पाठविणे, सदस्यत्वाची नोंदणी करणे इत्यादी)

डॉ. आ. गो. पुजारी,

कार्यवाह, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,

किल्ला भाग, मंगळवेढा 413 305 (जिल्हा सोलापूर)

(दूरध्वनी : 02178-20556)

परिषदेचे प्रमुख कार्यालय :

मराठी अर्थशास्त्र परिषद,

द्वारा / सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ सोशल वेंज,

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ग्रंथसंग्रहालय मार्ग,

दादर, मुंबई 400 014.

वर्गणी :

(अ) परिषदेचे सदस्य

(1) आजीव सदस्य : रु. 600 (एकरकमी)

(2) साधारण सदस्य : रु. 100 (वार्षिक)

(3) संस्था सदस्य :

शैक्षणिक संस्था : रु. 100 (वार्षिक)

व्यावसायिक संस्था : रु. 150 (वार्षिक)

[* परिषदेच्या सदस्यांना ' अर्थसंवाद ' त्यांच्या वर्गणीतच दिला जातो.]

(आ) ' अर्थसंवाद ' वर्गणीदार

ग्रंथालये : रु. 100 (वार्षिक)

(इ) वर्गगणना 1 एप्रिल ते 31 मार्च

** वर्गणी डिमांड ड्राफ्ट / मनी ऑर्डरने ' मराठी अर्थशास्त्र परिषद ' या नावाने कार्यवाहांकडे मंगळवेढ्याला पाठवावी.

' अर्थसंवाद ' साठीच्या अनुदानाबद्दल आभार :

(1) पश्चिम विभागीय केंद्र, भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद, मुंबई.

(2) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

(टीप : म. रा. सा. सं. मंडळाने अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकामधील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ आणि राज्य शासन सहमत असतीलच असे नाही.)

संपादकीय

प्रस्तुत अंक हा विशेषांकाच्या मालिकेतील दुसरा अंक आहे. सर डॉ. चिंतामण द्वारकानाथ देशमुख यांचे 1996-97 हे जन्मशताब्दी वर्ष आहे. एक कार्यदक्ष सनदी अधिकारी मध्यवर्ती बँकर, व्यावहारिक अर्थतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ आणि समाजसेवक अशी त्यांच्या जीवन-प्रवाहातील विविध रूपे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक क्षेत्रातील जडणघडणीतील त्यांचा सहभाग हा प्रत्येक ठिकाणी त्यांच्या पाऊलखुणांमार्फत ठेवणारा असाच होता. स्थानिक पातळीपासून ते आंतरराष्ट्रीय पातळीपर्यंत चिंतामणरावांनी जटिल आर्थिक प्रश्नांच्या बाबतीत समंजसपणाने भूमिका मांडल्या आणि त्याचा सर्वसामान्यपणे स्वीकार झाला. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे तिसरे गव्हर्नर आणि पहिले भारतीय गव्हर्नर म्हणून पदभार सांभाळताना त्यांनी या बँकेला देशाची मध्यवर्ती बँक म्हणून आकार दिला आणि त्यासाठी अगदी निवडून तज्ज्ञ माणसे गोळा केली. संशोधनावर भर दिला तसेच अधिकृत सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था केली. जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी यांच्या स्थापनेसाठी ब्रेटन वूडसच्या परिषदेत व्यापक दृष्टिकोनातून त्यांची निकड प्रस्थापित करतानाच हिंदुस्थानचे हितसंबंध अबाधित राखण्यासाठी प्रयत्न केला. चिंतामणरावांच्या वैचारिक योगदानाचे लॉर्ड जे. एम. केन्स यांनीदेखील कौतुक केले. या दोन्ही आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या स्थापनेपासून ते 1956 पर्यंत चिंतामणराव त्यांच्या कामकाजात भारताचे प्रतिनिधी म्हणून सहभागी होते. स्वतंत्र भारताचे तिसरे वित्तमंत्री म्हणून 1950 ते 56 या वर्षात ते केंद्रीय मंत्रिमंडळात राहिले. याच काळात भारतात आर्थिक नियोजनाची मूहूर्तमेढ रोवली गेली. भारतीय नियोजन आयोगाच्या स्थापनेपासूनच ते नियोजनवद्द आर्थिक विकासाच्या कामाशी संबंधित राहिले. त्यांच्या वित्तमंत्रीपदाच्या कालखंडातच देशाची पहिली पंचवार्षिक योजना पूर्ण होऊन दुसऱ्या योजनेचा श्रीगणेश झाला. अर्थसंकल्प व पंचवार्षिक योजना यांची सुसंबद्धपणे सांगड त्यांनी घातली. प्रत्येक अर्थसंकल्प मांडताना त्यांनी पंचवार्षिक योजनेच्या यशस्वतेसाठीची आपली भूमिका मांडून जनतेच्या सहकार्याचे आवाहन केले आहे.

त्यांच्या आर्थिक क्षेत्रातील कार्यकालात आर्थिक संस्थांच्या राष्ट्रीयीकरणाचे तीन प्रसंग संस्मरणीय ठरले. वित्तमंत्रीपदाच्या जबाबदारीतून मुक्त झाल्यानंतरची त्यांची उर्वरित वर्षे ही उच्च शिक्षण आणि समाजसेवा यांच्यासाठी कामी आली. विद्यापीठीय शिक्षणाबद्दलचे आपले विचार त्यांनी अनेक प्रसंगांच्या वेळच्या व्याख्यानातून स्पष्ट केले आहेत. अनेक आर्थिक व आर्थिकेतर संस्थांचे ते अध्यक्ष वा सदस्य होते. सरतेशेवटी ते समाजकार्यात गुंतले.

अशा या सव्यसाची व्यक्तीचे जन्मशताब्दी वर्ष संस्मरणीय पद्धतीनेच साजरे व्हावे

असा विचार करून मराठी अर्थशास्त्र परिषदेने महाराष्ट्र शासनाकडे अनुदानासाठी प्रस्ताव पाठविला. माननीय मुख्यमंत्र्यांनी त्याला हिरवा कंदिल दाखवून मुख्यमंत्री निधीतून 25,000 रुपयांचे अनुदान दिले. या अनुदानाचा कशा रीतीने उपयोग करावा याचा निर्णय करण्यासाठी परिषदेने कार्याध्यक्ष डॉ. व्यं सु. पाटणकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उपसमिती नेमली. साधकबाधक विचार करून या समितीने दोन उपक्रम निश्चित केले. एक म्हणजे, देशमुखांच्या आर्थिक विचारांचा चिकित्सकपणे भागोवा घेण्याच्या दृष्टीने एक परिसंवाद पुण्यामध्ये तारीख 2 ऑक्टोबर, 1996 या देशमुखांच्या मृत्यूदिनी घ्यावयाचा. दुसरा म्हणजे, 'अर्थसंवाद'चा ऑक्टोबर-डिसेंबर, 1996 (खंड 20, अंक 3) हा 'चिंतामणराव देशमुख स्मृती विशेषांक' म्हणून प्रसिद्ध करावयाचा आणि त्याचा प्रकाशन समारंभ 14 जानेवारी, 1997 रोजी देश-मुखांच्या जन्मदिनी मुंबई येथे करावयाचा. यापैकी परिसंवादाचा कार्यक्रम डॉ. भा. रा. ठेकणे यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि श्री. वि. गो. पेंढरकर आणि डॉ. पद्माकर दुभाषी यांच्या सह-भागाने पार पडला, आणि आता हा स्मृती विशेषांक प्रकाशित होत आहे. या अंकासाठी तज्ज्ञांना लेख लिहून देण्यासाठी विनंती करण्यात आली. तसेच परिसंवादातील वक्त्यांची भाषणेही लेखरूपाने समाविष्ट केली. अर्थसंवाद'चा हा अंक म्हणजे एका परीने देशमुखांवरील मराठी भाषेतील एक उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ होईल असा आमचा प्रयत्न होता. हे दोन्हीही उपक्रम महाराष्ट्र शासनाच्या अनुदानामुळेच शक्य झाले. याबद्दल महाराष्ट्र शासनाची आणि व्यक्तिशः माननीय मुख्यमंत्री ना. मनोहर जोशी यांची परिषद ऋणी आहे. 'अर्थसंवाद'चा हा विशेषांक साकारण्यासाठी लेखकांनी व जाहिरातदारांनी मोलाचे सहकार्य केले, मुखपृष्ठाची सजावट विनायक धामणेकर यानी कल्पकतेने करून दिली आणि हेमंत मुद्रण, कोल्हापूरचे मुनिल नसिराबादकर व त्यांचा सहकारी वर्ग यानी वेळोशी स्पर्धा करून अंकाची छपाई पूर्ण केली. सर्वांना मनापासून धन्यवाद.

शेवटी, आपणा सर्वांना सुखद समाधान देणारी वार्ता. 'महाराष्ट्र फाउन्डेशन', मुंबई यांची 1996 ची पारितोषिके 11 नोव्हेंबर, 1996 रोजी जाहीर झाली. त्यामध्ये मराठी वैचारिक नियतकालिकासाठीचे 1996 चे 'महाराष्ट्र फाउन्डेशन पारितोषिक' 'अर्थसंवाद'ला दिल्याचे घोषित झाले. या प्रतिष्ठित पारितोषिकाची रक्कम 50,000 रुपये आहे. 'अर्थसंवाद'च्या वाटचालीतील हा सोनेरी क्षण आहे. नियतकालिक आणि परिषद यांच्या लौकिकात यामुळे भर पडली आहे हे निश्चित. यातून भविष्यातील आणखी भरीव कामासाठी आपणाला प्रोत्साहन मिळेल अशी मी आशा करतो. पारितोषिक वितरण समारंभ 11 जानेवारी, 1997 रोजी पुण्यात संपन्न झाला. संपादकांच्या दृष्टीने मन भरून येईल अशा या घटनेच्या पार्श्व-भूमीवर 'अर्थसंवाद'चा 'चिंतामणराव देशमुख स्मृती विशेषांक' वाचकांच्या हाती देत आहे.

14 जानेवारी, 1997

रवीन्द्र दोशी

सर डॉ. चिंतामण दासकानाथ देशमुख

जन्म

१४ जानेवारी, १८९६

मृत्यू

२ ऑक्टोबर, १९८२

सर डॉ. चिंतामणराव देशमुख यांचे
परिषदेच्या कार्यावाहना पत्र

TEL 71323

CHINTAMAN DESHMUKH

" RACHANA "
2-2-18/50
C. T. I. POST OFFICE
HYDERABAD-500 768

दि. 26-3-1977

श्री. रवीन्द्र सबनीस यांस सादर नमस्कार --

आपले दिनांक 15-3-77 चे पत्र व सोबतचे साहित्य मिळाले.

संकल्पित परिषदेचे क्षेत्र प्रादेशिक भाषा माध्यमामुळे महाराष्ट्राबाहेर विशेष महत्त्वाचे ठरणार नाही. त्या माध्यमाला हिंदीची वैकल्पिक जोड देण्याची सोय केल्यास लिखाण, आवेदन वगैरे जास्त प्रभावी होतील. माझ्या शुभेच्छा व आशीर्वाद नेहमीच आपल्या उपक्रमामागे आहेत.

आपला,

चि. द्वा. देशमुख

सर डॉ. चिंतामण द्वारकानाथ देशमुख

जीवनप्रवाह

जन्म 14 जानेवारी, 1896. कुलाबा (आता रायगड) जिल्ह्यातील नाते गावी कायस्थ प्रभू घराण्यात. वडील द्वारकानाथ वकील. आई भागिरथी. प्राथमिक शिक्षण नाते गावी. मुंबईतील 'आर्यन एज्युकेशन सोसायटी' च्या माध्यमिक शाळेतून मॅट्रिकच्या परिक्षेत प्रथम श्रेणीत प्रथम (1912). त्या वर्षापासून ठेवण्यात आलेली संस्कृतची जगन्नाथ शंकरशेठ शिष्य-वृत्ती मिळविणारे पहिले मानकरी. एल्फिन्स्टन महाविद्यालयातून इंटरची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन इंग्लंडला गेले. केंब्रिजच्या 'जोझेफ महाविद्यालया'तून बी. ए. पदवी. वनस्पतीशास्त्रातील बक्षिस. आय. सी. एस. परिक्षेत पहिले. पुढील काळात या परिक्षेत कोणीही भारतीय त्यांच्या-इतके गुण मिळवू शकला नाही. इंग्लंडमध्ये असतानाच रोझिना सिल्कॉक्सशी विवाह (1920). कन्या प्रिमरोझ. प्रथम पत्नी मृत्यू 1949. दुसरा विवाह 1953 मध्ये दुर्गाबाईंशी. बॅरिस्टरची परीक्षा उत्तीर्ण.

शिक्षण संपवून हिंदुस्थानात परतल्यानंतर भूतपूर्व मध्य प्रदेश व वऱ्हाड प्रांतात सनदी अधिकारी म्हणून 1920 ते 39 या दोन दशकांत कार्य. उपआयुक्त, अवर सचिव, जमाबंदी अधिकारी (Settlement Officer) (1919-30). इंग्लंडमधील दुसऱ्या मोलमेज परिषदेस सचिव म्हणून उपस्थित (1931). मध्य प्रदेश व वऱ्हाड प्रांतात महसूल व वित्त खात्याचे सचिव, शिक्षण खात्याचे संयुक्त सचिव, आरोग्य व जमीनविषयक विशेष कार्याधिकारी (1932-39). शत्रूराष्ट्रांच्या मालमत्तेचे अभिरक्षक (1939).

भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे संपर्क अधिकारी, मध्यवर्ती मंडळाचे सचिव (1939-41), डेप्युटी गव्हर्नर (1941-43), पहिले भारतीय गव्हर्नर (1943-49). अमेरिकेतील ब्रेटन वूडस् येथील जागतिक मुद्रा परिषदेत हिंदुस्थानचे प्रतिनिधित्व (1944). जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीवर भारताचे गव्हर्नर (1946-56). या संस्थांच्या पॅरिस येथील वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष (1950). युरोप व अमेरिकेतील भारताचे वित्तीय प्रतिनिधी (1949-50). भारतीय नियोजन मंडळाचे सदस्य, भारताचे वित्तमंत्री (1950-56).

विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष (1956-60), दिल्ली विद्यापीठाचे कुलगुरू (1962-67), इंडियन स्टॅटिस्टिकल इन्स्टिट्यूटचे अध्यक्ष (1945-64), नॅशनल बुक ट्रस्टचे अध्यक्ष (1957-60), इंडिया इंटरनेशनल सेंटर, दिल्लीचे संस्थापक (1959), अँडमिनिस्ट्रेटिव्ह स्टॉफ कॉलेज ऑफ इंडिया, हैद्राबादच्या संचालक मंडळाचे प्रमुख (1959-73) इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक अँडमिनिस्ट्रेशनचे अध्यक्ष (1963-64). इंडियन कौन्सिल ऑफ वर्ल्ड

अफेअर्स (1960-67) व युनायटेड नेशन्स इन्स्टिट्यूट फॉर ट्रेनिंग अँड रिसर्च (1965-70) यांच्याशी संबंधित. इतर अनेक भारतीय संस्थांचे सदस्य व पदाधिकारी.

अनेक मानसन्मानांनी विभूषित. ब्रिटिश सरकारची 'सर' पदवी (1937). ऑननरी फेलो, जीझस महाविद्यालय, केम्ब्रिज (इंग्लंड) (1952). रॅमन मॅगसेसे पारितोषिक (1959). भारत सरकारकडून 'पद्मविभूषण' (1975), प्रिन्स्टन व न्यू जर्सी (अमेरिका), लिसेस्टर (इंग्लंड) ही विद्यापीठे, इंडियन स्टॅटिस्टिकल इन्स्टिट्यूट, कलकत्ता आणि पुणे, दिल्ली, अला-हाबाद, नागपूर, उस्मानिया, अन्नमलाई, पंजाब आदी 13 भारतीय विद्यापीठे यांनी सन्माननीय डॉक्टरेट पदवी देऊन गौरविले.

महत्वाची प्रकाशने : कालिदासाच्या 'मेघदूत'चा मराठी श्लोकबद्ध अनुवाद (1944). मद्रास विद्यापीठातील तीन व्याख्याने 'Citizens of No Mean Country' या शीर्षकाखाली ग्रंथबद्ध. 'Central Banking in India - A Retrospect, 1935-45' (1945), 'Economic Development in India, 1946-56' (1956). विविध विद्यापीठांच्या दीक्षांत समारंभातील भाषणे 'In the Portals of Indian Universities' आणि 'On the Threshold of India's Citizenship' या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध. 'संस्कृत काव्यमालिका' (1969), महात्मा गांधीची 100 वचने संस्कृतमध्ये श्लोकबद्ध करून 'गांधी सूक्तिमुक्तावली' या नावाने प्रसिद्ध. 'The Course of my Life' आत्मचरित्र (1974). 'भगवद्गीता' (1976), 'Gems from the Amar Kosha' (1976), 'धम्मपद' (1977).

बागकाम व फलोत्पादनाचा विशेष छंद. मराठी, इंग्रजी, संस्कृत, फ्रेंच व जर्मन भाषांवर प्रभुत्व. वयाच्या 87 व्या वर्षी हैद्राबाद येथे 2 ऑक्टोबर, 1982 रोजी निधन.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

'अर्थसंवाद'ला 'महाराष्ट्र फाउन्डेशन पारितोषिक'

'महाराष्ट्र फाउन्डेशन', मुंबई यांच्या वतीने दिनांक 11 डिसेंबर, 1996 रोजी त्यांची वार्षिक पारितोषिके जाहीर करण्यात आली. त्यामध्ये मराठी भाषेतील वैचारिक नियतकालिकासाठीचे 1996 चे 'महाराष्ट्र फाउन्डेशन पारितोषिक' 'अर्थसंवाद'ला देण्यात आले आहे. पारितोषिकाची रक्कम रुपये 50,000/- आहे. 'अर्थसंवाद'ला या उंचीला नेण्यासाठी प्रमुख संपादक डॉ. रवीन्द्र दोशी यानी जी मेहनत घेतली आहे त्याबद्दल परिषदेच्या वतीने त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन !

'महाराष्ट्र फाउन्डेशन'ने पारितोषिकासाठी 'अर्थसंवाद'ची निवड करून परिषदेला पुढील भरीव कामगिरीसाठी प्रोत्साहन दिले याबद्दल 'फाउन्डेशन'ला धन्यवाद !

आ. गो. पुजारी
कार्यवाह - खजिनदार

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

मुख्यमंत्री निधीतून देणगी

सर डॉ. चिंतामणराव देशमुख यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्ताने काही भरीव उपक्रम हाती घेण्यासाठी परिषदेने एक प्रस्ताव महाराष्ट्राचे माननीय मुख्यमंत्री नामदार मनोहर जोशी याना सादर केला होता. त्याला विनाचिर्लंब प्रतिसाद देऊन माननीय मुख्यमंत्र्यांनी मुख्यमंत्री निधीतून परिषदेला 25,000 रुपयांचे अनुदान दिले. याबद्दल मा. मुख्यमंत्री नामदार मनोहर जोशी यांचे मनःपूर्वक आभार.

आ. गो. पुजारी
कार्यवाह - खजिनदार

चिंतामणराव देशमुख : भारताच्या वित्तीय संरचनेचे शिल्पकार

वि. गो. पेंडरकर *

देशमुखांची रिझर्व्ह बँकेतील कारकीर्द

चिंतामणराव देशमुखांनी भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर म्हणून जे योगदान दिले त्यासंबंधी चर्चा करण्याचे या लेखाचे प्रयोजन आहे. या चर्चेची सुरुवात करण्याच्या अगोदर प्रास्ताविक स्वरूपाच्या काही गोष्टी तमूद करणे आवश्यक आहे.

पहिली गोष्ट अशी की, देशमुखांची रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक जरी 1943 मध्ये झाली तरी त्यांचा रिझर्व्ह बँकेशी संबंध अगोदरपासून, म्हणजे जुलै 1939 मध्ये त्यांची बँकेच्या संचालक मंडळावर शासकीय संचालक म्हणून नेमणूक झाली तेव्हापासून, होता. याच संदर्भात एक महत्त्वाची गोष्ट ही की, देशमुखांना रिझर्व्ह बँकेत आणण्याचा पहिला प्रयत्न 1936 मध्ये, म्हणजे रिझर्व्ह बँकेची स्थापना झाल्या-नंतर एक वर्षाने, त्यावेळचे बँकेचे गव्हर्नर सर जेम्स टेलर यानी केला. त्यावेळेस टेलर अशा व्यक्तीच्या शोधात होते की जिला वित्तीय व्यवहारांबद्दल ज्ञान आणि अनुभव तर आहेच पण मुख्यत्वेकरून जी उत्साह-पूर्ण आहे, जिच्याकडे प्रशासकीय सामर्थ्य आणि व्यक्ति-मत्त्व आहे आणि जिची कालांतराने डेप्युटी गव्हर्नरच्या पदावर नेमणूक करता येईल. त्यांच्या गुणग्राह्य दृष्टीला मध्य प्रांत व बन्हाड (Central Provinces and Berar) शासनाचे अर्थसचिव, सी. डी. देशमुख (आय. सी. एस.) दिसले. म्हणून त्यांनी याबाबतीत त्या शासनाच्या प्रमुख सचिवांना अभिप्राय विचारला. प्रमुख सचिवांनी देशमुख हे टेलर यांच्या हेतूच्या दृष्टीने शोभ्य आहेत असा अभिप्राय दिला. परंतु नव्या घटनेतून - त्यावेळेस दिल्ली गेलेली प्रांतीय स्वायत्तता - संभाव्य समस्या सोडविण्यासाठी त्यांची प्रांत शासनाला आव-श्यकता आहे या सबबीवर त्यांना बँकेत जाऊ देण्याचे नाकारले.

* भूतपूर्व कार्यकारी संचालक, भारतीय रिझर्व्ह बँक.

दुसरी, आणि आताच्या चर्चेच्या संबन्धात मह-

त्वाची गोष्ट अशी की, 1938 मध्ये जेव्हा रणया-स्टॅलिन दराबाबत देशात वाद सुरू होता तेव्हा मध्य प्रांत व बऱ्हाडच्या शासनातर्फे या विषयावर हिंदुस्थान शासनाला जे ज्ञापन पाठविले गेले ते इतर शासनांनी पाठविलेल्या ज्ञापनापेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचे होते. इतर शासनांनी केवळ पूर्वपरिचित धुक्तिवादाची री ओढली होती. मध्य प्रांत व बऱ्हाडच्या ज्ञापनात त्या शासनांचे अर्थसचिव चिंतामणराव देशमुख यांच्या प्रेरणेमुळे या वादाची चर्चा देशाला त्यावेळच्या आर्थिक मंदीतून बाहेर कसे पडता येईल या विस्तृत दृष्टिकोनातून केली होती. सांगण्याचा मुद्दा असा की, आय. सी. एस. सी. डी. देशमुख हे इतर सनदी अधिकाऱ्यांपेक्षा वेगळ्या प्रवृत्तीचे अधिकारी होते. त्यांच्या शिक्षणक्रमात अर्थशास्त्र हा विषय जरी कधीच आला नव्हता - ते केंब्रिज विद्यापीठाचे नैसर्गिक शास्त्रे (Natural Sciences) या विषयाचे पदवीधर होते आणि वनस्पतिशास्त्र हा त्यांच्या आवडीचा विषय होता - तरी त्यांच्या या ज्ञापनातून 'हुंडणावळीच्या दराचा देशीय अर्थव्यवस्थेशी असणारा संबंध' या समष्टीय अर्थशास्त्रातल्या महत्त्वाच्या विषयाचे त्यांचे ज्ञान दिसून येते.

देशमुख बँकेच्या संचालक मंडळावर आल्यानंतर थोड्याच दिवसात, म्हणजे ऑक्टोबर 1939 मध्ये टेलरनी त्यांची बँकेच्या संचालक मंडळाचे सचिव म्हणून नियुक्ती केली आणि देशमुखांना रिझर्व्ह बँकेत आणण्याची आपली मनीषा पूर्ण केली. या हुद्यावर दोन वर्षे काम केल्यानंतर 1941 मध्ये डेप्युटी गव्हर्नर सर मणिलाल नानावटी सेवानिवृत्त झाल्यावर देशमुखांची त्या पदी नेमणूक झाली. असे असले तरी बँकेच्या संचालक मंडळाचे सचिव म्हणून काम करत असतानासुद्धा देशमुख जवळजवळ अतिरिक्त डेप्युटी गव्हर्नर असल्याप्रमाणे काम करीत होते. दीड एक वर्षांनंतर बँकेचे गव्हर्नर सर जेम्स टेलर हृदयविकाराने दिवंगत झाले आणि त्या जागी देशमुखांना नेमावे अशी शिफारस बँकेच्या संचालक मंडळाने हिंदुस्थान सरकारला केली. हिंदुस्थान सरकारने मुरुवातीला काहीसे आढेवेढे घेतले आणि टाळाटाळ केली परंतु अखेर ती शिफारस मान्य केली. तरीपण शिफारस मान्य होईपर्यंत देशमुख स्वतःचे व गव्हर्नरांचे काम पाहात असत. अशा रीतीने प्रत्येक परिशेक पहिल्या वर्गात येणारे चिंतामणराव देशमुख रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे गव्हर्नर या पदावर

पहिले भारतीय म्हणून विराजमान झाले.

देशमुखांच्या वेळची परिस्थिती

वित्तीय क्षेत्रातील देशमुखांच्या कार्याचे यथायोग्य आकलन होण्यासाठी ते हे कार्य करीत असतानाची राजकीय व आर्थिक परिस्थिती आपण जाणून घेतली पाहिजे. त्यांची रिझर्व्ह बँकेतील कारकीर्द दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरुवातीला सुरू झाली. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी हिंदुस्थानला या युद्धात जनतेच्या संमतीविना सहभागी केले. यामुळे 1942 मध्ये महात्मा गांधींनी 'चले जाव' (Quit India) मोहीम सुरू केली. याकारणाने राज्यकर्ते देशभक्ती दाखविणाऱ्यांबद्दल साशंक असत.

त्याचबरोबर हेही ध्यानात घेतले पाहिजे की, देशमुख हे या राजवटीत आय. सी. एस. या उच्च श्रेणीतील अधिकारी होते. त्यामुळे त्यांना एका चौकटीत राहून काम करावे लागे. ही चौकट राज्यकर्त्यांनी घालून दिलेले नियम, शिस्तपालनाबद्दलची व्यवस्था आणि राज्यकर्त्यांचा अधिकाऱ्यांवर असलेला विश्वास यावर अवलंबून असते. बरेचसे अधिकारी अशा परिस्थितीत बारा वाहील तशी पाठ फिरवावी या परंपरागत मार्गाने जाणे परकरतात. पण देशमुख त्यातले नव्हते. ते ध्येयवादी आणि खरे देशभक्त होते. आणि आपल्या ध्येयाची पूर्ती करण्यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असत. त्याकरिता आपली बुद्धी पणास लावून युक्तिवाद व पवित्रा यांचा उपयोग वास्तवाचे योग्य भान राखून करीत. म्हणून त्यांच्या कार्याच्या अवलोकनात एक गोष्ट प्रामुख्याने नजरेस येते. ती ही की, बाब कोणतीही असो, त्यांचे मत देशातील वस्तुस्थितीवर, जनहिताच्या विस्तृत दृष्टिकोनातून आणि नैतिक मूल्यांवर आधारलेले असे. ते मत ते निर्भीडपणे, जोरदार पण मनमिळावू शब्दात शासनपुढे मांडीत. त्यामुळे शासनाला ते सहजासहजी डावलता येत नसे. पण जर कणखर विरोधी भूमिका घेण्याचा प्रसंग आला तर त्यालाही ते कचरत नसत. यासाठी कधी शालजोडीतले जोडे मारणे तर कधी निर्वाणीचा पवित्रा घेणे असे वेळ असेल त्याप्रमाणे मार्ग अवलंबत.

ब्रिटिश राजवटीत हिंदुस्थानची अर्थव्यवस्था जवळजवळ स्थितिक होती आणि त्यामुळे तो आर्थिक-

दृष्ट्या फार मागासलेला देश होता. कापड, ताग, कोळशाच्या खाणी आणि तीन लहान आकाराचे लोह व पीलाद कारखाने याव्यतिरिक्त आधुनिक उद्योग नगण्य होते. शेती पारंपरिक स्वरूपाची, पावसाच्या लहरीवर अवलंबून राहिलेली होती. वित्तीय संरचनेत व्यापारी बँका आणि स्टॉक एक्स्चेंज एवढ्या दोनच प्रमुख संस्था होत्या. विशेषतः आर्थिक विकासासाठी आवश्यक अशा होतकरू उपक्रमीना कर्ज व योग्य सल्ला देऊन प्रोत्साहन देणाऱ्या मर्चंट किंवा गुंतवणूक बँका नव्हत्या. त्यातच तिसऱ्या दशकातल्या जागतिक महा-मंदीची भर पडली. या मंदीतून निर्घात वाढवून बाहेर पडण्याच्या देशाच्या प्रयत्नांना हिंदुस्थानात काम करणारे ब्रिटिश अधिकारी, हिंदुस्थानला आपला माल विकणारे ब्रिटिश कारखानदार यांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी रुपया-स्टॅलिगचा 1 शिलिंग 4 पेन्स हा ठरविलेला दर एक प्रकारचा अडथळा होता.

देशमुखांची रिझर्व्ह बँकेत 1939 ते 1949 अशी दहा वर्षे गेली. हा कालखंड देशाच्या आणि जगाच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा होता. कारण, या काळात केवळ राजकीय क्षेत्रात क्रांतिकारक घटना घडल्या एवढेच नव्हे तर आर्थिक क्षेत्रातही (विशेषतः आंतरराष्ट्रीय आर्थिक क्षेत्रातही) घडल्या.

देशमुखांच्या वित्तीय क्षेत्रातील कायचे विभाग

देशमुखांच्या वित्तीय क्षेत्रातील कायचे पुढील-प्रमाणे चार मुख्य विभाग पाडता येतात : (अ) दुसऱ्या महायुद्धाच्या खर्चातून उद्भवलेल्या समस्या सोडविण्यासाठी केलेले कार्य; (आ) युद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय चलन-व्यवस्थेबद्दलच्या योजनांच्या संदर्भातील कार्य; (इ) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशाच्या वित्तीय संरचनेत सुधारणा घडवून आणण्यासंबंधातील कार्य आणि (ई) रिझर्व्ह बँकेतून सेवानिवृत्त झाल्यावर वित्तीय क्षेत्रात केलेले कार्य. यापैकी त्यांनी (अ) ते (इ) विभागातील कार्ये रिझर्व्ह बँकेत असतानाच्या दहा वर्षांत केले. यापैकी 1939 ते 1945 ही सहा वर्षे स्वातंत्र्यपूर्व काळात गेली. त्यामुळे सुरुवातीला त्यांचे कार्यक्षेत्र (अ) विभागापुरते मर्यादित होते. पुढे जेव्हा युद्धसमाप्ती नजरेच्या दृष्ट्यात येऊ लागली तेव्हा त्यांचा विस्तार होऊन

त्यांना (आ) विभागात कार्य करण्याची संधी मिळाली. याच सुमारास देशाला लवकरच स्वातंत्र्य मिळण्याची चिन्हे दिसू लागली आणि देशमुखाने विचार स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर देशाच्या आर्थिक प्रगतीला यथायोग्य हात-भार लावणारी वित्तीय संरचना कशी असावी, त्या-दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने काय करावे आणि त्याकरिता बँकेच्या रचनेत काय सुधारणा कराव्या यावर मुरू आले आणि त्यांनी (इ) विभागातील विषयांकडे आपले लक्ष वळविले.

(अ) दुसऱ्या महायुद्धाच्या खर्चातून उद्भवलेल्या समस्या

दुसऱ्या महायुद्धाच्या खर्चातून चलनवृद्धी व भाव-वाढ ही देशातर्गत समस्या आणि रिझर्व्ह बँकेच्या विदेशी चलन धारणात पौंड स्टॅलिगची वाढत जाणारी शिल्लक, युद्धाच्या गरजा भागविण्यासाठी विदेशी चलन नियंत्रण आणि ब्रिटिश साम्राज्यातील देशांना त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातून प्राप्त होणारे डॉलर व इतर चलन युद्धासाठी ब्रिटनला वापरता यावे याकरिता स्थापन केलेली 'साम्राज्य डॉलर संचय योजना' या वाह्य समस्या उद्भवल्या.

चलनवृद्धी व भावफुगवटा

युद्धखर्चाबाबत व्यवस्था अशी होती की, हिंदुस्थान सरकारने (1) आपला स्वतःचा संरक्षण खर्च आणि (2) दोस्त राष्ट्रांच्या गरजा असे दोन्ही खर्च भागविण्यासाठी व्यवस्था करावयाची. यातल्या दुसऱ्या प्रकारच्या खर्चाची हिंदुस्थान सरकारने वसुली कशी करावयाची हे ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांच्यात नोव्हेंबर 1939 मध्ये झालेल्या 'वित्तीय जमाबंदी' (Financial Settlement) या करारा-मध्ये ठरविले गेले होते. हा करार एप्रिल 1939 पासून लागू करण्यात आला होता. या कराराप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारच्या एकंदर संरक्षण खर्चातून काही बाबी वगळून उरलेला खर्च ब्रिटिश सरकारकडून वसूल करावयाचा होता. ब्रिटिश सरकार तो पौंड स्टॅलिगमध्ये चुकता करीत असे. ते पौंड विकत घेऊन रिझर्व्ह बँक रुपये पुरवित असे. परंतु हे पौंड गोठविलेले होते. ते ब्रिटनमध्ये किंवा इतरत्र कोठेही माल खरेदी करण्या-

करिता वापरता येत नव्हते.

युद्धखर्च, चलनवृद्धी व भाववाद

1940-46 या काळात हिंदुस्थान सरकारचा अर्थ-संकल्पीय महसुली व भांडवली खर्च रु. 2,261 कोटी झाला आणि अर्थसंकल्पातून महसुली व भांडवली असे 2,774 कोटी रुपये जमा झाले. हिंदुस्थान सरकारला ब्रिटनकडून वसुलीयोग्य युद्धखर्चापायी 1,736 कोटी रुपये खर्च करावे लागले. यापैकी 513 कोटी रुपये हिंदुस्थान सरकारच्या अर्थसंकल्पातील शिल्लकेत उरले होते ते वापरले आणि बाकीचे 1,223 कोटी रुपये चलनवृद्धी करून उभारावे लागले. कारण एवढी मोठी रक्कम करवाढ व कर्जरोखे या मार्गांनी उभारणे त्या काळात शक्य नव्हते. यामुळे पैसापुरवठा मार्च 1940 ते मार्च 1946 या काळात रु. 425 कोटीपासून रु. 2,120 कोटी, म्हणजे पाचपट, झाला. (हे आकडे आजकालच्या मानाने फारच कमी दिसतात. परंतु गेल्या पंचावन्न वर्षांत घाऊक किमतीचा निर्देशांक सुमारे 76 पट झाला हे लक्षात घेतले तर त्यांचे खरे महत्त्व कळून येईल.) अर्थात याचा परिणाम भावफुगवट्यात झाला.

भावफुगवट्याची समस्या

1940-46 या अवधीत घाऊक किमतीचा निर्देशांक दुप्पट झाला. म्हणजे भावफुगवट्याचा प्रतिवर्ष सरासरी चक्रवाढ दर 12.2 टक्के होता. परंतु यात बऱ्याच वस्तूंच्या किमती प्रभावित होत्या. खरा भाव-फुगवटा निर्देशांकातल्या या बाढीपेक्षा जास्त होता. ही समस्या अर्थात युद्धखर्चामुळे अर्थव्यवस्थेतील मागणीत झालेल्या प्रचंड वाढीमुळे उद्भवली. ती सोडविण्यासाठी मागणी कमी करणे आणि पुरवठा वाढविणे अशा दोन उपायांपैकी करवाढ व कर्ज उभारणे यांचा शक्य तितका उपयोग केला गेला होता. पुरवठावाढीच्या संदर्भात अंतर्गत उत्पादन वाढविणे शक्य नव्हते. तेव्हा उरला उपाय आयात करण्याचा. त्याकरिता विदेशी चलनाची वरवर पाहिले तर काही अडचण नव्हती. कारण वसुलीयोग्य खर्चापायी ब्रिटनकडून 1,736 कोटी रुपये पौढाच्या स्वरूपात सरकारला मिळाले ते रिझर्व्ह बँकेच्या विदेशी चलन खात्यात जमा झाले. त्यातच 650 कोटी रुपयांची देशाच्या विदेशी व्यापारातील

नगद शिल्लक म्हणून भर पडली. परंतु इथे दोन अडचणी उभ्या राहिल्या. एक, ब्रिटनकडून मिळालेले पौढ वर सांगितल्याप्रमाणे मोठविलेले असल्यामुळे त्यांचा भावफुगवटा रोखण्यासाठी आयात वाढविण्याच्या दृष्टीने काहीच उपयोग नव्हता. दुसरी अडचण ही होती की, युद्धसामग्रीची नेआण करण्यात जहाजांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जात असल्याने आणि जर्मनीच्या पाणबुड्यांच्या कारवायांमुळे आयात करणेही दुरापास्त होते. त्यामुळे भावफुगवट्यावर काय उपाययोजना करावी हा त्या काळाचा महत्त्वाचा प्रश्न होऊन बसला. त्याचबरोबर युद्धसमाप्तीच्या वेळेपर्यंत वसुलीयोग्य खर्चापोटी पौढात जमा होणाऱ्या निधीच्या वास्तव मूल्यात होणाऱ्या न्हासावर काय तोडगा काढावयाचा हाही तितकाच महत्त्वाचा प्रश्न होता.

देशमुखांची भूमिका

भावफुगवट्याबाबत देशमुखांनी आपली भूमिका ते जेव्हा डेप्युटी गव्हर्नर असून गव्हर्नरांचे काम करत होते तेव्हा रिझर्व्ह बँकेच्या भागघास्कांपुढे त्यांनी जुलै 1943 मध्ये केलेल्या भाषणात पुढील शब्दांत स्पष्ट केली. ते म्हणतात, "युद्धाच्या भयप्रस्तुतेच्या वातावरणात 'फक्त आपल्यापुरते पाहावे, इतरांचे काही झाले तरी चालेल' हे एक भयानक व आकर्षक असे जीवनाचे तत्त्वज्ञान असते. समाजद्रोही प्रवृत्ती भाव-फुगवट्याच्या वातावरणात फोफावतात... म्हणून जर मोठ्या जनसंख्येच्या किमान गरजा भागविण्याकरिता लागणाऱ्या आवश्यक वस्तूंचा मोठ्या प्रमाणावर पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी गुणकारी उपाय अवलंबिले आणि ऐच्छिक व खऱ्या बचतीला प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना आणि आवश्यक वस्तूंच्या किमती व वितरण यांच्या विनियमनासाठी प्रत्यक्ष स्वरूपाचे उपाय योजले तरच सट्टेबाजीच्या प्रवृत्तीचे प्रभावी विनियमन होईल. आपल्या देशाचा आकार, त्यातील स्थानीय परिस्थितीतील विविधता, त्याच्या लघु आकाराच्या व असंघटित स्वरूपाच्या उत्पादन व वितरण यंत्रणा, साक्षरतेचे व लेखापद्धतीचे अत्यंत कमी प्रमाण आणि त्याबरोबर योग्य प्रकारची आर्थिक आकडेवारी व निर्देशांक यांचा अभाव यामुळे प्रत्यक्ष नियंत्रण करण्यात असलेल्या खऱ्या अडचणी लक्षात घेता या उपायांचे महत्त्व विशेष आहे".

खुल्या बाजारात सरकारी रोख्यांच्या खरेदीविक्रीबाबत धोरण

चलनवृद्धी रोखण्याकरिता रिझर्व्ह बँकेतर्फे देश-मुखांच्या कारकिर्दीत खुल्या बाजारात सरकारी रोख्यांच्या खरेदी-विक्रीचे धोरण सरकारी रोख्यांच्या किमतीत स्थैर्य राखून देणेसाठी सरकार विक्रीस काढत असलेल्या कर्जाद्वारे जास्तीत जास्त पैसा कसा गोळा करता येईल हे होते. त्याचे व्याज दराचे धोरण सरकारी रोख्यांवरचा व्याज दर स्थिर ठेवणे हे होते. व्याज दर वाढविण्यास देशमुखांचा विरोध होता. कारण, त्यांच्या मते तसे केल्याने पूर्वी विकत घेतलेल्या सरकारी रोख्यांच्या किमती पडतील आणि त्यामुळे ते विकत घेणाऱ्यांचे, विशेषतः संस्थांचे, तूटसंभ्रम होऊन त्यांच्या सरकारी रोख्यातल्या गुंतवणुकीवर अनिष्ट परिणाम होईल आणि वाढत्या व्याज दरांचा भार पुढच्या पिढ्यांना सोसावा लागेल. त्या काळात व्याज दराचा उपयोग मानणी व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने करण्याची कल्पना रुढ झाली नव्हती आणि झाली असती तरी देशाची वित्तीय संरचना न्यूनविकसित असल्यामुळे व्याज दर कमी करण्याला पण देशमुखांचा विरोध होता.

देशमुखांची लाँटरीसंबंधात नैतिक भूमिका

तसेच लाँटरीसारख्या योजनांद्वारा सरकारने पैसे उभे करण्यास देशमुखांचा विरोध होता. याबाबतीत त्यांचा युक्तिवाद नैतिक व व्यावहारिक अशा दोन्ही स्वरूपाचा होता. जेव्हा व्हाइसरॉय कौन्सिलच्या वित्त सभासदांनी जनतेकडील शिलकी क्रयशक्ती काढून घेऊन देशाला चलनवृद्धीच्या अतिभयापासून वाचविण्याकरिता प्रयोग म्हणून सरकारतर्फे लाँटरी सुरू करावी असा प्रस्ताव मांडला तेव्हा देशमुखांनी त्यांना लिहिले की, या प्रश्नाची नैतिक बाजू अशी आहे की, कितीही गंभीर परिस्थिती असली तरी शासनाने काही तत्त्वांचा परि-त्याग करू नये; उदाहरणार्थ, जनतेच्या हीन प्रवृत्तींना आवाहन करू नये. जर शासनाने (लाँटरीसारखा) अगदी सौम्य स्वरूपातील देखील जुगार चालविला तर त्यामुळे विविध प्रकारची इतर मद्धेबाजी रोखण्याच्या त्याच्या चालू असलेल्या प्रयत्नात कडक उपाय योज-ताना त्याचे हात कपजोर होणार नाहीत का?

देशमुखांच्या मते सरकारी लाँटरी चालविण्यात खरा धोका असा होता की त्यामुळे केवळ सरकारी रोख्यांत अगोदर गुंतविलेले किंवा गुंतवणुकीसाठी राखून ठेवलेले पैसे आकर्षित होतील. तसेच सरकारी रोख्यांत (गुंतव-णूकदार) अधिक रस दाखवित असताना या सरळ-मार्गी गुंतवणुकीबद्दल (लाँटरी काढून) अविश्वास दाखविणे गैरमुत्सहीपणाचे होईल. व्यावहारिकदृष्ट्या यात (लाँटरी चालविण्यात) अनेक खर्चाच्या बाबींचा तसेच बहुतांश निरक्षर ग्रामीण जनतेला या योजनेतल्या संभाव्य अडचणींचा त्यांनी उल्लेख केला. परंतु हा सल्ला सरकारने मानला नाही आणि पाच वर्षे मुदतीचे व्याजरहित बक्षिस रोखे (Interest-Free Prize Bonds) काढले. परंतु त्यांना जनतेचा प्रतिसाद नाममात्र मिळाला.

क्रयशक्ती घटविण्याकरिता सोने व चांदीविषयक धोरण

महायुद्धाच्या काळात रिझर्व्ह बँक व शासन यांना सोने व चांदी यांचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत, बचतीची प्रमुख साधने व आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीचे महत्त्वाचे दर्जा, या पार्श्वभूमीवर सोनेचांदी बाजारा-कडे विशेष लक्ष द्यावे लागले. 1939 मध्ये लढाईच्या उंबरठ्यावर असताना बँक ऑफ इंग्लंड गाजाबाजा न करता रिझर्व्ह बँकेच्याद्वारा हिंदुस्थानात सोने विकत घेत होती. पण जेव्हा देशातल्या सोन्याच्या किमती वाढत जाऊन 1942 मध्ये इंग्लंडपेक्षा (त्यावेळचा रुपया-स्टॅलिंग दर लक्षात घेता) जास्त झाल्या तेव्हा अशा प्रकारची सोन्याची निर्यात थांबली. युद्धकाळात सोने व चांदी या दोन्ही धातूंच्या किमती जवळजवळ अखंडपणे वाढत गेल्या. याच्या मुळाशी वेगाने वृद्धिंगत होणारी प्राप्ती व भावफुगवटचापासून बचावाचे साधन, तसेच लढाईच्या काळात आणीबाणीच्या प्रसंगी निर्बंधपणे वापरता येण्याजोगी गोष्ट, ही प्रमुख कारणे होती.

रिझर्व्ह बँकेच्या सोन्यावर डोळा

अशा परिस्थितीत सर्वसाधारण भावफुगवटा रोखण्यासाठी सोने व चांदी या धातूंची विक्री करण्या-करिता बाजाराला त्यांचा पुरवठा करणे आवश्यक होते.

रिझर्व्ह बँकेच्या वाढत्या स्टॅलिम शिल्लकेचा सोन्याची आयात करण्यासाठी उपयोग करावा असा आग्रह धरला. परंतु ब्रिटिश सरकारला युद्धसामग्रीसाठी डॉलर व इतर दुर्लभ चलनांची गरज असल्याने या धातूची मोठ्या प्रमाणावर आयात करणे दुरापास्त झाले. तेव्हा निदान रिझर्व्ह बँकेच्या प्रचालन विभागातल्या (Issue Department) सोन्याला प्रशासकीय कारवाईद्वारा हात लावला जाणार नाही असे लेखी आश्वासन संचालक मंडळाने मागितले आणि मिळविले. देशमुखांच्या शब्दात "यात (बाबतीत) संचालक मंडळ त्यांना (स्वतःला) न कळत धूर्त ठरले. कारण थोड्याच महिन्यांनंतर सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडियाकडून ग्रेट ब्रिटनच्या मदतीसाठी रिझर्व्ह बँकेचे सोने वापरता येईल का याबद्दल खडा टाकला गेला, परंतु हिंदुस्थान सरकारने या प्रस्तावाला विरोध केला व ब्रिटिश सरकारने आग्रह धरला नाही".

पुढे 1943 मध्ये बँकेचा भावफुगवट्याने देशात जोर धरला तेव्हा तिला विरोध करण्याकरिता सोन्याची अधिकृत विक्री करण्याचा विचार सुरू झाला. सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडियाकडून याकरिता रिझर्व्ह बँकेचे सोने किंवा त्यातला काही भाग वापरता येईल का याबद्दल हिंदुस्थान सरकारकडे चाचपणी झाली. सरकारने रिझर्व्ह बँकेचे मत विचारले. गव्हर्नर टेलर फार आजारी असल्याने डेप्युटी गव्हर्नर देशमुखांनी त्यांची भेट घेऊन त्यांचे मत सोन्याची विक्री करण्याच्या विरुद्ध आहे, तसेच आपल्या चलनाला सोन्याचा अधिक पाठिंबा असावा असेही त्यांना वाटत नाही असे कळविले. त्याचबरोबर आपल्या स्वतःच्या मताची अशी पुस्तो जोडली की, "जर चीन किंवा मध्यपूर्व देशांना अशा कारणांसाठी सोने उपलब्ध केले गेले तर तशाच प्रकारच्या वागणुकीची मागणी हिंदुस्थानात उद्भवेल आणि निदान चलनाला अधिक पाठिंबा देण्याकरिता तरी सोने प्राप्त करावे असा सरकारकडे आग्रह धरला जाईल. या दृष्टिकोनातून भावफुगवटा विरोधासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या स्वतःच्या सोन्याची अंशतः विक्री करावी अशा कोषत्याहो प्रस्तावाला जोरदार प्रतिकार होईल".

इंग्लंड व अमेरिकेकडून सोन्याची विक्री

यानंतर इंग्लंडशी काही वाटाघाटी झाल्यावर

असे ठरले की, इंग्लंड व अमेरिका यांचा सैनिकी खर्च अंशतः भागविण्यासाठी त्या देशांनी हिंदुस्थानात सोने विकून रुपये उभे करावे. यात पण इंग्लंडने रिझर्व्ह बँकेने प्रथम आपले सोने विकवे असा प्रयत्न केला पण अर्थातच देशमुखांच्या सल्ल्यामुळे तो सफल झाला नाही आणि शेवटी ब्रिटिश सरकारने दक्षिण आफ्रिकेतून हिंदुस्थानात सोने पाठविण्याची व्यवस्था केली. चांदीच्या बाबतीत अमेरिकेने चांदी उधारपट्टा (lend-lease) या योजनेप्रमाणे उपलब्ध करून दिली.

सोने विक्रीचा व्यूह

1943 ऑगस्टमध्ये रिझर्व्ह बँकेने ब्रिटिश सरकारकडे सोने विकण्यास सुचवात केली. काही काळानंतर अमेरिकेतफेही सोन्याची विक्री सुरू झाली. ही विक्री 1945 ऑगस्टपर्यंत, म्हणजे दोन वर्षे, चालली. या विक्रीचा सर्व व्यूह अर्थात गव्हर्नर देशमुखांचा होता. या रचनेचा एक प्रमुख भाग असा होता की, सोने बाजाराला आपल्या हेतूंचा पत्ता लागू घ्यावयाचा नाही आणि त्याला तर्क करण्याच्या परिस्थितीत ठेवावयाचे. या व्यवहारात रिझर्व्ह बँकेला वेगवेगळ्या उद्दिष्टांची सांगड घालावी लागली. शक्य तितके जास्त सोने विकवावयाचे हा एक हेतू होता. पण त्याचबरोबर सोन्याच्या किमतीत स्थिर्यही टिकवावयाचे होते. त्यासाठी कधी कधी बरेच दिवस विक्री बंद ठेवावी लागत असे. अशा रीतीने सोन्याची किंमत एका तोळ्याला 6। रुपये ते 86 रुपये 10 आणे एवढ्यात राखली गेली. व्यावहारिक कारणांमुळे अधिकांश विक्री मुंबईत करावी लागली. तरीपण देशभर सोने उपलब्ध केले जावे यादृष्टीने इंपिरियल बँकेद्वारा एक व पाच तोळ्यांच्या चिपा देशात इतरथ विकण्याची व्यवस्था केली होती. त्याचप्रमाणे मुंबईतही बँकेच्या खिडकीतून या चिपा विकल्या जात. असे एकंदर दोन कोटी तोळे सोने विकले गेले आणि त्यातून 144 कोटी रुपये जमा झाले.

सोने विक्री व्यवहारावर

देखरेखीचा प्रश्न

रिझर्व्ह बँकेच्या सोने विक्रीच्या व्यवहारावर कोणत्या तरी प्रकारची देखरेख असावी या प्रय-

त्यांचा बँकेने यशस्वीरीत्या प्रतिकार केला. अमेरिकेचे प्रशासन मुंबईत होणाऱ्या सोने व चांदीच्या विक्री-वर देखरेख करून नियमित अहवाल पाठविण्यासाठी निरीक्षक नेमावयास उत्सुक होते. पण असे करावयाचे असेल तर अमेरिकी प्रशासनाने आपली स्वतंत्र व्यवस्था करावी, रिझर्व्ह बँक या व्यवहारात पडणार नाही असा गव्हर्नर देशमुखानी धमकी दिली. त्यामुळे अमेरिकन प्रशासनाने नमते घेतले आणि तड-जोड म्हणून असे सुचविले की, अमेरिकेच्या ट्रेझरीचा (वित्त मंत्रालयाचा) व्गकिंगला असलेला एक अधिकारी अमेरिकेला परत जाताना मुंबईत एक आठवडा सोने विक्रीची कारवाई कशी होते याचा अभ्यास करण्यासाठी थेंऊ यांचा या प्रस्तावाला देशमुखानी मान्यता दिली. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारला जेव्हा सोन्याच्या किमती आपल्या कल्पनेप्रमाणे कमाल पातळीच्या वर जातील असा संभव दिसला तेव्हा ही परिस्थिती कशी हाताळावी यासाठी आपला आर्थिक सल्लागार पाठविण्याचा प्रस्ताव केला पण देशमुखानी तो प्रस्तावही तडकाफडकी धुडकाऊन लावला.

देशमुखानीची चतुरस्र कामगिरी

देशमुखानी सोने विक्रीच्या व्यवहारात गुप्तता राखणे, कणखरपणा दाखविणे, हिंदुस्थानातल्या सोने-चांदी बाजारात नावाजलेल्या अतिचाणाक्ष सट्टेबाजांना चकविणे, बँकेची कार्यपद्धती समज्यायी आहे याबद्दल बाजाराचा विश्वास प्राप्त करणे तसेच ब्रिटिश व अमेरिकेच्या प्रशासनांचे समाधान संपादन करणे अशी जी चतुरस्र कामगिरी केली त्याबद्दल समाधान व्यक्त करताताना बँक ऑफ इंग्लंडकडून पुढील तार आली. "ही अत्यंत बिकट बाब तुम्ही ज्या यशस्वी रीतीने हाताळली त्याबद्दल तुमचा येथे व व्हाइट हॉलमध्ये (ब्रिटिश प्रशासन) गुणगौरव होत आहे. तुम्हाला जो काही सल्ला द्यावासा आणि मार्गदर्शन करावेसे वाटेल त्याचे नेहमीच अत्यंत स्वागत होईल याबद्दल तुमची खात्री असू द्या".

विदेशी चलन नियंत्रण

दुसरे महायुद्ध सुरू होण्याच्या अगोदरपासूनच बऱ्याच देशानी विदेशी चलनावर नियंत्रण ठेवण्याची

तयारी केली होती. इंग्लंडही त्याला अपवाद नव्हते. युद्दाला सुरुवात झाल्याबरोबर ब्रिटिश ट्रेझरी (वित्त मंत्रालय) व बँक ऑफ इंग्लंड यानी असे नियंत्रण स्वतः तर अमलात आणलेच पण स्टॅलिंग गटातल्या देशांनाही आपल्या देशात असे नियंत्रण सुरू करण्यास भाग पाडले. हा एका विस्तृत व एकात्मिक योजनेचा एक भाग होता. हिंदुस्थानात हे नियंत्रण विदेशी चलनाची टंचाई होती म्हणून केलेले नव्हते. ते स्टॅलिंग गटाबाहेरच्या देशांचे चलन (विशेषतः अमेरिकी डॉलर) राखून ठेवण्याच्या उद्देशाने केले गेले होते. रिझर्व्ह बँक हे नियंत्रण हिंदुस्थान सरकारचा एजंट या नात्याने राबवीत होती

साम्राज्य डॉलर संचय (Empire Dollar Pool)

या योजनेचा दुसरा भाग असा होता की, कॅनडा, न्यू फाउंडलंड व हॉर्गकाँग वगळून साम्राज्यातल्या इतर देशानी आपले साम्राज्याबाहेरच्या देशांच्या चलनांचे सर्व अर्जन व संवितरण लंडनमध्ये केन्द्रित करावे. म्हणजे, स्टॅलिंग क्षेत्रातल्या देशांचे या चलनांचे अर्जन बँक ऑफ इंग्लंडच्या नियंत्रणाखालच्या एका संचयात जमा होईल आणि त्यातून या क्षेत्रातल्या कोणत्याही भागाची निकड पुरविण्याकरिता ती बँक योग्य ते चलन उपलब्ध करेल. या चलनात अमेरिकी डॉलर प्रमुख असल्याने या संचयाला 'साम्राज्य डॉलर संचय' ही संज्ञा प्राप्त झाली. या संचयात सप्टेंबर 1939 ते मार्च 1945 या कालावधीत हिंदुस्थानतर्फे नगद 30 कोटी डॉलर जमा झाले होते.

हिंदी बँका व विदेशी चलन व्यवहार परवाने

विदेशी चलन नियंत्रणाखाली व्यवहार सुरळितपणे व्हावेत याकरिता सर्व विनिमय बँकांना (ब्रिटिश व इतर विदेशी बँकांना) आणि थोड्या हिंदी बँकांना हे व्यवहार करण्याचे परवाने दिले होते. प्रथम रिझर्व्ह बँकेचे धोरण असा परवानाधारक बँकांची संख्या न वाढविण्याचे होते. त्यामुळे हिंदी बँकांच्या बाबतीत एक प्रकारचा भेदभाव केला जात होता. हिंदी बँकेचे भांडवल व व्यवहार जरी भरपूर असले आणि तिची प्रतिमा

चांगली असली तरी तिला विदेशी चलन व्यवहार करावयाला परवाना मिळत नसे. देशमुख गव्हर्नर झाल्यावर त्यानी हे धोरण बदलले. याबाबतीत त्यांचा दृष्टिकोन त्यानी एका बँकेच्या अर्जावर मारलेल्या पुढील शब्दांवरून दिसून येईल. ते लिहितात, "मला वाटते आपण निकटच्या युद्धकालीन परिस्थितीच्या पलिकडे पाहिले पाहिजे आणि जिच्याजवळ आवश्यक तांत्रिक सामग्री आहे अशा कोणत्याही अनुसूचित बँकेला योग्य संधि दिली पाहिजे. जरी (तिचे) व्यवहार जास्त नसले तरी त्या बँकेला व आपल्याला त्यातून अनुभव मिळेल. लढाईची व्यग्रता संपली की लगेच हे प्रश्न उभे राहाणारच आणि (म्हणून) आपल्याजवळ जनतेच्या हिताच्या संदर्भात फार चांगली कारणे असल्याशिवाय आपण हिंदी बँकांच्या आपला अनुभव विस्तृत करण्याच्या प्रयत्नांना खीळ घातली असा आरोप आपल्या दारी पडू नये. या प्रकरणात तशी कारणे असल्याचे दिसत नाही आणि (म्हणून) अर्ज केलेला परवाना आपण द्यावा".

पुरोगामी धोरणाला विरोध

पण अशा पुरोगामी दृष्टिकोनातून नवा पाखंडा पाडण्याच्या प्रयत्नांना प्रस्थापित हितसंबंधियांकडून नेहमीच विरोध असतो. आणि याबाबतीत तर खुद्द सरकारच्या वित्त विभागांकडूनच विचारणा झाली की एका नव्या हिंदी बँकेला परवाना देऊन 1939 मध्ये घालून दिलेल्या धोरणाचे उल्लंघन करण्यापाठीमागची कारणे काय होती. डॉलरवर इतके कडक निर्बंध असताना नव्या व (कार्यक्षमता) न सिद्ध झालेल्या संस्थांना परवाने देण्याच्या अनिष्टतेव्यतिरिक्त (यात) आणखी एक असा धोका आहे की युद्धसमाप्तीनंतरच्या समस्यांच्या वेळी अशी बँक मोठ्या प्रमाणात (विदेशी चलन व्यवहारात) वांधील झालेली असली तर कटकटी उद्भवतील. देशमुखांनी वित्त विभागाला अगोदरचे धोरण का बदलले हे विस्ताराने लिहितांना असे दाखवून दिले की, नव्या व होतकरू हिंदी बँकांना देशाच्या विदेशी व्यापाराला वित्तपुरवठा करण्यापासून कायमचे वंचित करण्याचा हेतू (विदेशी चलन) धोरणाच्या प्रारंभिक निवेदनात कधीच नव्हता. मागील काही वर्षांत हिंदुस्थानात बँकिंग क्षेत्राचा जो सपाट्याने विकास झाला त्याला सद्दृष्ट परिस्थिती

ब्रिटन किंवा डोमिनियन देशात नव्हती आणि तेथे नव्या बँका सुरू होणे असंभव होते. हे स्पष्टीकरण करताना देशमुखांनी असा एक टोमणा मारला की, पूर्वी राजकीय कारणासाठी ज्यांच्याबद्दल देशाला काहीही माहिती नाही अशा विदेशी बँकांना परवाने द्यावे लागले आणि इकडे नाणावलेल्या हिंदी बँकांना (मात्र) ते नाकारले जात आहेत. एवढेच करून देशमुख थांबले नाहीत. त्यानी खुद्द वित्त सभासदांना खाजगीत अशी कोपरखळी मारली की, "हिंदुस्थान असा एकच देश आहे की (जेथले) शासन (देशाच्या) नागरिकांला व्यापार करण्याचा विशेषाधिकार का दिला गेला म्हणून विचारण्याला प्रवृत्त होते"! अर्थात मग हा विषय तेवढ्यावर थांबला.

सावधगिरीचे धोरण

लढाई संपल्याच्या सुमारास हिंदी बँकांना विदेशी चलन व्यवहार परवाने देण्याच्या धोरणाचा आढावा जेव्हा घेतला गेला तेव्हा असे दिसून आले की 99 टक्के व्यवहार केवळ 15 बँकांच्या हाती होता. यात प्रमुख विदेशी बँका आणि 3 किंवा 4 हिंदी बँका होत्या. मोठे व्यापारी विदेशी बँकांचा अनुभव, त्यांच्या मायदेशातल्या मुख्य कार्यालयाचे पाठबळ, इतर देशातील बँकांबरोबर असलेल्या एजन्सी व्यवस्था, इत्यादी कारणांमुळे आपले व्यवहार या बँकांच्याद्वारा करीत. त्यामुळे एका बाजूने असा विचार आला की, मर्यादित आकाराच्या अशा या व्यवहारासाठी जास्त परवाने देण्यात काही तथ्य आहे का. पण दुसरी बाजू अशी होती की, परवाने देणे थांबविले तर हा व्यवहार विदेशी बँकांचा एकाधिकार होऊन वसेल. नेहमीप्रमाणे देशमुखांनी यावर सर्व बाजूंनी विचार करून असा निष्कर्ष काढला की, हिंदी बँकांना परवाने देणे आवश्यक व इष्ट आहे परंतु रिझर्व्ह बँकेने याबाबतीत सावधगिरीने वागले पाहिजे. म्हणून नवे परवाने ज्या बँकांकडे मोठी साधनसंपत्ती आहे आणि वाजवी काळात ज्या आपल्याला विदेशी चलन व्यवहार चांगल्या प्रमाणात वाढविता येईल असे दाखवू शकतील त्यांनाच द्यावे. सुरवातीला अशा बँकांना स्टॅब्लिश क्षेत्रातील चलनांचे व्यवहार करण्यास परवानगी द्यावी. तदनंतर त्यांच्या या व्यवहाराच्या आकारमानावरून त्यांच्या परवान्यांचा इतर विदेशी चलनांसाठी विस्तार करावा

की नाही ते ठरवावे.

युद्धसमाप्ती व साम्राज्य डॉलर संचय

युद्धसमाप्ती जसजशी जवळ येऊ लागली तस-
तसा हिंदुस्थानात असा विचार प्रबळ होऊ लागला की
युद्धानंतरच्या काळात कारखाने व यंत्रसामग्री विकत
घेण्याकरिता देशाचे डॉलर अर्जन स्वतंत्र ठेवावे. शास-
नाने, जर हिंदुस्थानाने या संचयातून अंग काढून घेतले
तर आपले डॉलर ठेवण्याची उत्तम पद्धत काय, या-
संबंधी देशमुखाना सल्ला विचारला. देशाच्या दृष्टीने
याबाबतीत समाधानकारक व्यवस्था व्हावी असे आप-
ल्याला वाटते असे सांगून त्यांनी असा सल्ला दिला की,
सुरुवातीला डॉलर रिझर्व्ह बँकेच्या बँकिंग विभागात
'विदेशी धारण केलेली शिल्लक' या शीर्षकाखाली
ठेवावे आणि पुढे जरूर पडल्यास बँकेच्या प्रचालन
विभागात अल्प मूदतीच्या रोह्यात गुंतवावेत. परंतु हे
सर्व करताना बँक ऑफ इंग्लंडशी मुलभूत मुद्यांवर
वाटाघाटी कराव्या लागतील, कारण देशाच्या अमेरिके-
तून होणाऱ्या आयातीला लंडनमधून मोठ्या प्रमाणात
वित्तपुरवठा होतो. तसेच जर देश या संचयातून बाहेर
पडला तर जेव्हा स्टॅलिग क्षेत्रावाहेरच्या देशांबरोबरच्या
व्यवहाराच्या ताळेबंदात तूट येईल तेव्हा ती भरून
काढण्यासाठी लागणारे डॉलर देशाने आपल्या स्वतःच्या
डॉलर शिल्लकीतून पुरवावे अशी बँक ऑफ इंग्लंड
अपेक्षा करेल.

संरचना निधी

युद्धसमाप्तीनंतर रिझर्व्ह बँकेकडे असलेला
स्टॅलिगचा साठा वापरता येईल किंवा कसे याबाबत
हिंदुस्थान सरकारला शंका होती. म्हणून त्यांना असा
विचार चालला होता की, एक विकास व संरचना
निधी स्थापन करा अशी ब्रिटिश सरकारला विनंती
करावी. या निधीत हिंदुस्थानच्या स्टॅलिग संचयातील
संमत भाग जमा करावयाचा आणि त्याचा उपयोग
अमेरिका व इतर देशांकडून यंत्रसामग्री विकत घेण्या-
करिता करावयाचा. कल्पना अशी होती की, निधी
साधारण 20 कोटी पौंडाचा असेल आणि त्यातून दर
वर्षी दोन कोटी पौंड वापरता येतील. पण हा प्रस्ताव
ब्रिटिश सरकारच्या विरोधामुळे बारगळला. पण पुन्हा

1943 मध्ये या विषयाला चालना मिळाली. कारण,
परस्परसाहाय्य योजनेप्रमाणे (reciprocal aid)
अमेरिकेला हिंदुस्थान पुरवत असलेल्या युद्धसामग्री-
बरोबर काही कच्चा माल व अन्नसामग्री पुरविण्याचा
त्यावेळी विचार चालू होता. हिंदुस्थान सरकारने
ब्रिटिश सरकारला हिंदुस्थानचे डॉलर अर्जन साम्राज्य
डॉलर संचयापासून वेगळे ठेवा असा लकडा लावला
होता. हे जरी त्यांनी मान्य केले नाही तरी असे डॉलर
जर एका संरचना निधीत जमा केले तर त्याला आपण
मान्यता देऊ असे कळविले. पण त्या निधीतून 1944
वर्षासाठी सारे दोन कोटी डॉलर देऊ, 1945 साठी
त्या वर्षाच्या हिंदुस्थानच्या विदेशी व्यपाराच्या आक-
डेवारीवर ठरवू आणि त्यानंतरच्या काळासाठी बोलणी
करू अशा तरतुदी सुचविल्या.

देशमुखांचे मत

देशमुखांनी या प्रस्तावाचे तत्त्वतः स्वागत केले
पण त्यांच्या मते दोन कोटी डॉलर ही रक्कम फार
कमी होती. तसेच त्यांचे असेही मत पडले की, या
निधीत हिंदुस्थानच्या परस्परसाहाय्य योजनेपूर्वीच्या
डॉलर अर्जनातला काही भाग समाविष्ट करावा.
यासंबंधात त्यांनी सरकारला लिहिलेल्या पत्रात ते
म्हणतात " . . . ब्रिटिश सरकारने साम्राज्य डॉलर
संचयाच्या सभासदांना त्यांच्या नावे संचयात एकूण
किती जमानेद व खातेनोंद झाले आणि भविष्यकाळा-
तल्या त्यांच्या संचयावरच्या मागण्या याची तंतोतंत
आकडेवारी देणे हे जे देश संचयात भर घालतात
त्यांना युद्धाच्या सामाईक प्रयत्नांकरिता तसे चालू
ठेवणे आवश्यक आहे अशी त्यांची खात्री करून देण्या-
साठी न्याय्यच आहे. . . . मग हिंदुस्थान सरकारला
(या निधीसाठी प्रस्तावित) कोणत्याही आकडेबाचे
असे समर्थन करता येईल की, जरी सर्व प्रस्तुत गोष्टी
त्यांना उषड करणे शक्य नसले तरी त्यांनी ज्या
आकडेबाचा स्वीकार करण्याचे ठरविले आहे तो एक-
दर सर्व परिस्थितीप्रमाणे वाजवी आहे " .

स्फुटवकते देशमुख

हा वाद चालूच राहिला. हिंदुस्थान सरकारच्या
मते निधीसाठी पाच कोटी डॉलरचा आकडा योग्य

होता. पण जेव्हा तो ब्रिटनने नाकारला तेव्हा देश-मुखांनी 1944 मध्ये ते ब्रेटन वूडस् संमेलनांतर परत येताना त्यांची हिंदुस्थानाचे वित्त सभासद व वित्त सल्लागार यांची बँक ऑफ इंग्लंड व ब्रिटिश ट्रेझरी-बरोबर जी बोलणी झाली त्यासंबंधात सरकारला असे लिहिले की, "भाष्या अनौपचारिक बोलण्यातून असे दिसले की, आपल्या (हिंदुस्थानच्या) शिलकी डॉलरचा प्रमुख उपयोग इतर जगाला असलेल्या युनायटेड किंगडमच्या दायित्वाला सोने व डॉलरचे पाठबळ बळकट करण्याकरिता केला जात आहे. काही एका मर्यादित हिंदुस्थानच्या शिलकी डॉलरचा असा उपयोग उचित आहे, कारण त्याची सर्व विदेशी मत्ता ज्या चलनात (पीड स्टॅलिग) ठेवली आहे त्याला बळकटी मिळते. परंतु अशा प्रकारच्या सर्व रास्त गरजा भागल्या आहेत असा टप्पा गाठला गेला आहे हे कल्पनीय आहे. आणि तशी जर स्थिती असेल तर हिंदुस्थानचा, त्याच्या आकस्मिक दायित्वासाठी सर्व प्रकारची व्यवस्था केल्यावर (राहण्याचा), सर्वच्या सर्व शिलकेवर हक्क आहे. यात औदार्याचा कसलाच प्रश्न नाही. आणि जर (ब्रिटिश सरकारच्या) इंडिया ऑफिसला असे वाटत असेल की ते, हिंदुस्थानच्या बाजूने औदार्याकडे झुकत आहे आणि ब्रिटनवर भार टाकणारी आहे, अशा व्यवस्थेचा स्वीकार हिंदुस्थानच्या वतीने करित आहेत तर (ही) सर्व शिल्लक आणि त्याबरोबर सर्व चालू आणि आकस्मिक दायित्व घेण्याला हिंदुस्थान सज्ज आहे असे सरकारने सुचविणे समर्थनीय होईल. मला वाटते की, (आपल्या) अर्जनातून सामाईक युद्ध प्रयत्न पुढे नेण्यासाठी लागतील तितकेच डॉलर ब्रिटन ठेऊन घेत आहे याबद्दल सरकारने खात्री करून घेणे हे सरकारचे जतनेला दायित्व आहे."

देशमुख साम्राज्य डॉलर संचयात ठेवले गेलेले डॉलर भविष्यकाळात देशाला वापरावयाला मिळतील का नाही याबद्दल साशंक होते आणि म्हणून त्यातून लवकरात लवकर अंग काढून घेण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न चालू होता. यासंबंधात सरकारची भूमिका जरा पड-खाऊ स्वरूपाची होती. त्यामुळे सरकारशी त्यांचे खटके उडत. पण ते आपले म्हणजे सरकारला खडसाऊन सांगत. उदाहरणार्थ, 1946 मध्ये सरकारचा काही देशांबरोबर समझौते करार (Clearing Agreements) करण्याचा विचार होता. तेव्हा देशमुखांनी

लिहिले की, यामुळे केवळ समस्या फोलपटाला हात लावल्यासारखे होईल. खरी समस्या आहे ती अमेरिकेची होणाऱ्या व्यवहारात उद्भवणाऱ्या शिल्लकेची. तेव्हा सरकारचे धोरण अधिक धिटाईचे व सुस्पष्ट पाहिजे. यासाठी त्यांनी असे सुचविले की, जानेवारी 1946 पासून अमेरिकेबरोबरच्या व्यवहारात शिल्लक येईल ती सर्व भविष्यकाळाच्या गरजा भागविण्यासाठी राखून ठेवावी आणि त्याअगोदर संचयात जमा झालेल्या हिंदुस्थानच्या डॉलरमधून केल्या जाणाऱ्या वाटपाशी तिचा संबंध लावू नये.

रिझर्व्ह बँकेच्या भागधारकांपुढे भाषण

सरकारने जेव्हा या प्रस्तावाला उत्तर दिले नाही तेव्हा देशमुखांनी आपले मत रिझर्व्ह बँकेच्या भागधारकांच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेपुढे करावयाच्या भाषणात मांडावयाचे ठरविले. तेव्हाच्या शिरस्त्या-प्रमाणे या भाषणाचा मसुदा सरकारला पाठविला गेला. त्यात त्यांनी अर्थसंकल्पाच्या वेळी वित्त सभासदांनी या संचयाबद्दल जरासे दिशाभूल करणारे वक्तव्य केले होते त्याचा परामर्श घेतला होता आणि म्हटले होते की, युद्धकाळातली (डॉलर संचयाबाबतची) व्यवस्था ही त्यापूर्वीच्या व्यवस्थेहून भिन्न स्वरूपाची होती; कारण ती विदेशी चलन नियंत्रण करण्याच्या हेतूने केली गेली होती. आता आंतरराष्ट्रीय नाणे निर्धा अस्तित्वात आल्यानंतर साम्राज्य डॉलर संचयाची काही जरूरी नाही. वित्त सभासदांना हे वाचून यामुळे आपली पंचाईत होईल असे वाटले आणि ते गाठवे आणि जरा गुळगुळीत उल्लेख करावा असे त्यांनी देशमुखांना लिहून असेही कारण दिले की, यामुळे इंग्लंडमधल्या वित्तीय वर्तुळांतून हिंदुस्थानवर टीकेचा जोरदार हल्ला होईल. तेव्हा देशमुखांनी लिहिले, "या वर्तुळांच्या प्रतिक्रियेला मी मानत नाही. गेले 2-3 वर्षे त्यांनी या प्रकारच्या प्रचाराला ऊत आणला आहे. तसेच वस्तुस्थिती उघड करणे आणि युक्तिवाद करणे यामुळे आपल्या देशाच्या हिताला बाध येईल या विचाराशी पण मी सहमत नाही. ही संचालक मंडळाचा अभिप्राय दाखविणारी माझी वैयक्तिक मते आहेत. सरकारला वाटले तर त्यांनी ती खोडावीत. मी असे मानतो की, सरकारने डॉलर प्राप्तीबद्दल वेळेवर आणि पुरेशी कृती केलेली नाही. तेव्हा मी माझे निष्कर्ष

मांडणे पसंत करतो. . . तुम्ही जे आशावादी निवेदन करावे असे दर्शविले आहे ते मी माझ्या भाषणात घालू शकत नाही याबद्दल मी दिलगीर आहे". यावर वित्त सभासदांनी नमते घेतले. मग देशमुखानी अशी तडजोड काढली की, 1946 पासून मिळालेले डॉलर हिंदुस्थान (एकदम) काढून घेणार नाही परंतु जेव्हा त्याच्या अमेरिकेतील खर्चाला लागतील तेव्हा वापरेल आणि ऑक्टोबर 1946 पासून हिंदुस्थानातल्या बँकांनी त्यांना प्राप्त होणारे डॉलर बँक ऑफ इंग्लंडला न विकता रिझर्व्ह बँकेला विकावे.

स्टॅलिन शिल्लकेची समस्या

रिझर्व्ह बँकेकडे स्टॅलिन शिल्लक जमा होऊ लागली तेव्हा तिचा उपयोग प्रथम हिंदुस्थानला असलेले स्टॅलिन कर्ज फेडण्याकडे केला होता. ते झाल्यावर जी शिल्लक राहिली तिच्या युद्धोत्तर भवितव्यासंबंधी देशाला चिंता लागून राहिलेली होती. विशेषतः युद्ध-समाप्ती जवळ येऊ लागली तेव्हा इंग्लंडमधून वित्तीय नियतकालिके आणि काही अर्थशास्त्रज्ञांनी असा प्रचार सुरू केला की, ही शिल्लक म्हणजे इंग्लंडने औदार्याने हिंदुस्थानला दिलेली देणगी आहे. तेव्हा ती निर्लेखित करावी. अर्थात हिंदुस्थानातील अर्थशास्त्रज्ञ, रिझर्व्ह बँकेचे संचालक मंडळ, वित्तीय नियतकालिके यांना हे मान्य नव्हते. बँकेचे गव्हर्नर या नात्याने देशमुखानी हा दृष्टिकोन सरकारला लिहिलेल्या आपल्या पत्रातून, जाहीर भाषणांतून आणि तज्ज्ञांच्या विविध समित्यांतून सातत्याने पुढे मांडला.

स्टॅलिन शिल्लक गोठविण्याचा प्रयत्न

याबाबतीत इंग्लंडमधल्या प्रजासत्ताकीय वर्तुळातून जरी निर्लेखनासारखी टोकाची भूमिका घेतली गेली नाही तरी निदान ही शिल्लक काही प्रमाणात गोठ-विली जावी या दिशेने त्यांचे प्रयत्न चालू होते. याबाबतीत ब्रिटिश सरकारकडून एक तोडगा असा सुचविला गेला की रुपयाच्या चलनी नोटाना स्टॅलिनचे 50 टक्के तारण असावे म्हणजे याचा अर्थ तितकी स्टॅलिन शिल्लक भारताला वापरता येऊ नये. याला देशमुखानी कडाडून विरोध केला. त्यांनी स्पष्ट शब्दांत सांगितले की, 1934 मध्ये रुपया वैध पद्धतीने स्टॅलि-

गशी जोडला गेला होता तेव्हा जी परिस्थिती होती ती आता नाही. तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात स्टॅलिनला पूर्वीसारखे महत्त्व राहिलेले नाही आणि आता भारताला Home Charges (ब्रिटिशांनी साम्राज्य वाढविण्याकरिता केलेल्या लढायांसाठी काढलेल्या कर्जाचे भारतावर लादलेले ओझे) घाबयाचीही गरज नाही कारण ते सर्व कर्ज फिटले आहे.

(आ) आंतरराष्ट्रीय चलनव्यवस्थेसंबंधी योजना

दुसऱ्या महायुद्धाचा एक विशेष असा आहे की ज्याप्रमाणे ते सुरू होण्यापूर्वी युद्धकाळात लागणाऱ्या आर्थिक नियंत्रणांची तयारी केली गेली होती त्याप्रमाणे ते संपल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय चलनविषयक सहकार्या-संबंधीच्या व्यापक योजनांसंबंधी तयारी युद्ध चालू असताना चालली होती. या योजनांबाबतच्या हिंदुस्थानच्या भूमिकेला योग्य स्वरूप देण्यात आणि देशाच्या हितसंबंधाबाबत खबरदारी राखण्यात गव्हर्नर देशमुखांचा सिहाचा वाटा होता. त्यावेळी देशाने चालू उपभोगाचा त्याग करून मोठ्या प्रमाणात स्टॅलिन शिल्लक जमविली होती. आणि म्हणून हिंदुस्थानला अशी व्यवस्था हवी होती की जी लढाई संपल्यावर या शिल्लकेच्या वास्तव मूल्याचे संरक्षण करेल एवढेच नव्हे तर त्रिच्यामूळे तिचा देशाच्या आर्थिक विकासाला योग्य रीतीने उपयोग करता येईल.

दोस्त राष्ट्रांच्या वित्तमंत्र्यांची परिषद

युद्धोत्तर चलनयोजनांबद्दल चर्चा करण्याकरिता 1943 मध्ये लंडनमध्ये दोस्त राष्ट्रांच्या वित्तमंत्र्यांची एक परिषद बोलाविली होती. यात ब्रिटिश डॉमिनियन देशांचे प्रतिनिधी होते पण हिंदुस्थानला स्थान नव्हते. या परिषदेसंबंधीचे वृत्त वाचल्यावर रिझर्व्ह बँकेच्या संचालक मंडळाचे वजनदार, प्रमुख व देशहिताबद्दल सदैव जागरूक संचालक सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यानी देशमुखानी " ज्याअर्थी डॉमिनियन देशांचे प्रतिनिधी या परिषदेला उपस्थित होते त्याअर्थी हिंदुस्थान सरकार किंवा बँक ऑफ इंग्लंडने तुम्हाला या परिषदेत काय घडले याची माहिती दिली असेलच असे मी गृहीत ग्रहण चालतो ", अशा आशयाचे पत्र लिहिले. देशमुखानी

अधिकृत माहिती नव्हती तेव्हा त्यांनी वित्तसचिवांना “रिझर्व्ह बँकेचे ज्या विषयात हितसंबंध आहेत त्यांच्यातल्या बडामोडीसंबंधी (तिला) माहिती पुर-विण्याला काही आक्षेप असू नये”, असे जरा उपरोधिक पत्र लिहिले आणि हिंदुस्थानचे प्रतिनिधित्व कोणी केले याबद्दल विचारणा केली. वित्तसचिवांनी जराशी उडवाउडवी केली. पण अखेर या योजनांतली माहिती अकाली फुटल्यामुळे ब्रिटिश व अमेरिकेच्या शासनांना आपल्या तज्ज्ञांनी केलेल्या योजना प्रसिद्ध कराव्या लागल्या. हिंदुस्थान सरकारने त्यांच्या प्रती रिझर्व्ह बँकेला पाठविल्या. ब्रिटिश योजना सुविख्यात अर्थ-शास्त्रज्ञ केन्स यांनी तयार केली होती आणि अमेरिकेची योजना त्यांच्या वित्तमंत्रालयाचे (Treasury) सचिव व्हाईट यांनी बनविलेली होती.

योजनांचा प्रमुख उद्देश

या योजनांचा प्रमुख उद्देश आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे प्रचालन करणे हा होता. त्या हेतूने बहुपक्षीय समाशोधन संघाची (Multilateral Clearing Union) स्थापना, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारात अडचणीत आलेल्या देशांना विहित मर्यादित पतपुरवठा, चलन विनियम दरात बदल करण्यासंबंधात सुव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारात समतोल साधण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या कृतीसंबंधी मार्गदर्शनाची सुविधा आणि आंतरराष्ट्रीय द्रव्यविषयक यंत्रणा चालविण्याबाबत सल्लामसलत व सहकार्य यासाठी कायम स्वरूपाच्या यंत्रणेची निर्मिती असे विविध उपाय सुचविले होते. केन्स योजनेत समाशोधन संघाच्या प्रस्थापनेला प्राधान्य दिले होते तर व्हाईट योजनेत आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात समतोल साधण्यासाठी स्थिरीकरण निधी स्थापना या मुद्यावर भर दिलेला होता.

देशमुखांचे ‘सुद्धोत्तर चलनयोजना’ जापन

या योजनांवर देशमुखांनी बँकेच्या संचालक मंडळासाठी तयार केलेल्या जापनात ब्रिटिश (केन्स) योजना व अमेरिकेची योजना यांची तुलना केली होती. त्यांच्या मते या दोहोत केन्स योजना अधिक आदर्शवादी होती. तिचे स्वरूप निश्चितच विस्तारी होते आणि

जोपर्यंत सर्व देश नियम पाळतील तोपर्यंत तिच्यामुळे जागतिक व्यापाराचा विस्तार होण्याची शक्यता होती. याच्याउलट अमेरिकेच्या योजनेत कोणत्याही देशाची आंतरराष्ट्रीय ताळेबंदातील शिल्लक विशिष्ट मर्यादेच्या आत असेपर्यंत उत्तम प्रकारे चालेल पण ती मर्यादा ओलांडली की मग व्यापार व चलन नियंत्रणासारखे क्षयवादी जुने पुराणे मार्ग वापरले जातील आणि त्यामुळे जागतिक व्यापारात गंभीर अशी घट होईल. तरीही त्यांना अमेरिकेची योजना अधिक व्यावहारिक वाटली. कारण, केन्स योजनेत कसूर करणाऱ्या देशांना शासन करण्याची व्यवस्था भोगाळ होती आणि त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय चलनव्यवस्थेचे विघटन होण्याचा संभव होता.

व्यापक दृष्टिकोन

रिझर्व्ह बँकेच्या संचालक मंडळाने या जापनावर प्रारंभिक चर्चा तसेच सरकारचे आर्थिक सल्लागार सर थिओडोर ग्रेगरी यांच्याबरोबर योजनांच्या तांत्रिक बाबींवर चर्चा करून देशमुखांना संचालक मंडळाच्या वतीने सरकारला पाठविण्यासाठी पत्राचा मसुदा करण्यास सांगितले. या पत्रावरून या योजनांसंबंधीचा देशमुखांचा व्यापक दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यातील काही महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणे आहे. “पैसाविषयक धोरणांच्या दिशा ठरविण्यावर काही प्रमाणात मर्यादा घालणाऱ्या कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय योजनेबाबत हिंदुस्थानचा दृष्टिकोन त्याचे आर्थिक मागासपण, भीषण दारिद्र्य, उद्देगजनक निम्न राहणीमान आणि औद्योगिक व कृषी विकासातील दरी पार करण्याबाबत त्यांच्या न्याय्य आकांक्षा अशा विशिष्ट घटकांवरच आधारित असणार. म्हणून हिंदुस्थानसाठी विशेष व्यवस्था असावी असे न्याय्य मागणे हा त्याचा हक्क केवळ त्यातील अंगभूत न्यायामुळेच नव्हे तर तो ज्या आर्थिक व राजकीय गोंधळाचे पर्यवसात चालू युद्धात झाले त्याला, त्याच्या घटनात्मक परिस्थितीमुळे, कोणत्याही प्रकारे जबाबदार नव्हता यावर (आधारित) आहे”.

या पत्रात असेही सुचविले होते की, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या देशांना या योजना स्वीकार्य होण्यासाठी त्यांच्या प्रमुख उद्देशांत पुढील उद्देश असावा : “जरी

प्रगत देशांना आपली प्रगती तात्पुरती थोपवावी लागली तरी या (मागासलेल्या) देशांतील राहणीमान उंचावण्यासाठी आपूनबुजून प्रयत्न करणे". संचालक मंडळाच्या मते योजनेत या उद्देशाबरोबर स्टॅलिन शिल्लकेचे व्यवस्थितरीत्या परिसमापन, हिंदुस्थानच्या महत्त्वाप्रमाणे त्याला मताधिकार, जनतेचे राहणीमान उंचावण्याच्या हेतूला अधिभावी महत्त्व, विनिमय दरात वाजवी (आणि मागासलेल्या देशांना अधिक प्रमाणात) लवचिकता, आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थेतून त्वरित व विनातोटा अंग काढून घेण्याची सोय हे सर्व असल्या-शिवाय त्याचा सहभाग उपयुक्त ठरणार नाही.

तज्ज्ञांचे संयुक्त निवेदन

एप्रिल 1944 मध्ये अमेरिकेचे वित्तसचिव हेन्री मॉर्गन्थो यांनी 30 राष्ट्रांच्या तज्ज्ञांनी तयार केलेले एक संयुक्त निवेदन प्रसिद्ध केले. यात आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी स्थापवा असे सुचविले होते. या निधीचे बहुतेक सारे उद्देश केन्स व व्हाईट योजनांप्रमाणे होते. त्यात पुढील महत्त्वाच्या उद्देशांचा आवाजून नामनिर्देश केला होता: "आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार आणि समतोल अभिवृद्धी सुकर करणे आणि अशा रीतीने रोजगार व वास्तव उत्पन्न यांची उच्च पातळी साधणे हा आर्थिक धोरणाचा प्रधान हेतू असलाच पाहिजे".

देशमुखांची प्रतिक्रिया

या निवेदनावर देशमुखांनी आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हटले की, या निवेदनात मागासलेल्या देशांच्या विकासाबद्दल आणि स्टॅलिन शिल्लकेच्या प्रश्नाबद्दल कोठेच उल्लेख नाही म्हणून बँकेच्या संचालक मंडळाची निराशा आली आहे. चीन व हिंदुस्थान यासारख्या महत्त्वाच्या घटकांच्या खंडलेल्या विकासाबद्दल विशेष जाण व व्यवस्था असल्याशिवाय कसलाही आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार यशस्वी होणार नाही आणि टिकाऊ आंतरराष्ट्रीय शांतता व भरभराट यांचा पाया घालू शकणार नाही. अशी जाण व व्यवस्था यांच्याअभावी जिच्यात अधिक विकसित देशांच्या प्रतिनिधित्वाचे प्राबल्य अपरिहार्य आहे अशी आंतरराष्ट्रीय संघटना ही वरवर चांगल्या वाटणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय श्रमविभागणीच्या सिद्धान्ताच्या नावाखाली या देशां-

तल्या बलाढ्य अशा हितसंबंधियांच्या आज्ञेनुसार स्वार्थी राष्ट्रीय धोरणांचा पाठपुरावा करणारी ठरेल.

त्याचप्रमाणे त्यांनी असेही सुचविले की, स्टॅलिन शिल्लकेबद्दल या निवेदनात उल्लेख नसल्याने हिंदुस्थान सरकारने ब्रिटिश सरकार यासंबंधात काय पावले उचलत आहे याची तातडीने माहिती मिळविली पाहिजे. कारण तिच्यावरचा हिंदुस्थानचा हक्क खोडून काढण्याच्या हेतूने ब्रिटिश नियतकालिकांनी 'ही शिल्लक म्हणजे ब्रिटनने अतिउदारपणे हिंदुस्थानला देणगी दिलेली आहे' अशी हेतुपुरस्सर मोहीम सुरू केली आहे. तसेच बहुदेशीय समाशोधन संघाच्या अभावी देशाचे डॉलर अर्जन सुरक्षित राखण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. जरी पूर्वीच्या अर्जनाचा प्रश्न बाजूला ठेवला तरी चालू अर्जन लढाईच्या हेतूसाठी वापरले जाऊ नवे हे निश्चित करून घेणे जरुरीचे आहे.

न्यूनविकसित देशांना भांडवल पुरवठा

न्यूनविकसित देशांकडे भांडवलाचा पुरेसा प्रवाह वाहात राहिल अशी व्यवस्था आंतरराष्ट्रीय द्रव्यविषयक सहकार्याचा प्रमुख भाग असावा याला रिझर्व्ह बँक सुवधातीपासून फार महत्त्व देत होती. अमेरिकेने आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना व विकासासाठी वित्तपुरवठा याकडे काळजीपूर्वक लक्ष दिले. तिच्या मते युद्धानंतर लगेचच्या काळात उध्वस्त झालेल्या आणि न्यूनविकसित देशांपुढे पुनर्रचना व विकास यासाठी लागणारे भांडवल उभारण्याचा मोठा प्रश्न उपस्थित होईल. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात खाजगी भांडवल उपलब्ध होऊ शकणार नाही. हा प्रश्न केवळ आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे स्वतः भांडवल पुरवून व खाजगी भांडवलाला प्रोत्साहन देऊन सोडवू शकेल. म्हणून अमेरिकेने अशी संस्था स्थापण्याबाबत एक मसुदा तयार केला.

ब्रिटन वूड्स परिषद

मे 1944 च्या अखेरीस अमेरिकेचे अध्यक्ष रूझव्हेल्ट यांनी 'आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व शक्यता, पुनर्रचना व विकास बँक याकरिता निश्चित स्वरूपाचे प्रस्ताव तयार करण्यासाठी' संयुक्त व संलग्न देशांना ब्रिटन वूड्स येथे भरविल्या जाणाऱ्या परिषदेला आपले

प्रतिनिधी पाठविषयाची निमंत्रणे दिली. या परिषदेत हिंदुस्थानसकट 44 राष्ट्रांनी भाग घेतला. हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधी मंडळात देशमुखांनी न्यूनविकसित देशांच्या (विशेषतः हिंदुस्थानच्या) भागण्या परिषदेपुढे मांडण्यात प्रमुख भाग घेतला. हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधींनी परिषदेच्या कार्यसूचीत नाणे निधीच्या मसुद्यात दोन दुरुस्त्या करून घेतल्या. एक, "आर्थिकदृष्ट्या न्यूनविकसित देशांच्या साधनसंपत्तीचा अधिकतर उपयोग करून घेण्यास साहाय्य देणे" आणि दुसरी, "युद्धातून प्रमाणाबाहेर उद्भवलेला कर्जबाजारीपणा चुकता करण्याचे (काम) सुकर करणे".

परिषदेने तीन आयोग नेमले होते. एक आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीसाठी, दुसरा पुनर्रचना व विकास बँकेसाठी आणि तिसरा आंतरराष्ट्रीय वित्तीय सहकाराची इतर साधने यासाठी. देशमुख दुसऱ्या आयोगाच्या चौथ्या समितीचे अध्यक्ष म्हणून नामनिर्देशित केले गेले. ही समिती पुनर्रचना व विकास बँकेचे स्वरूप व स्थान या विषयांवर विचार करण्याकरिता होती.

हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधी मंडळाला त्याने नाणे निधीच्या उद्देशात सुचविलेल्या दोन दुरुस्त्यांपैकी पहिलीचा निधीच्या उद्देशांत अंतर्भाव करून घेण्यात काही प्रमाणात यश आले. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची स्थापना करण्यासंबंधीच्या चर्चेत देशमुखांनी नाणे निधीच्या सनदेच्या प्राक्कथनात (Preamble) निधीवर विकसनशील देशांना मदत करण्याचे दायित्व आहे ही गोष्ट स्पष्ट करावी असा खूप प्रयत्न केला. परंतु इंग्लंड व इतर काही देशांच्या विरोधामुळे तो सफल झाला नाही. या दुरुस्तीचे अंतिम स्वरूप "आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार व समतोल अभिवृद्धी आणि त्या योजने रोजगार व वास्तविक उत्पन्न यांचे प्रत्न करणे, त्यांच्या पातळ्या उच्च स्तरावर राखणे आणि सर्व सभासदांच्या उत्पादक साधनसंपत्तीचा विकास हे आर्थिक धोरणाचे प्रमुख हेतू असावे हे सुकर करणे" असे केले गेले.

आंतरराष्ट्रीय विकास संघाची संकल्पना

तरी पण याचा एक परिणाम असा झाला की 1950 मध्ये पॅरिसमध्ये भरलेल्या नाणे निधी व जाग-

तिक बँक यांच्या वार्षिक संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून विकसनशील देशांचा प्रतिनिधी या अर्थाने भारताची निवड झाली. भारताचे वित्तमंत्री या नात्याने देशमुख या परिषदेचे अध्यक्ष झाले. त्यावेळी त्यांनी विकसनशील देशांच्या आर्थिक गरजांसंबंधी आपले विचार मांडताना या देशांना प्रदीर्घकालिक व अगदी कमी व्याज दराने मोठ्या रकमांच्या कर्जांची गरज आहे असे आग्रहाने प्रतिपादन केले आणि जागतिक बँकेला याकरिता एक नवीन विभाग उघडून हे कार्य करता येईल असे सुचविले. ही त्यांची सूचना काही वर्षांनंतर आंतरराष्ट्रीय विकास संघ (International Development Association - IDA) या स्वरूपात साकार झाली.

मात्र युद्धजन्य कर्जबाजारीपणा चुकता करण्याबाबतची दुरुस्ती अमेरिका, इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या विरोधामुळे अंतर्भूत होऊ शकली नाही. परंतु ब्रिटनच्या प्रतिनिधी मंडळाचे अध्यक्ष लॉर्ड केन्स यानी असे आश्वासन दिले की, जे सद्भावनेने (honourably) व औदार्याने दिले गेले ते सद्भावनेने चुकते होईल.

प्रतिनिधी मंडळाने हिंदुस्थानचा नाणे निधीमधला कोटा योग्य असावा आणि नाणे निधी व पुनर्रचना व विकास बँक यावर त्याला कायम प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी केलेले प्रयत्न बऱ्याच अंशी यशस्वी झाले. विशेषतः कोटाच्या बाबतीत चीन व हिंदुस्थान यांच्यातील मोठी तफावत कमी करण्यात आली.

(इ) स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर

बँकिंग क्षेत्रातील कार्य

रिझर्व्ह बँकेच्या सुरुवातीच्या घटनेत व्यापारी बँकांचे व्यवहार सुयोग्य बँकिंग पद्धतीचा वापर करून चालतात याची निश्चिती करून घेण्यासाठी त्यांचे तपशीलवार विनियमन करण्याबाबत काहीच व्यवस्था नव्हती. फक्त बँका अनुसूचित होण्याला पात्र आहेत की नाहीत या मर्यादित हेतूकरिता त्यांची तपासणी करण्याची तरतूद होती. अनुसूचित बँकांना त्या आवश्यक रोख ठेवतात की नाही याची खात्री करून घेता याची म्हणून रिझर्व्ह बँकेला साप्ताहिक विवरण पाठवावे लागे. ही उणीव गंभीर स्वरूपाची आहे असे 1938

मध्ये बँकविषयक आणीबाणी उद्भवली तेव्हा कळून चुकले. तेव्हापासून व्यापक स्वरूपाचा बँकविषयक विनियमन कायदा करावा यासाठी प्रयत्न सुरु झाले. परंतु दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्यामुळे त्यांना योग्य गती मिळाली नाही. युद्धकाळात बँका, त्यांच्या शाखा, ठेवी व नफा या सर्वात सतत वृद्धी होत गेली त्याचबरोबर बँकांच्या व्यवसाय पद्धतींचा दर्जा खालावू लागला. जर प्राधिकरणाने पुरेशी नियामक उपाययोजना केली नाही तर युद्धोत्तर काळात त्यांच्यावर (विशेषता नश्या व लहान बँकांवर) कठीण प्रसंग ओढवेल असे दिसू लागले. ऑगस्ट 1945 मध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या भागधारकांपुढे केलेल्या भाषणात देशमुखांनी याबाबत धोक्काची सूचना दिली आणि बँकांची तपासणी करण्यासंबंधात वटहुकूम काढावा अशी मध्यवर्ती शासनाला शिफारस केली. तो 1946 च्या जानेवारीत काढला गेला. या वटहुकुमात एखाद्या बँकेचे व्यवहार ठेवीदारांच्या हिताला बाधक आहेत असे तपासणीत आढळून आले तर तिच्यावर शिक्षार्थ कारवाई करण्याची तरतूद होती. बँकांच्या तपासण्यात असे दिसून आले की, बंद पडलेल्या बऱ्याच बँका भरमसाठ शाखाविस्तार केल्यामुळे गोत्यात आल्या होत्या. म्हणून देशमुखांच्या शिफारशीनुसार बँकिंग कंपन्यांच्या शाखा उचडण्यावर त्यांनी रिझर्व्ह बँकेची परवानगी घेतली पाहिजे असा निर्बंध घालणारा कायदा केला गेला.

बँक व्यवसायातील आणीबाणी

युद्धोत्तर काळात प्रथम बंगालमध्ये लहान अवनु-सूचित बँका बेमुभार शाखा उघडणे, तारणाशिवाय कर्जे देणे अशा व्यवहारपद्धतीमुळे अडचणीत आल्या. याने थोडेफार परिणाम इतर बँकांवर झाले. तदनंतर पाकिस्तान निर्मितीसमूह उद्भवलेल्या पंजाबमधल्या आणीबाणीत तेशील बँका अडचणीत आल्या. अशा आणीबाणीत बँकांना साहाय्य करण्याविषयी रिझर्व्ह बँकेच्या घटनेत योग्य तरतूद नव्हती. ती करण्याकरिता देशमुखांनी रिझर्व्ह बँकेच्या कायदातल्या क्रमांक 18 कलमात अशी दुरुस्ती सुचविली की रिझर्व्ह बँकेला अडचणीत सापडलेल्या बँकेकडून योग्य व पुरेसे वाटेल असे तारण घेऊन तिला कर्ज देता येवे. शासनाने तशा प्रकारचा वटहुकूम काढला.

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996, खंड 20, अंक 3

बँकिंग विनियमन कायदा

ब्रेटन वूड्स परिषदेहून परत येण्यापूर्वी देशमुखांनी अमेरिकेच्या मध्यवर्ती बँक यंत्रणेचे केन्द्र फेडरल रिझर्व्ह बोर्ड आणि त्या यंत्रणेतील सर्वात महत्त्वाची अशी न्यू यॉर्कची फेडरल रिझर्व्ह बँक, या दोन्ही संस्थांचे कार्य कसे चालते हे पाहिले. त्यातून रिझर्व्ह बँकेत कायकाय सुधारणा करावयाच्या ते ठरविले आणि मायदेशी आल्यावर त्यादृष्टीने पावले टाकली. त्यात दोन फारच महत्त्वाची होती. एक म्हणजे, अमेरिकेत ज्या पद्धतीने बँकांची बोर्डाकडून वेळोवेळी तपासणी होते तशी तपासणीची पद्धत सुरु करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी बँकेच्या एका ज्येष्ठ अधिकाऱ्याला अमेरिकेला अभ्यासासाठी पाठविले आणि रिझर्व्ह बँकेत बँकिंग विनियमन कायद्याचा (Banking Regulation Act) मसुदा तयार करून घेतला. हा कायदा 1949 मध्ये, म्हणजे देशमुखांची रिझर्व्ह बँकेतील कारकीर्द संपण्याच्या सुमारास, मंजूर झाला.

रिझर्व्ह बँकेत सुधारणा

या निमित्ताने त्यांनी बँकेत विधी विभाग (Legal Department) आणि बँक कार्य विभाग (Department of Banking Operations) असे दोन नवे विभाग स्थापन केले. दुसरी गोष्ट त्यांनी अशी केली की, फेडरल रिझर्व्ह बोर्डाच्या संशोधन विभागाचे कार्य आणि बोर्ड बँकिंग, पैसा व वित्त या विषयात नियमितपणे गोळा करीत असलेली आकडेवारी पाहिल्यावर त्या धर्तीवर रिझर्व्ह बँकेत संशोधन व सांख्यिकी विभाग (Department of Research and Statistics) त्यांनी स्थापन केला आणि त्या विभागाला अशी माहिती नियमित गोळा करून तिच्यावर लेख लिहून ते प्रसिद्ध करण्यास उत्तेजन दिले. यातून रिझर्व्ह बँकेच्या मासिक बुलेटिनचा प्रारंभ झाला.

दोन महत्त्वाच्या संस्थाविषयक गरजा

या काळाच्या दोन मोठ्या संस्थाविषयक स्वरूपाच्या गरजा म्हणजे देशाच्या आर्थिक परिस्थितीच्या निरनिराळ्या अंगांबद्दल सुसंबद्ध आकडेवारी आणि आर्थिक घोरण यशस्वीपणे कार्यान्वित करण्याच्या संस्था

या होत्या. रिझर्व्ह बँकेच्या कार्यक्षेत्रात द्रव्यविषयक, बँकिंग, भांडवली बाजार, आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराचा ताळेबंद आणि देशाची विदेशी मालमत्ता व दायित्व याविषयी परिपूर्ण व अद्ययावत माहिती कशी मिळविता येईल याकडे देशमुखांचे विशेष लक्ष होते. आणि या-करिता या विभागातील अधिकाऱ्यांना अशा प्रकारचे काम अमेरिका, कॅनडा, इंग्लंड वगैरे देशात कसे होते त्याचा अभ्यास करण्यासाठी पाठविण्याची प्रथा त्यांनी सुरू केली. या विभागाच्या कार्यात ते विशेष रस घेत असत आणि बँकेचे धोरण काय असावे याविषयी या विभागाला अभ्यास करावयास लावीत. त्याचबरोबर मध्यवर्ती बँकेने शासनाला जो आर्थिक सल्ला द्यावयाचा असतो त्यासंबंधातही या विभागाला कार्य करावयास प्रवृत्त करीत. अशा रीतीने देशमुखांनी रिझर्व्ह बँक देशाच्या विकासकार्यात मध्यवर्ती बँकेची जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडू शकेल आणि व्यापारी बँकांच्या कार्यपद्धतीत ठेकीदारांचे हित सांभाळले जाईल अशी व्यवस्था केली.

दीर्घ मुदतीच्या भांडवल पुरवठ्याबाबत व्यवस्था

आर्थिक धोरण कार्यान्वित करणाऱ्या संस्थांच्या संदर्भात त्या काळाची एक गरज अशी होती की, देशाच्या उद्योगीकरणासाठी लागणारी दीर्घ मुदतीची कर्जे पुरविणाऱ्या मर्चेट बँका किंवा गुंतवणूक बँका (investment banks) अशा संस्था देशात नव्हत्या. म्हणून 1945 मध्ये देशमुखांनी या प्रश्नाचा अभ्यास डेप्युटी गव्हर्नर रामनाथ याना करावयास सांगितला आणि त्या अभ्यासाच्या आधारावर शासनाने औद्योगिक वित्त निगम (Industrial Finance Corporation) स्थापन करावा असा सल्ला दिला. तो शासनाने मान्य केला आणि या निगमाची 1948 मध्ये स्थापना झाली. त्यानंतर देशमुख अर्थमंत्री असताना मध्यम व लघु उद्योगांना तशाच प्रकारचा भांडवलपुरवठा व्हावा या हेतूने राज्य औद्योगिक वित्त निगम (State Industrial Finance Corporations) विधेयक त्यांनी लोकसभेला सादर केले आणि ही उणीव भरून काढण्याची व्यवस्था केली. त्याचप्रमाणे स्टॉक एक्सचेंजांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी विधेयक कसे असावे याबद्दल त्यांनी आपला दृष्टिकोन ऑगस्ट 1948 मध्ये

रिझर्व्ह बँकेच्या भागधारकांपुढे केलेल्या भाषणात पुढील शब्दांत सांगितला. " माझे असे मत आहे की, प्रस्तावित विधेयकात फक्त (unhealthy) - रोगट (स्वैर्य-घातक) - सट्टेबाजीला आळा घालावा. याचा अर्थ असा की, जर योग्यरीत्या दिग्दर्शन केले तर निरोगी (स्वैर्य-प्रचालक) सट्टेबाजी रोखे (अॅअर) बाजाराची आवश्यक कार्ये कार्यक्षेत्राने पार पाडण्यास पुष्कळ साहाय्य करते. माहितीवर आधारित व भाषक सट्टेबाजी रोकड-सुलभता व भावसातत्य याना साहाय्यकारी होते आणि अशा सट्टेबाजीसाठी लागणाऱ्या सुविधा नाकारण्याचा कोणताही प्रयत्न (विधेयकाचा) उद्देश तर निष्फळ करीलच पण वर आणखी बाजार सुव्यवस्थितपणे चालण्यास प्रतिबंध करेल... विनियमन तात्त्विक स्वरूपाऐवजी व्यावहारिक स्वरूपाचे असणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण कोणतेही उपाय अमलात आणण्यात अपयश आले तर त्यामुळे जे सुधारावयाचा प्रयत्न करीत आहोत त्यापेक्षा वाईट परिस्थिती निर्माण होईल ". यासाठी त्यांनी सरकारने विविध स्टॉक एक्सचेंजच्या प्राधिकारी वर्गांना आपलं दृष्टिकोन काय हे समजाऊन सांगावे आणि त्यांच्या व्यावहारिक अडचणी काय ते समजून घ्यावे तसेच मूलभूत बाबतीत तडजोड न करता स्टॉक एक्सचेंजच्या दैनंदिन व्यवहाराला कमीत कमी गैरसोय होईल असे (विधेयकाचे) अंतिम स्वरूप असावे असे मुचविले.

बँक राष्ट्रीयीकरणाबाबत देशमुखांचे मत

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लगेच समाजवादी पक्षांकडून बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे अशी मागणी होऊ लागली. इंपिरियल बँक ऑफ इंडियाचे धोरण, कार्यपद्धती, असलेले उच्च पदांवरचे गोऱ्या अधिकाऱ्यांचे बाहुल्य व त्यांचा प्रभाव याविषयी अगोदरपासून देशात नाराजी होतीच. त्यातच इंग्लंडमध्ये मजूर पक्षाचे सरकार बनल्यावर त्यांनी बँक ऑफ इंग्लंडचे राष्ट्रीयीकरण केले. त्यामुळे रिझर्व्ह बँक व इंपिरियल बँक या दोहोचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे या मागणीने जोर धरला. रिझर्व्ह बँक व इंपिरियल बँकेच्या संबंधात वित्तमंत्री षण्मुखम चेट्टी यानी देशमुखांना त्यांचे व्यक्ति मत जेव्हा विचारले तेव्हा त्यांनी असे मत दिले की, राष्ट्रीयीकरणाच्या मुद्याबाबत कोणत्याही प्रकारे मताभिवेक्षा (dogmatic) असणे अशक्य आहे. आणि (या प्रश्नाच्या)

विश्लेषणाच्या सरतेशेवटी असे दिसले की, बँक आहे त्या घटनेप्रमाणे काम करत राहिली किंवा तिचे राष्ट्रीयीकरण केले तरी विशेष काही होणार नाही. हा सर्व प्रश्न (या) संस्थेचे कार्य देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपाला योग्य असे बनविण्याचा व वेळेचा आहे. या प्रश्नाचा विचार करताना दोन गोष्टी लक्षात घेतल्या पाहिजेत. एक, आर्थिक क्षेत्रात कार्य करणारी कोणतीही सुनिश्चित योजना अमलात आणण्यासाठी किंवा तिचा भाग होण्यासाठी राष्ट्रीयीकृत मध्यवर्ती बँकेची जरी आहे का? दुसरी, अशी अपेक्षा करता येईल का की प्रशासकीय यंत्रणा तिच्यावर कोणताही शासकीय कार्यक्रम तडीस नेण्याकरिता जी आवाहने केली जातील त्यांना प्रतिसाद देऊ शकेल.

देशमुखांच्या मते हे दोन निकष हिंदुस्थानातल्या परिस्थितीला लावले तर राष्ट्रीयीकरणाची आवश्यकताही नव्हती आणि ते लाभप्रद होण्याचा संभवही नव्हता. द्रव्य व पतविषयक धोरणाच्या संबंधात त्यांचे मत असे होते की, रिझर्व्ह बँकेची रचना कशीही असली तरी शासनाच्या इच्छेला जशी युद्धकालात तशीच अल्प मुदतीच्या कोणत्याही शांततेसाठीच्या हेतूकरिता ती नमणारच. म्हणून बँकेचे राष्ट्रीयीकरण जरी केले नाही तरी शासनाचा कुठलाही महत्त्वाचा हेतू साध्य होण्यात अडथळा येणार नाही.

संचालक मंडळ निर्वाचित असण्यापासून होणारा लाभ

आपले मत प्रदर्शित करताना अखेरीस त्यांनी असे प्रतिपादन केले : " रिझर्व्ह बँक प्रस्तुत घटनेप्रमाणे जरी शासनाच्या स्थूल नियंत्रणाला प्रतिसाद देणारी आहे तरी (तिच्या) मुख्यत्वे निर्वाचित संचालक मंडळाला (चालू) घडामोडींवर स्वतंत्र दृष्टिकोनातून शासनाला सल्ला देण्याचे स्वातंत्र्य आहे आणि अशा रीतीने ती सुवर्णमध्य साधते. प्रस्तुतकालीन आर्थिक परिस्थितीच्या गुंतागुंतीत हे फार मोलाचे आहे, कारण कोणालाच आपला दृष्टिकोन अचूक आहे असा आग्रह धरणे परवडणार नाही आणि एका डोक्यापेक्षा दोन डोकी अधिक चांगली. राष्ट्रीयीकरणाचा सर्वात ठळक परिणाम संचालक मंडळाच्या स्वरूपात बदल हा होईल

आणि (त्यावर) नामनिर्देशन राजकीय हेतूंनी थोड्याफार प्रमाणात प्रभावित होणारच. . . . आणि नामनिर्देशित केल्याचा मानसिक परिणाम जो सल्ला दिला जाईल त्यावर होणारच. (देशमुखांचे हे भविष्य खरे ठरले.) मी बँक ऑफ इंग्लंडच्या कामकाजासंबंधात असा प्रकार राष्ट्रीयीकरणानंतर झालेला पाहिला आहे आणि माझी खात्री झाली की तिचे बरेचसे स्वातंत्र्य हरविले आहे. . . त्या देशात प्रबल आणि दीर्घ अनुभवी वित्त मंत्रालय (Treasury) परिपक्व लोकांसाठी साहाय्य करते. आपल्या देशात अजून आपण चाचपडत आहोत आणि दैनंदिन काम पार पाडण्यासाठीसुद्धा वित्त मंत्रालय बळकट करण्याची आवश्यकता आहे. . . . एक दोन वर्षांत आपल्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप काय होणार आहे, आपली प्रशासकीय यंत्रणा कितपत अधिक प्रबल होत आहे आणि राष्ट्रीयीकरणाच्या अभावामुळे प्रगतीला कोठे अडथळा येत आहे ते आपल्याला पुष्कळ स्वच्छपणे दिसू लागेल. अशा पाश्चिमीवर अपेक्षित परिणामांबद्दल अधिक सुस्पष्टता व विश्वास यामुळे राष्ट्रीयीकरण करणे सुलभ होईल ". इंपिरियल बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणासंबंधीही त्यांचा दृष्टिकोन असाच होता ती बँक फार स्थितिवादी आहे या आक्षेपावर हे केवळ दूरदर्शी बँकिंग होते आणि काही मोठ्या हिंदी बँकांच्या (कार्यपद्धतीच्या) तुलनेत हे काही अधिक चाईट नव्हते असे त्यांचे म्हणणे होते. देशमुखांच्या म्हणण्याप्रमाणे सरकारने " सावकाशीने घाई करावी (hasten slowly) आणि लहान तोंडी मोठा घास घेण्याचा प्रयत्न करू नये (not bite more than we can chew) तसेच जर बँकिंग यंत्रणेचे राष्ट्रीयीकरण करावयाचे असेल तर ते सर्वेच्या सर्व यंत्रणेचे करावे; कितीही महत्त्वाची असली तरी एका बँकेचे करू नये".

रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यावर देशमुख एक वर्ष गव्हर्नर होते. या कालात ते पूर्वीप्रमाणे शासनाला सल्ला व साहाय्य देत राहिले. पुढे ते वित्तमंत्री असताना रिझर्व्ह बँकेने मोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीच्या शिफारशीनुसार त्यांनी इंपिरियल बँक राष्ट्रीयीकृत केली. मात्र 1969 मध्ये जे 14 बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले ते त्यांना मुळीच आवडले नाही. कारण ती एक राजकीय खेळी होती.

(ई) रिझर्व्ह बँकेतील निवृत्तीनंतर

भारताचे आर्थिक राजदूत

एवढे सर्व करीत असताना देशमुखांच्या नेमणुकीची पाच वर्षांची मुदत संपली. जरी त्यांनी आणखी काही काळ रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर म्हणून असावे असा आग्रह होत होता तरी त्यांनी सेवानिवृत्त होऊन इंग्लंड-मध्ये पत्नी व मुलीबरोबर राहण्याचे ठरविले आणि त्या दिशेने तयारी करण्यास सुरुवात केली. वण त्यांच्या हातून देशाची आणखी सेवा घडावी अशी ईश्वरी इच्छा असावी. कारण, त्यांच्या पत्नी इंग्लंडमध्ये हृदयविकाराने अचानक वारल्या आणि त्यांच्या आयुष्याला एक वेगळे वळण लागले. पंतप्रधान पंडित नेहरूंनी त्यांना भारताचे आर्थिक राजदूत म्हणून नेमले.

पौंडाचे अवमूल्यन व रुपयाचे सममूल्य

ही नेमणूक झाल्यानंतर थोड्याच काळात इंग्लंडच्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक समस्या फार विकट झाल्या आणि पौंडाचे अवमूल्यन होण्याची शक्यता दिसू लागली. या संबंधात असा एक प्रस्ताव इंग्लंडच्या बाजूकडून पुढे आला की, इंग्लंडबरोबर राष्ट्राकुलातील सर्व देशांनी आपल्या चलनांचे तितक्याच प्रमाणात अवमूल्यन करावे. या प्रस्तावाला धिरोध करण्याचा सल्ला देशमुखांनी दिला. त्यांच्या मते चलन अवमूल्यनाच्या बाबतीत प्रत्येक देशाने आपल्या परिस्थितीला अनुरूप असा निर्णय घ्यावा. या मताप्रमाणे त्यांनी भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराच्या ताळेबंदावर पौंडाच्या अवमूल्यनाच्या संभाव्य परिणामांचा विचार करून रुपयाचेही पौंडाइतकेच अवमूल्यन करावे असा पंडितजींना सल्ला दिला तो पंडितजींनी मान्य केला. त्यामुळे या ताळेबंदावर होऊ शकणारे अनिष्ट परिणाम टळले.

रिझर्व्ह बँकेचा इतिहास

देशमुखांची रिझर्व्ह बँकेबाबतची आणखी एक मोलाची कामगिरी म्हणजे त्यांनी रिझर्व्ह बँकेच्या इतिहास समितीचे अध्यक्षत्व स्वीकारून तिला केलेले उत्कृष्ट मार्गदर्शन. या इतिहासाच्या प्रस्तावनेत ते

म्हणतात की, जेव्हा मला रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरांनी (लक्ष्मीकांत झा) इतिहास समितीचा अध्यक्ष होण्यास निमंत्रित केले तेव्हा मी ताबडतोब मान्यता दिली. कारण, बँकेची माझा प्रथम शासकीय संचालक, सचिव, डेप्युटी गव्हर्नर आणि गव्हर्नर आणि तदनंतर केंद्रीय वित्तमंत्री असा 1939 पासून 17 वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीतला संबंध लक्षात घेता मी या मौलिक कार्याला जे काही साहाय्य करू शकत होते ते करणे हे माझे कर्तव्य आहे असे मी मानले.

देशमुखांनी या ग्रंथाची संकल्पना पुढील शब्दांत वर्णिली आहे : " ज्याचा (या विषयात) रस आहे अशा मंडळींची जास्तीत जास्त पसंती ज्याला मिळेल असा व्यापक, सत्यनिष्ठ, अचूक आणि वस्तुनिष्ठ आणि त्याचबरोबर विद्वत्तापूर्ण व अत्यंत वाचनीय असा इतिहास लिहिण्याचा आमचा प्रयत्न होता ". ती त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सर्वस्वी सफल झाला यात शंकाच नाही.

वित्तीय संरचनेचे शिल्पकार

अशा रीतीने देशमुखांनी आपली कुशाग्र बुद्धी, कार्यकौशल्य, कर्तव्यपरायणता, वाक्चातुर्य व निर्भीडपणा या सर्व गुणांचा योग्य उपयोग करून आपल्या देशाच्या वित्तीय संरचनेचा भक्कम पाया घातला. त्यांनी जेव्हा रिझर्व्ह बँकेत प्रवेश केला तेव्हा ती बाल्यावस्थेत होती. मध्यवर्ती बँकिंग म्हणजे काय हे कळू लागण्याअगोदरच तिला युद्धजनित समस्यांना तोंड द्यावे लागले. युद्ध संपते न संपते तोच स्वातंत्र्य, देशाची फाळणी, रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरण, अशा अत्यंत महत्त्वाच्या घटना घडल्या. या सर्व काळात देशमुख संबीरपणे बँकेचे नेतृत्व करीत होते, तिच्यात आणि बँकिंग व वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा करीत होते, शासनाला योग्य सल्ला देत होते आणि देशातील व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकमत विकासाच्या समस्यांबद्दल जागृत करीत होते. या त्यांच्या महान कार्यामुळे देशमुखांनी जेव्हा रिझर्व्ह बँकेतून निवृत्त होण्याचा निश्चय अमलात आणला त्यावेळी ती भविष्यकाळातल्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीला साहाय्य करावयास समर्थ अशी मध्यवर्ती बँक झाली होती. त्याचबरोबर देशातील बँकांच्या व्यवहारात विविधता आणून त्याचा विकास,

बँकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी कायदा व बँक तपासणी ध्यवस्था आणि वित्तीय संरचनेतील त्रुटी दूर करण्या- करिता विशेष प्रकारच्या संस्था स्थापने या त्यांच्या कार्यामुळे देशाच्या वित्तीय संरचनेच्या विकासाच्या प्रक्रियेचा प्रारंभ झाला. म्हणून त्यांना मी भारताच्या वित्तीय संरचनेचे शिल्पकार मानतो.

संदर्भ व टीपा

हा लेख दिनांक 2 ऑक्टोबर, 1996 ला मराठी

अर्थशास्त्र परिषदेने पुणे येथे आयोजित केलेल्या परिसं- वादासाठी तयार केला होता. हा 'History of the Reserve Bank of India (1935-51)' या भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथावर आधा- रित आहे. यात काही मजकूर उधृत करताना अगदी शब्दशः भाषांतराऐवजी मूळ अर्थाला धरून पण मुक्त भाषांतर केलेले आहे.

परिषदेचे सदस्य आणि हितचिंतक याना आवाहन

'अर्थसंवाद' या नियतकालिकावरील आणि कार्यालयीन खर्च गेली काही वर्षे सातत्याने वाढत असल्यामुळे आणि परिषदेला मिळणाऱ्या अनुदानात कोणतीही वाढ नसल्यामुळे परिषदेला दरवर्षी अधिकाधिक तूट येत आहे. ही तूट भरून काढण्यासाठी वर्गणीचे दर सुधारणे, जाहिराती मिळविणे इत्यादी निर्णय परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने वेळोवेळी घेतले आहेत. त्याचबरोबर मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या नावे एक स्वतंत्र कायम निधी उभारावा असेही ठरले आहे. या कायम निधीसाठी सदस्यांकडून आणि परिषदेच्या हितचिंतकांकडून देणग्या/अनुदाने मिळवावीत असेही वार्षिक साधारण सभेत सातत्याने ठरविण्यात आले आहे. 'अर्थसंवाद' चे वाचक, परिषदेचे साधारण सदस्य आणि अन्य हितचिंतकही या निधीसाठी स्वयंस्फूर्तपणे, यथाशक्ती आपले आर्थिक साहाय्य देतील आणि परिषदेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देतील असा आम्हांस विश्वास वाटतो.

या निधीसाठी पाठवावयाचे बँक ड्राफ्ट अथवा मनी ऑर्डर 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने काढावेत आणि ते मंगळवेढा येथील कार्यालयीन पत्त्यावर पाठवावेत.

देणगीदारांची नावे वेळोवेळी 'अर्थसंवाद' च्या अंकात दिली जातील.

आ. गो. पुजारी
कार्यवाह-सजिनदार

स्वतंत्र भारताला विकासाच्या वाटेवर नेणारे वित्तमंत्री

पद्माकर रा. दुभाषी *

स्वतंत्र भारताला स्वैर्य देऊन विकासाच्या वाटेवर नेण्यात ज्यांनी मोलाची व भरीव कामगिरी बजाविली त्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार पटेल व बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यानंतर चितामणराव देशमुखांचे नाव घ्यावे लागेल. पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी भारताच्या भवितव्याचे भव्यदिव्य चित्र आपल्या देशवासियांच्या पुढे ठेऊन त्यांना उत्स्फूर्त केले. सरदार पटेलानी अल्पकालात आणि कोणत्याही अडचणी निर्माण न करता सुरळीतपणे पाचशे संस्थाने विलीन करून एकसंघ भारताची स्थापना केली. आंबेडकरानी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या तत्त्वावर आधारित भारतीय राज्यघटनेची रचना करून भारतीय लोकशाही संघराज्याची मूर्तमेढ रोवली. चितामणराव देशमुखानी आर्थिक अडचणींवर मात करून पहिली पंचवार्षिक योजना कार्यरत केली आणि विकासाचा पाया घातला. या नररत्नांची देवि-प्यमान कामगिरी भारतीयांच्या स्मरणात चिरंतन राहिल आणि भारताच्या इतिहासात ती सुवर्णाक्षरात लिहिली जाईल.

स्वतंत्र भारताचे तिसरे वित्तमंत्री

चितामणराव देशमुख स्वतंत्र भारताचे तिसरे वित्तमंत्री. षण्मुखम चेट्टी पहिले व जॉन मथाई दुसरे. या दोघांचीही कारकीर्द अल्पकालीन ठरली. षण्मुखम चेट्टी यानी काही कर वृद्धविणाऱ्या धंदेवाईकांची बाजू घेऊन त्यांना सांभाळण्याचा प्रयत्न केला म्हणून त्यांच्यावर गंभीर आरोप केले गेले. त्यांनी असे जाणून-बुजून केले नाही असे ठरवून मंत्रिमंडळाने त्यांना संरक्षण देण्याचा जरी प्रयत्न केला तरी राजीनामा देण्याशिवाय त्यांना मर्त्यंतर नव्हते. जॉन मथाईंनी नियोजन आयोगाच्या रचनेबाबत पंतप्रधान नेहरूंशी मतभेद झाल्यावरून राजीनामा दिला. खरे तर जॉन मथाईंच्या नियोजनाच्या संकल्पनेला तात्त्विक विरोध नव्हता. 1944 साली टाटा आणि बिल्डा यासारख्या बड्या कारखानदारांनी प्रसृत केलेल्या 'बाँम्बे प्लॅन'चे

* भारतीय प्रशासन सेवा (IAS) अधिकारी (निवृत्त)
आणि भूतपूर्व कुलगुरु, गोवा विद्यापीठ.

ते एक जनक होते. परंतु नियोजन आयोगाची रचना ज्या तऱ्हेने झाली त्यामुळे हे मंडळ एक प्रतिस्पर्कार बनेल अशी भीती त्यांना वाटली आणि त्याच मुद्द्यावर राजीनामा देऊन ते मोकळे झाले.

पंडित नेहरूंना एका सक्षम वित्तमंत्र्याची आवश्यकता होती. त्यासाठी त्यांना फारशी शोधाशोध करावी लागली नाही, कारण चितामणराव देशमुखां-सारखी व्यक्ती त्यांच्या नजरेसमोर होती. झोडून इतका श्रेष्ठ वित्तमंत्री त्यांना मिळाला नसता. कारण यापूर्वीची त्यांची सारी कारकीर्दच जणू स्वतंत्र भारताचा वित्तमंत्री म्हणून तयार करण्यासाठी होती.

1918 सालच्या आय. सी. एस. च्या परिक्षेत पहिला क्रमांक मिळवून 1919 साली ते हिंदुस्थानच्या सनदी नोकरीत रुजू झाले. पुढची 21 वर्षे त्यांनी त्यावेळच्या सेंट्रल प्रॉविन्स आणि बेरार सरकारच्या सेवेत झालविली. निरनिराळ्या खात्यांचे सचिव म्हणून काम पाहिले; त्यात वित्तखातेही होते. 1931 साली दुसऱ्या गोलमेज परिषदेचे एक सचिव म्हणून त्यांनी काम केले. यामुळे महात्मा गांधी आणि इतर भारतीय नेत्यांच्या ते संपर्कात आले. डिसेंबर 1941 साली त्यांच्या कारकिर्दीला एक नवेच वळण मिळाले. रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. त्यावेळी ते अवघे 45 वर्षांचे होते या नेमणुकीनंतर त्यांनी सनदी नोकरीचा राजीनामा दिला. दोन वर्षांच्या आत, ऑगस्ट 1943 मध्ये, सर जेम्स टेलर यांच्या-नंतर ते भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर झाले. रिझर्व्ह बँकेचे ते पहिले भारतीय गव्हर्नर. त्यावेळच्या हिंदुस्थान सरकारचे मत होते की, एका भारतीयाला रिझर्व्ह बँकेचा गव्हर्नर म्हणून नेमणे घोष्याचे आहे परंतु त्यावेळचे भारतविषयक सेक्रेटरी ऑफ स्टेट एल. एस. अमेरी यानी देशमुखानाच गव्हर्नर म्हणून नेमावे अशी खंवीर भूमिका घेतली.

गव्हर्नर म्हणून चिरस्मरणीय कामगिरी

जुलै 1949 साली या पदावरून निवृत्त होईपर्यंत देशमुखानी गव्हर्नर म्हणून जी कामगिरी बजाविली ती त्या बँकेच्या इतिहासात चिरस्मरणीय राहिल. त्यांच्या कारकिर्दीत बँकेची चौफेर प्रगती झाली आणि विकास

प्रक्रियेत पुढाकार घेऊन त्यास गती देणारी राष्ट्रीय बँक अशी तिची प्रतिमा बनली. बँकेचे काम माहिती व आकडेवारीवर आधारित असावे म्हणून त्यांनी संशोधन व सांख्यिकी असे स्वतंत्र खाते स्थापन केले. आर्थिक धोरणांची शास्त्रशुद्ध आखणी करण्याच्या दृष्टीने हे एक महत्वाचे पाऊल होते. तसेच बँकांच्या विकासासाठी नवीन खाते स्थापिले. ग्रामीण पतपुरवठ्यासाठी यंत्रणा निर्माण केली. उद्योगधंद्यांसाठी कर्जपुरवठा करण्यासाठी औद्योगिक वित्तपुरवठा महा-मंडळाची स्थापना केली. बँकांवर प्रभावी नियंत्रणासाठी व्यापक कायदा संमत करून घेतला आणि खुद्द रिझर्व्ह बँक एक भागीदारांची खाजगी बँक न राहता राष्ट्रीय बँक म्हणून उभी राहिली.

पण याहून सर्वांत मोठी कामगिरी म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक बँक व नाणे निधी यांच्या स्थापनेत त्यांनी केलेले महत्त्वाचे योगदान. मार्च 1946 मध्ये सव्हाना परिषदेत त्यांनी भारतीय प्रतिनिधी मंडळाचे नेतृत्व केले. खुद्द लॉर्ड केम्स यानी त्यांच्या कामगिरीची प्रशंसा केली.

रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर या जबाबदारीतून मुक्त झाल्यानंतर तेव्हाचे वित्तमंत्री जॉन मथाई यानी अमेरिका व युरोपमध्ये भारताचे आर्थिक प्रतिनिधी म्हणून काम करण्यात चितामणरावानी निर्भरित केले. तसे ते जागतिक बँक व नाणे निधीवर भारताचे गव्हर्नर म्हणून होतेच. पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू जेव्हा आपल्या अमेरिकेच्या पहिल्या भेटीवर आले तेव्हा त्यांनी आपल्या सर्व आर्थिक चर्चेत चितामणरावानी आपला सल्लागार म्हणून बरोबर नेले. अमेरिकेकडून दोन लक्ष टन गहू कर्ज म्हणून मिळविण्यातही ते यशस्वी झाले.

ही सर्व कामगिरी यशस्वी करून भारतात पर-तल्यानंतर भारताचे आर्थिक सल्लागार म्हणून ते काम करू लागले. दुसऱ्या महायुद्धापासून निर्माण झालेला महागाईच्या दुष्टचक्राचा प्रश्न कसा सोडवावा आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला कशी गती द्यावी या दोन प्रश्नांवर सलोल विचार करून सूचना द्याव्यात अशा त्यांच्याकडून अपेक्षा होत्या. 1950 साली नेहरूंनी भारतीय नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यासाठी

पूर्वतयारी करण्याचे काम चिंतामणरावांकडे सोपविले. या आयोगाचे ते सदस्य झाले आणि त्यामुळे त्यांची जबाबदारी अधिकच वाढली. कोलंबो प्लॅनखाली सहा वर्षांचा कार्यक्रमही तयार करावयाचा होता. येणाऱ्या मोठ्या जबाबदारीच्या त्या जणू पूर्वसूचनाच होत्या. मे 1950 मध्ये जॉन मथाई यानी वित्तमंत्रीपदाचा राजीनामा दिल्यानंतर पंडित नेहरूनी वित्तमंत्रीपदी चिंतामणरावांची नेमणूक केली तिचे सर्व देशात, विशेषतः महाराष्ट्रात, स्वागत झाले.

या आधी दोनदा चिंतामणरावांकडे हे पद चालून आले होते. व्हाईसरॉय लॉर्ड वेव्हेल यानी आपल्या एक्सिक्युटिव्ह कौन्सिलचे आर्थिक सदस्य म्हणून त्यांना बोलाविले, परंतु आपण राजकीय पदासाठी योग्य नाही म्हणून त्यांनी ते आमंत्रण स्वीकारले नाही. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सरदार पटेलानी त्यांना पाचारण केले. परंतु यावेळीही त्यांनी टाळले. परंतु जेव्हा तिसऱ्यांदा त्यांना आमंत्रण आले तेव्हा त्यांनी ते स्वीकारले.

असा सर्वगुणसंपन्न, अनुभवसंपन्न वित्तमंत्री मिळणे हे देशाचे भाग्यच होते. देशमुख जरी ब्रिटिश साम्राज्य-कालातील सनदी अधिकारी होते तरी साम्राज्यवादी दृष्टिकोनाचा त्यांच्यावर किंचितही परिणाम झाला नव्हता. आय. सी. एस. म्हणजे "नायवर इंडियन, नॉर सिव्हिल, नॉर सर्व्हिस" असे भारतीय नेते म्हणत असत. परंतु सी. डी. त्याला अपवाद होते. राष्ट्रीय वृत्ती व देशभक्ती यांच्या जोडीला त्यांच्याकडे आर्थिक विषयाबद्दल विस्माल अनुभव व सखोल ज्ञान होते.

वित्तमंत्रीपदाची दीर्घ कारकीर्द

या त्यांच्या विशेष जडणघडणीमुळेच सनदी अधिकार्यांच्या काहीशा बंदिस्त कार्यपद्धतीपासून लोक-शाहीतील मंत्र्यांच्या खुल्या कार्यपद्धतीपर्यंत ते सहज-गत्या संक्रमण करू शकले. पंडित नेहरूंचा त्यांच्यावर विश्वास व प्रेम होते. "माझ्या मंत्रीमंडळातील सर्वांत आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचे मंत्री" अशी त्यांची ओळख त्यांनी ब्रिटिश पंतप्रधानाना करून दिली. त्यामुळेच 1951-52 पासून 1995-96 पर्यंत सतत पाच वर्षे ते अर्थसंकल्प सादर करू शकले. मोरारजी देसाईनी एकूण आठ अर्थसंकल्प सादर केले, परंतु ते दोन

विभागात वाटले गेले. पहिले पाच पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या कारकिर्दीत आणि बाकीचे तीन इंदिरा गांधींच्या. खरे तर सी. डी. ची वित्तमंत्री म्हणून कारकीर्द आणखीही दीर्घ झाली असती, परंतु संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर पंतप्रधान नेहरूंवर कडक टीकेची मुलूख मैदानी तोफ झाडून त्यांनी तडकाफडकी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. महाराष्ट्राच्या बाणेश्वर वृत्तीचे प्रदर्शन म्हणून महाराष्ट्रात जरी काही काळ त्यांचे कौतुक झाले तरी लवकरच लोकाना त्यांचा विसर पडला. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी संघर्ष करून त्यांची स्थापना करण्याचे श्रेय एस. एम. जोशी, एस. ए. डांगे व आचार्य अत्रे यानाच मिळाले. द्विभाषिक मुंबई राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यानी पंडित नेहरूंचा द्विभाषिक प्रयोग अयशस्वी ठरल्यामुळे तो सोडून संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन करण्याची शिफारस केली. म्हणून काही मंडळींनी संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना करण्याचे श्रेय त्यांच्या पदरात घातले. एक गोष्ट मात्र निश्चित. सी. डी. च्या राजकीय प्रश्नावरून घेतलेल्या तडकाफडकी निर्णयामुळे देश एका कार्यक्षेत्र वित्तमंत्रीमंडळाला मुकला. यामुळे देशाचे व महाराष्ट्राचे नुकसानच झाले. भावनेच्या भरात एका तज्ज्ञ भाषणसाने राजकारणाच्या धुमःशक्तीत उडी घालणे किती श्रेयस्कर आहे ही विचाराची गोष्ट आहे.

नियोजनाची प्रक्रिया सुरू करणारे वित्तमंत्री

स्वतंत्र भारताचे जरी ते तिसरे वित्तमंत्री होते तरी भारताच्या राज्यघटनेनुसार सार्वजनिक निवडणुका झाल्यानंतर आणि संसदेची रचना झाल्यानंतर प्रस्थापित झालेल्या पहिल्याच सरकारचे ते वित्तमंत्री झाले. तसेच अर्थसंकल्पात नियोजित विकासाची प्रक्रिया अंतर्भूत करण्याचे कार्य त्यांच्याबरोबरच सुरू झाले. त्यांनीच अर्थसंकल्प व नियोजित विकास यांची सांगड घातली. पहिली पंचवार्षिक योजना तयार करून तिची कार्यवाही करण्यात आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेची पूर्वतयारी करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता.

विकासविषयक दृष्टिकोन

नियोजनातून आर्थिक विकास साधण्याबाबत चिंतामणराव देशमुखांचे व पंडित नेहरूंचे एकमत होते.

केवळ बाजार व्यवस्थेतून मागणी-पुरवठा यांच्या प्रक्रियेतून विकास साधता येणार नाही, त्यासाठी सरकारने पुढाकार घेतला पाहिजे. त्याशिवाय गुलाम-गिरीच्या दीर्घकालात धिजलेली, खुरटलेली अर्थव्यवस्था गतिमान होऊ शकणार नाही. विकासाच्या प्रक्रियेचा प्रारंभ करण्यासाठी गुंतवणूक वाढविली पाहिजे, गुंतवणूक वाढवावयाची असेल तर त्यासाठी कंबर कसली पाहिजे, पुरेसे धन उपलब्ध करून दिले पाहिजे, धनसंचयासाठी करवाढ, सरकारी कर्ज व अल्पबचत आणि जरूर पडल्यास अर्थसंकल्पात तुट या सर्व मार्गांचा अवलंब केला पाहिजे. विकासाचे हे बहुविध काम करण्यासाठी सरकारी क्षेत्रात वेगवेगळ्या संस्था स्थापन करून त्यांच्या माध्यमातून नियोजनाची उद्दिष्टे साध्य करून घेतली पाहिजेत आणि हे सर्व करतांना भाव-फुगवट्यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. सर्वसामान्य जनतेला जीवनावश्यक असणाऱ्या वस्तू रस्त्या भावात उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत यासाठी आणि नियोजनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योग्य ती नियंत्रण व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. ही त्यांच्या घोरणांची मूलभूत बैठक होती.

खाजगी उद्योग जर सार्वजनिक हितासाठी काम करीत नसतील तर 'उद्योग विकास व नियंत्रण' कायद्याखाली सरकारला योग्य ती कारवाई करावी लागेल. ते जर करचुकवेगिरी करीत असतील आणि केवळ सल्ला देऊन भागत नसेल तर कायद्याचा बडना दाखवावा लागेल. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, खाजगी उद्योगात सरकारने ऊठसूठ ढवळाढवळ करावी किंवा आर्हे त्या खाजगी उद्योगांचे सरसकट राष्ट्रीयीकरण करावे. त्यांना अभिप्रेत असलेल्या अर्थव्यवस्थेत सरकारी प्रकल्पांबरोबर सहकारी व खाजगी उद्योगांसाठीही महत्त्वाचे स्थान होते. हीच ती मिश्र अर्थव्यवस्थेची संकल्पना. 'पाणी व तेल यांच्या मिश्रणासारखी' नव्हे तर देश-हितासाठी एकत्र मिळून काम करणारी. नियोजित अर्थव्यवस्थेवर त्यांचा विश्वास होता. परंतु ती सोविएत रशियासारखी नसून लोकशाही पद्धतीची असावी; कृषी विकास व औद्योगिक विकासाची सांगड घालणारी.

टंचाई व महागाईच्या समस्या

परंतु नियोजनाच्या कार्यावर सर्व लक्ष केन्द्रित

करून ते हातात घेण्यापूर्वी वा कार्यात अडथळे आणणारे आणि अडचणी उत्पन्न करणारे प्रश्न प्रथम सोडविणे आवश्यक होते. दुसऱ्या महायुद्धाची झळ प्रत्यक्षपणे जरी भारताला लागली नाही तरी त्याचा भरपूर बोझ भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडला. युद्धास लागणारी अनेक प्रकारची सामग्री उपलब्ध करावी लागल्यामुळे पुरवठा कमी होऊन सर्वसामान्य जनतेला आवश्यक वस्तूंचा तुटवडा सहन करावा लागला. रेझनिंग सुरू झाले आणि थोड्याशा पुरवठ्यासाठी लोकाना लांब रांगेत उभे राहावे लागले. महागाईचे दुष्टचक्र सुरू झाले. आवश्यक वस्तूंचा काळाबाजार सुरू झाला. त्यातच स्वातंत्र्याबरोबरच देशाची फाळणी झाली आणि निर्वासितांचे लोंढे देशात आले. त्यांच्या पुनर्वसनाची जबाबदारी सरकारवर पडली. या सर्वांचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर ताण पडला, युद्धकालातील अन्नधान्याची आणि इतर आवश्यक वस्तूंची टंचाई आणि रेझनिंग पद्धतीतील अनेक त्रुटी यानी सर्वसामान्य जनता अगदी कंटाळून गेली होती. यातून मार्ग काढण्यासाठी सप्टेंबर 1947 मध्ये भारत सरकारने सर. पुष्पोत्तमदास ठाकुरदास यांच्या नेतृत्वाखाली एक समिती नेमली. या समितीने नियंत्रणे व रेझनिंग पद्धती हळूहळू शिथिल करण्याची शिफारस केली. या शिफारशीमार्फत असा विचार होता की, सरकारने ठरवून दिलेल्या भावात धान्य विकण्यास उत्पादक तयार नसतात. त्यामुळे धान्य चोरून साठविण्याची वृत्ती वाढते. हे धान्य काळ्या बाजारात जाते. त्यातून व्यापारी भरपूर नफा करतात. नियंत्रणे उठविली तर ते सर्व धान्य बाहेर येईल आणि सर्वसाधारण ग्राहकांना उपलब्ध होईल. रेझनिंगमधील धान्यापेक्षा किमती जरी थोड्या वाढल्या तरी काळ्या बाजारातील किमतीपेक्षा त्या निश्चित कमी असतील. खुद्द महात्मा गांधींनी नैतिक पातळीवरून नियंत्रणे काढण्याचा सल्ला दिला. कारण नियंत्रणांमुळे काळा बाजार साजतो. महात्मा गांधींचा हा सल्ला शिरसावंद्य मानून तत्कालीन अन्नमंत्री राजेंद्र प्रसाद यानी नियंत्रणे उठविण्याचा निर्णय घेतला. 1947 च्या डिसेंबरमध्ये अन्नधान्यावरील आणि 1948 च्या जानेवारीत कापडावरील नियंत्रणे उठविली. पण सरकारचा अपेक्षाभंग झाला. काळ्या बाजारात दडवून ठेवलेला साठा खुल्या बाजारात येईल ही अटकळ फारशी खरी ठरली नाही आणि सर्व आवश्यक वस्तूंच्या किमतीत झपाट्याने वाढ झाली.

पुन्हा एकदा नियंत्रणे आणि रेशनिंग आणायची लागली. 130 कोटी रुपये खर्चून 28 लक्ष टन धान्याची आयात करावी लागली.

किमती वाढण्यास आणखी एक कारण झाले ते रुपयाच्या अवमूल्यनाचे ब्रिटनने पौंड स्टॅलिंगचे अवमूल्यन केले आणि ब्रिटनपाठोपाठ भारत आणि इतर तीस देशांनी आपल्या चलनांचे अवमूल्यन केले. पाकिस्तान मात्र त्याला अपवाद होता. पाकिस्तानने अवमूल्यन केले नाही, तर आपण का केले हा प्रश्न विचारला गेला. परंतु सतत वाढणाऱ्या किमतींमुळे रुपयाची क्रयशक्ती कमी झाली आणि अवमूल्यनाला पर्याय नव्हता. जॉन मथाई यांच्याप्रमाणेच धनंजयराव गाडगीळ आणि चिंतामणराव देशमुख यानी तेच मत व्यक्त केले. अवमूल्यनापाठोपाठ कोरियातील युद्धामुळे भावफुगवट्याला आणखी एक कारण मिळाले.

उपाययोजना

सरकारला महागाई व आवश्यक वस्तूंचा तुटवडा या प्रश्नांची पहिल्यांदा सोडवणूक करावयाची होती. हे प्रश्न सोडविण्यासाठी दोन उपाययोजना होत्या. एका बाजूने कृषी व उद्योग या क्षेत्रातील उत्पादन वाढवून आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा वाढविणे आणि दुसऱ्या बाजूने सरकारी खर्चात जास्तीत जास्त काटकसर करून चलनफुगवटा रोखणे. चिंतामणरावांच्या आघीच्या दोन्ही वित्तमंत्र्यांनी या दिशेने उपाययोजना केल्या. षण्मुखम चेटी यानी कस्तुरभाई लालभाई यांच्या अध्यक्षतेखाली खर्चकपात समिती स्थापली. या समितीच्या शिफारशींना वेळ लागला, परंतु त्या शिफारशींचा विचार करून खर्चात कपात करण्याची घोषणा जॉन मथाईनी करूनमुद्रा प्रत्यक्षात निर्वासितांवरील खर्च आणि अन्नधान्यासाठी अर्थसाहाय्य (subsidy) यामुळे सरकारी खर्चात वाढच झाली.

सी. डी. देशमुखांनी आपल्या 1951-52 च्या पहिल्याच अर्थसंकल्पात संरक्षण खर्चात व इतर खर्चात कपात केली. महसुली खर्चात अर्धा भाग संरक्षणावर खर्च होत होता साधनसामग्रीचा काटकसरीने उपयोग करून संरक्षण खात्याच्या सहकाराने ही कपात करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. मुलकी खर्च कमी करण्या-

साठी त्यांनी दोन जेष्ठ अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. खर्चातून देशाला योग्य लाभ व्हावा यावर त्यांचा कटाक्ष होता. निरनिराळ्या खात्यातील कर्मचाऱ्यांची संख्या गैरवाजवी आहे की काय हे पाहण्यासाठी वित्तमंत्रालयात त्यांनी खास विभाग उघडला. खात्यातील कर्मपद्धती सुधारण्यासाठी O & M विभाग मंत्रीमंडळ सचिवालय-यात उघडला. विकासांमुळे खर्च वाढणारच आणि त्याबरोबर उधळपट्टीची शक्यताही. विकास प्रकल्पाची कार्यवाही करण्यात पाच टक्के अकार्यक्षमता जरी आली तरी कितीतरी पैसा वाया जातो, त्यामुळे विकास खर्चावरही त्यांनी सक्त नजर ठेवली. नियोजन आयोगात वेगवेगळ्या प्रकल्पांवर व विकास कार्यक्रमांवर होणाऱ्या खर्चाचा परामर्श घेण्यासाठी खास गट स्थापन केले.

खर्चात कपात करण्याबरोबरच देशमुखानी कर-वाढ करून सरकारी उत्पन्न वाढविण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला. करपद्धतीत केन्द्र, राज्य व स्थानिक पातळीवर सर्वेकष सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी जॉन मथाई यांच्या नेतृत्वाखाली करविषयक चौकशी समिती नेमली. या समितीच्या शिफारशी ऐतिहासिक महत्त्वाच्या आहेत असे सांगून 1953-54 च्या अर्थसंकल्पात त्यातल्या काही त्यांनी लागलीच कार्यवाहीत आणल्या. शिवाय केंब्रिज विद्यापीठातील अर्थशास्त्राचे नामवंत प्राध्यापक निकोलास काटडर यानाही भारतीय कर-व्यवस्थेचा अभ्यास करून सुधारणा सुचविण्यासाठी निर्भ्रित केले. असे करताना समता व सामाजिक न्याय ही उद्दिष्टे करपद्धतीच्या माध्यमातून साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा असे त्यांनी सुचविले. आपल्या पहिल्याच अर्थसंकल्पात त्यांनी अनेक नवीन कर लादले; उदाहरणार्थ, उत्पन्नावर, पाच टक्के अधिभार, आयात करात पाच टक्के वाढ, जाडधाभरड्या कापडावर च विड्यांसाठी वापरण्याच्या तंबाखूवर अवकारी कर. सरदार पटेल यानी भीती व्यक्त केली की जनतेला हा करांचा ज्यादा भार आवडणार नाही. परंतु आपल्या सहकाऱ्यांचे मन वळविण्यात त्यांनी यश मिळविले, वित्तमंत्र्यांनी अप्रिय परंतु पथ्यकार उपाययोजना करताना आणि विकासासाठी पुरेशा पैसा उभारण्यासाठी मार्गपुढे पाहून चालत नाही. अर्थव्यवस्था सुदृढ करण्यासाठी कधी कधी कठोर उपायांचा अवलंब करावा लागतो. देशमुखानी सूचना स्वोकारून रेल्वेसंचो गोपाळ

स्वामी अर्थ्यंगार यानीही रेलवे तिकिटांच्या दरात वाढ केली. पुढच्या वर्षांच्या अर्थसंकल्पात देशमुखानी कापड व तेलबिया यांच्या निर्मितीवरच्या करात वाढ केली. Estate Duty Act संमत करून त्यानी करव्यवस्थेत क्रांतीकारक पाऊल टाकले. खर्चात कपात व करवाढ यामुळे अर्थसंकल्पात दाखविकेली जमा 26 कोटी रुपयांवरून प्रत्यक्षात 92 कोटी रुपयाहून अधिक झाली. अमेरिकेहून कर्जाकड आयात केलेल्या गव्हाच्या विक्रीतून सरकारी खजिन्यात भर पडली.

नियंत्रणाचे स्थान

नियोजनाच्या यशासाठी किमतीत स्थैर्य असणे आवश्यक होते. त्यासाठी जरूर ती नियंत्रणे असावीत असे देशमुखांचे धोरण होते. 1950 मध्ये त्यानी प्रतिपादन केले की, उत्पादन, वाटप आणि किमती यांच्या नियंत्रणासाठी राष्ट्रीय व्यवस्था असावी. वित्तमंत्री झाल्यानंतर एका वर्षासाठी राज्याच्या अखत्यारीतील असलेल्या विषयांबाबत केंद्र सरकारने कायदे करण्याचे अधिकार त्यानी लोकसभेत संजूर करून घेतले. अन्न-धान्याची गैरवाजवी साठेबाजी करणाऱ्यांविरुद्ध कडक कारवाई करण्यासाठी अध्यादेश जारी केला. नियोजित विकास प्रक्रियेत केवळ खुला बाजार चालणार नाही, थोडेफार नियंत्रण क्रमप्राप्त आहे असे देशमुखानी प्रतिपादन केले. याबरोबरच बँक दर 3 टक्क्यांवरून साडे तीन टक्के केला आणि बँकेतून दिल्या जाणाऱ्या कर्जावरही अंकुश ठेवला.

महागाई रोखण्यात यश

या सर्व प्रयत्नांचा भावफुगवटा रोखण्याच्या दृष्टीने अनुकूल परिणाम झाला. महागाईचे दृष्टचक्र रोखण्यात व किमती स्थिरावण्यात देशमुखानी यश मिळाले. महागाईने हॅराण झालेल्या जनतेलाही दिलासा मिळाला. देशात अस्मावादी वतावरण तयार झाले याबरोबरच औद्योगिक उत्पादन वाढीस लागले. विकासाचा वेग वाढविण्या दृष्टीने हे वातावरण अनुकूल होते.

राज्य व केंद्र सरकारांचे वित्तीय संबंध

संघ राज्याच्या संदर्भात केंद्र सरकारबरोबर

राज्य सरकारची अर्थव्यवस्थाही सुदृढ आणि विकासाच्या योजनेसाठी पुरेसा पैसा उभारण्याची क्षमता असणारी असावी लागते. देशमुखानी याचा कधीच विस्तर पडला नाही. भारतीय राज्यघटनेनुसार संघराज्य अर्थव्यवस्थेचा प्रारंभ होण्याआधीच 1949 साली केंद्र व राज्य यांच्यात केंद्रीय करातून वसूल होणाऱ्या महमुलाचे कोणत्या तत्त्वावर विभाजन करावे याबाबत सूचना करण्यासाठी केंद्र सरकारने चिंतामणरावानी पाचारण केले. राज्यघटनेनुसार विन्न आयोगाची नेमणूक होईपर्यंत 1950-51 आणि 1951-52 या वर्षांसाठी देशमुखांच्या शिफारशीनुसार वित्तीय विभाजन करण्यात आले. त्यांच्या शिफारशी 'Deshmukh Award' या नावाने ओळखल्या जातात. आपल्या शिफारशी करताना कमकुवत राज्यांना अधिक मदत देण्याचा आणि वेगवेगळ्या राज्यांत समतोल निर्माण करण्याचा त्यानी प्रयत्न केला. वित्तमंत्री झाल्यानंतर लागलीच त्यानी पहिल्या वित्त आयोगाची नेमणूक केली. त्याचा अहवाल सादर झाल्यानंतर तो कार्यवाहीतही आणला. या पहिल्या वित्त आयोगाने उत्पन्नावरील कर व अबकारी कर यांचा राज्यांना मिळणारा वाटा वाढवून दिला. केवळ केंद्राच्या हितसंबंधाकडे न बघता 1953-54 या वर्षांचा अर्थसंकल्प लोकसभेपुढे सादर करताना त्यानी घोषणा केली की, सरकारने वित्त आयोगाच्या सर्व शिफारशी स्वीकारल्या आहेत. आपली कठीण जबाबदारी आयोगाने समर्थपणे आणि वस्तुनिष्ठतेने पार पाडली. आहे असे त्यानी आपल्या भाषणात सांगितले, असे करताना त्यानी केंद्र राज्य वित्तीय संबंधाविषयी एक निकोप पायंडा पाडला.

राज्य सरकारने केवळ केंद्र सरकारच्या निधीवर अवलंबून न राहता आपल्या कक्षेतील कर लाहून विकासासाठी पैसा उभारावा असा त्यांचा कटाक्ष होता. आपल्या 1954-55 व 1955-56 या अर्थसंकल्पांच्या भाषणात त्यानी यावर भर दिला.

पहिली पंचवार्षिक योजना

विकासाचा शुभारंभ

वित्तमंत्री या नात्याने देशमुखानी पहिली पंचवार्षिक योजना सफल व्हावी म्हणून पूर्ण पाठिंबा दिला. त्यानी सादर केलेले सर्व अर्थसंकल्प विकास योजनेची

शिस्तबद्ध कार्यवाही होण्याच्या दृष्टीने तयार केले होते. काही मंडळींनी अशी टीका केली होती की, जनतेला उत्साही करण्यासारखे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत काहीही नाही. देशमुखानी हे म्हणणे खोडून काढले. त्याची प्रतिपादन केले की, पहिली पंचवार्षिक योजना ही समन्वित विकासाचा शुभारंभ आहे. ती कार्यान्वित करण्यात आपल्याला यश आहे तर पुढील अधिक गती-मान विकासाचा आपण पाया घालू.

जनतेचा सहकार

विकास योजनांसाठी आपणहून पुढे येऊन सर्व-सामान्य जनतेनेही हातभार लावावा असे कळकळीचे आवाहनही त्यांनी केले. आजच्या पिढीने बचत केली तर त्याचा उपयोग विकास योजना कार्यान्वित करण्यासाठी करता येईल आणि पुढच्या पिढीला त्याची फळे चाखता येतील असे त्यांनी आपल्या अर्थसंकल्पावरील भाषणात प्रतिपादन केले. एकंदर राष्ट्रीय उत्पात्तातील 7 टक्के भाग गुंतवणुकीत जात होता तो 12 टक्के व्हावा असे उद्दिष्ट त्यांनी पुढे ठेवले. विकासाच्या प्रक्रियेतून उत्पादक वस्तू व उपयोग्य वस्तू या दोहोंचे उत्पन्न वाढविता येईल असा त्यांचा विश्वास होता. यासाठी सर्व देशाने झटून प्रयत्न केले पाहिजेत. या प्रयत्नात केन्द्र सरकार, राज्य सरकारे व जनता यांनी हातात हात घालून संघटित प्रयत्न केले तर ते यशस्वी झाल्याशिवाय राहणार नाहीत असा आश्वासनही त्यांनी व्यक्त केला. या संदर्भात पंचवार्षिक योजनेच्या यशा-साठी एका खेडूताने आपल्याकडे पाच रुपये वैयक्तिक देणगी म्हणून पाठविले असे त्यांनी आवर्जून सांगितले. विकास कार्यात सहभागी होण्यासाठी खेड्यातील जनता विद्यापीठांतील तरुण श्रमदान करण्यास पुढे येत आहेत याचे त्यांनी स्वागत केले.

तज्ज्ञांचे साहाय्य व प्रशासकीय सुधारणा

राजकारणी, प्रशासक, संत्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ व संख्याशास्त्रज्ञ यांनी आडपडदे न ठेवता आणि आस्था-तिक भूमिका न घेता देशाच्या प्रगतीसाठी एकत्रित येऊन विकास योजना राबवावी अशी त्यांची धारणा होती.

230

त्यांना प्रशासनाचा प्रदीर्घ अनुभव होता. जरी त्यांचे आर्थिक विषयाचे ज्ञान सखोल होते तरी ते स्वतःला अर्थशास्त्रज्ञ न समजता प्रशासक म्हणून समजत आणि प्रशासक या नात्याने अर्थतज्ज्ञांचे ज्ञान व कुशल प्रशासन यांची त्यांनी सांगड घातली. योजना आयोग व केन्द्रीय वित्त खाते यांच्या कामात जे. जे. अंजलिता, के. एन. राज, कृष्णास्वामी इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांवर त्यांनी महत्त्वाची कामगिरी सोपविली. हे सर्व तज्ज्ञ त्यांनीच रिझर्व्ह बँकेत स्थापन केलेल्या आर्थिक संशोधन खात्यात तयार झाले होते. यावरून त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते. ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यात धनंजयराव गाडगीळांचा अहवाल त्यांनी आधारभूत मानला. प्रशासन व्यवस्था निकोप करण्यासाठी त्यांच्याच सूचनेनुसार ए. डी. गोरवाला यांची एक व्यक्ती समिती नेमली. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या प्रशासन यंत्रनेत सुधारणा करण्याचा हा पहिला प्रयत्न देशमुखानेच पुढाकाराने झाला. गोरवाला यांनी आपल्या परखड शैलीत प्रशासन कुशल व निकोप बनविण्यासाठी मोलाचा सल्ला दिला. प्रशासनातील अनेक त्रुटींवर त्यांनी हात ठेवला. आजही हा अहवाल वाचनीय ठरेल. प्रशासनातील आज विकोपाला गेलेले दोष (सगळ्यात महत्त्वाचे दोष म्हणजे भ्रष्टाचार आणि राजकारणी मंडळींची ढवळाढवळ) त्यांच्या शिफारशांचे काटेकोर पालन झाले असते तर नाहीसे करता आले असते. पण त्यासाठी राजकीय इच्छाशक्तीची गरज होती.

योजना आयोगाची प्रशासकीय आखणी करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. भारतीय आर्थिक सेवा (Indian Economic Service) ही त्यांचीच देणगी. या सेवेमधूनच वर आलेले आय. जी. पटेल, मनमोहन-सिंग यासारखे नामवंत अर्थतज्ज्ञ भारतीय प्रशासनात वित्तसचिव व रिझर्व्ह बँक मन्त्रसंरक्ष्या मोठ्या पदावर काम करू शकले.

मित्रदेशांची मदत

भारतासारख्या अविकसित देशाच्या विकासासाठी विश्व संस्थांची व मित्र देशांची मदत आवश्यक आहे असे त्यांचे निश्चित मत होते. मात्र देशाला हानिकारक अथवा अस्मितेला ठेच पोहोचेल अशा अटी नसाव्यात अशी मदत घेताना खबरदारी घेतली पाहिजे यालाही

अर्थसंवाद

काहींचा विरोध होता. परंतु त्यांनी प्रतिपादन केले की, भारतातल्या कोटचवंधी जनतेचे जीवनमान सुधारणे ही काही सोपी गोष्ट नव्हे. मोठी गुंतवणूक करावी लागेल. आधुनिक तंत्रविज्ञान लागेल. यासाठी विकसित देशांकडून भरपूर मदत घेण्यासाठी प्रयत्न करावेत. या प्रयत्नांपोटी अमेरिकेचे अध्यक्ष ट्रुमन यांच्या चार अंशी कार्यक्रमाखाली भारताने अमेरिकेबरोबर करार केला. तसेच कोलंबो योजनेखाली पुढच्या सहा वर्षांसाठी आपल्या गरजा भागविण्यासाठी 1,800 कोटी रुपयांची यादी तयार केली.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचे यज्ञ

1952 च्या अर्थसंकल्पावरील चर्चेला उत्तर देताना देशमुख म्हणाले, "दारिद्र्याचा अविध्यकार होण्याऐवजी, सुबत्तेचा आशावाद व्यक्त करणे मला आवडेल." 1953-54 चा अर्थसंकल्प सादर करताना पुढच्या तीन वर्षांत विकासासाठी अधिक गुंतवणूक करण्याचा प्रस्ताव त्यांनी मांडला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेखालची बहुतांश गुंतवणूक शेवटच्या दोन वर्षांत झाली. वार्षिक विकास खर्च 1,000 कोटीवर गेला (700 कोटी सरकारी क्षेत्रात तर 300 कोटी खाजगी क्षेत्रात). यामुळे प्रगतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करण्याची शक्ती देणात आहे असा विश्वास निर्माण झाला.

दुसरी पंचवार्षिक योजना

कलकत्त्याच्या Indian Statistical Institute चे संचालक प्रफुल्लचंद्र महारूनाविस यांच्या नेतृत्वाखाली दुसरी पंचवार्षिक योजना तयार करण्याचे काम सुरू झाले. योजना पहिल्या योजनेचा दुप्पट असू शकेल अशी आशा देशमुखांनी व्यक्त केली. पण योजना यशस्वी करण्यासाठी देशाच्या प्रशासनिक यंत्रणेची क्षमता वाढविली. पाहिजे, त्यासाठी प्रशिक्षण दिले पाहिजे यावर देशमुखांनी भर दिला. आतापर्यंत किमती रोखण्यावर भर असल्यामुळे त्यांनी तुटोचा अर्थसंकल्प न करता जमेचा करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बेकारीच्या समस्येवर तोंड काढण्याकरिता आणि विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी जरूर तर अर्थसंकल्पात तुट दाखविण्यास हरकत नाही असा विचार ते व्यक्त करू लागले.

आर्थिक विकासासाठी नवीन संस्था

सर्वांगीण विकासासाठी नवीन आर्थिक संस्था स्थापन करणे आणि जुन्या संस्थांची कक्षा वाढविणे आणि दिशा बदलणे देशमुखांना आवश्यक वाटले. गोरवाला, गाडगीळांनी अखिल भारतीय ग्रामीण पत-पुरवठ्याच्या सर्वेक्षणाच्या आधारे तयार केलेल्या अहवालाच्या शिफारशीनुसार भारतीय स्टेट बँकेने ग्रामीण प्रदेशात बँकव्यवहाराच्या अधिक सुविधा निर्माण कराव्यात, रिझर्व्ह बँकेने सहकारी बँकांच्या माध्यमातून पतपुरवठा करण्यासाठी त्यांना पैसा उपलब्ध करून द्यावा यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशनच्याद्वारे सरकारी व सहकारी क्षेत्रातील प्रकल्पांना कर्ज देण्याची व्यवस्था केली. 1954 साली खाजगी व सहकारी क्षेत्रात समान्वित औद्योगिक विकास व्हावा म्हणून खाजगी उपक्रमीना मध्यम व दीर्घावधी कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी National Industrial and Development Corporation ची स्थापना केली. 1955 साली लहान उपक्रमीना मदत करण्यासाठी National Small Industries Corporation ची स्थापना झाली. विकास कार्यास पुरेसा निधी उत्पन्न होण्याच्या दृष्टीने त्यांनी इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून भारतीय स्टेट बँकेची स्थापना केली तसेच विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करून आयुर्विमा महामंडळाची स्थापना केली. चिंतामणराव देशमुख हे सावधपणे पाऊले उचलणारे वित्तमंत्री असले तरी क्रांतीकारक बदल घडवून आणण्यात कचरत नसत हे यावरून दिसून येते. विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करताना त्यांनी इतकी गोपनीयता राखली होती की ते प्रत्यक्षात येईपर्यंत कोणास त्याची गंधवातही लागली नाही. सर्व संस्थांनी राष्ट्रीयीकरणानंतरसुद्धा आपापल्या क्षेत्रात स्वतंत्रपणे काम करावे अशी त्यांची अपेक्षा होती.

चिंतामणराव देशमुखांनी जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी यांच्याशी भारताचे संबंध दृढ केले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे भारताला या संस्थांवर कार्यकारी संचालक नेमण्याचा अधिकार प्राप्त होऊ शकला. बँकेकडून भारताला उदारहस्ते नसली तरी बरीचशी मदत विकासकार्यात मिळू शकली. बँकेने भारताच्या आर्थिक विकास कार्याला पाठींबा दिला.

शाशिवाय अमेरिका सोव्हिएत रशिया, नॉर्वे इत्यादी मित्र देशांनीही द्विराष्ट्रीय पातळीवर भारताच्या विकास कार्याला हातभार लावला. फोर्ड फाऊंडेशनची मदत झाली. 1950 च्या बँक-निधीच्या पॅरिसमध्ये भरलेल्या वार्षिक सभेचे अध्यक्षपद भारताचे वित्तमंत्री या नात्याने त्यांनी भूषविले.

निष्कलंक कारकीर्द

कोणत्याही देशाच्या वित्त मंत्र्यांची जबाबदारी सोपी नसते. केव्हा कधी ठपका येईल नेम नसतो. ब्रिटनच्या अँटनी मंत्रीमंडळातील वित्त मंत्री ह्यू डॉलिंग याना अनवधानाने अर्थसंकल्पातील प्रस्तावाची पूर्वसूचना दिली म्हणून राजीनामा द्यावा लागला. भारतात षण्मुखम चेट्टीपासून मनमोहनसिंगपर्यंत वित्तमंत्र्यांना भ्रष्टाचाराच्या आरोपाला तोंड द्यावे लागले. षण्मुखम चेट्टीच्या राजीनाम्याचा प्रारंभी उल्लेख आलाच आहे. टी. टी. कृष्णाम्माचारीवर मुदडा प्रकरणात ठपका आल्यामुळे राजीनामा द्यावा लागला. रोखे घोटाळ्याच्या संदर्भात मनमोहनसिंग यांच्यावर टीकेची झोड उठली. त्यांनी पंतप्रधान नरसिंह राव यांच्याकडे आपला राजीनामा पाठविला परंतु तो त्यांनी स्वीकारला नाही. परंतु देशमुख आपल्या सहा वर्षांच्या कारकिर्दीत पूर्णतया निष्कलंक राहिले. याचे कारण त्यांचे शुद्ध चारित्र्य, प्रशासकीय अनुभव आणि त्यातून निर्माण झालेली क्षमता.

वास्तव व आशावाद यांची सांगड

चित्तामणरावात सनदी अधिकाऱ्याचा सावधपणा होता, परंतु त्याबरोबरच देशभक्ताची विकासाबद्दलची आस्थाही होती. त्यांच्याकडे विशेषज्ञाचा अनुभव होता, परंतु त्याबरोबरच विचारवंतांचा द्रष्टेपणा होता. वास्तवाचे भान होते, परंतु त्याबरोबरच हाती घेतलेल्या कार्याला उत्तेजन देणारा आशावादही होता.

देशमुखांचा आशावाद वास्तववादावर आधारित होता. त्यावरच पहिली पंचवार्षिक योजना सफल झाली. अर्थव्यवस्था मजबूत झाली, उत्पादनशक्ती वाढली व विकसित झाली, औद्योगिक उत्पादने वाढले, अन्नधान्याची टंचाई संपली आणि त्याबरोबर नियंत्रणेही

संपुष्टात आली. आयात निर्यात वाढली, अर्थव्यवस्थेस समतोल निर्माण झाला आणि अधिक गतिमान विकासासाठी आकांक्षावादी दुसरी पंचवार्षिक योजना हाती घेता आली. पंचवार्षिक योजनेबरोबर दीर्घकालीन 20-25 वर्षांच्या विकासाचा विचार करता आला. 1956-57 चा आपला शेवटचा अर्थसंकल्प लोकसभेला सादर करताना केलेल्या भाषणात आपला आशावाद त्यांनी पुढील शब्दांत व्यक्त केला : "आपण योग्य दिशेने वाटचाल करित आहोत, देशाचा चेहरा-मोहरा बदलत आहे - सतेज होत आहे. आपले भाष्य आपल्या हातात आहे. आपल्या देशाच्या दीर्घ इतिहासात भारतीय जनतेने आपल्या अस्मितीत धीराचा व चिकाटीचा परिचय दिला आहे. तिला जर योग्य नेतृत्व दिले तर ती प्रयत्नात कदापी कमी पडणार नाही. परंतु प्रामाणिकपणे व सक्षमपणे असे नेतृत्व देण्याची जबाबदारी आपल्यासारख्या लोकप्रतिनिधींची आहे" आजही लोकप्रतिनिधींना मार्गदर्शक ठरावेत असे हे शब्द आहेत. हा आशावाद त्यांनी सतत लोकसभेसमोर आणि जनतेपुढे ठेवला, अर्थसंकल्पावरील चर्चेनंतर त्यांनी लोकसभेला तिरुक्कुरलातील वचनाची आठवण करून दिली. "जेव्हा निराशेच्या गर्तेत सापडलेली माणसे आपल्या नशिवाला दोष देत अगतिक होतात तेव्हा भ्रूमाता हसते आणि म्हणते, 'नशिवाला दोष लावू नका. कामाला लागो. पुढे सुवत्ता वाढून ठेवली आहे'". आपल्या आर्थिक विकासावरच्या दादाभाई नौरोजी व्याख्यानमालेच्या अखेरीस त्यांनी यजुर्वेदातील सुंदर शब्द उधृत केले आहेत. "अदिनः श्याम शरद शतम्." शंभर वर्षे आपला उमेद कायम राहो.

चित्तामणरावांचे मूल्यमापन

वित्तमंत्री म्हणून चित्तामणरावांच्या कार्याचे मूल्यमापन कसे करावयाचे? त्यांचे सन्मित्र गोरवाला यांनी पुढील शब्दांत ते समर्थपणे केले आहे. "विद्वान, भाषाप्रभू, वनस्पतीशास्त्रज्ञ, अनेक सुंदर वाणांचा निर्माता, संभाषणचतुर, समाजहितक्ष, समर्थ प्रशासक, निष्ठावंत सामाजिक कार्यकर्ता आणि भारताचा सर्वोत्कृष्ट वित्तमंत्री-जसा झाला नाही आणि पुढे कदाचित होणार नाही." 'या सम हा' असा हा वित्तमंत्री.

□ □

सन्यसाकी अर्यदुरंधर

सा. रा. डेकणे *

चित्तामणराव देशमुख यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने त्यांच्या सार्वजनिक जीवनातील, विशेषतः आर्थिक क्षेत्रातील, कार्याचा आढावा घेणे योग्य होईल. देशमुखांच्या जीवनपटाचे स्थूलमानाने चार भाग पडतात : (1) मध्य प्रदेशमध्ये (म्हणजे त्यावेळच्या सी. पी. आणि बेरारमध्ये) त्यांनी केलेले कार्य; (2) भारतीय रिझर्व्ह बँकेतील त्यांचे कार्य; (3) भारताचे वित्तमंत्री म्हणून त्यांची कारकीर्द आणि (4) 1956 नंतर, म्हणजे केंद्रीय मंत्रीमंडळातून बाहेर पडल्यावर, त्यांनी केलेले कार्य.

मध्य प्रदेशमध्ये त्यांनी प्रथमतः सेटलमेंट ऑफिसर व जिल्हाधिकारी म्हणून काही वर्षे काम केले. त्यानिमित्ताने त्यांचा ग्रामीण भागाशी अत्यंत घनिष्ट संबंध आला. जमिनीच्या जातीप्रमाणे त्यांचे वर्गीकरण करणे हे अत्यंत जिकिरीचे काम होते. त्यासाठी त्यांचा जवळजवळ 3,000 खेड्यांना भेट द्यावी लागली. त्याकाळी रस्ते नसत किंवा चांगले रस्ते नसत. मोटारी किंवा बससेवा उपलब्ध नव्हती. जिल्हाधिकाऱ्यांना घोड्यावरून घुक्कळ वेळा प्रवास करावा लागे. यासाठीच सनदी नोकरीच्या परिक्षेत घोड्यावर बसण्याची परीक्षा होत असे. रायपूर जिल्ह्याचे कलेक्टर असताना तेथील परिस्थितीवर तयार केलेल्या प्रबंधाची त्यावेळी खूपच प्रशंसा झाली होती. तो प्रबंध तयार करताना आणि शेतीचे उत्पादन मोजताना त्यांनी सादृच्छिक नमुना तंत्राचा (Random Sampling Technique) समर्थपणे उपयोग केला होता. देशमुखानी अर्थशास्त्राचा फारसा अभ्यास केला नव्हता. परंतु त्यांचे आर्थिक वास्तवाचे भान कधी सुटले नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे आर्थिक परिस्थितीचा व आर्थिक प्रश्नांचा अभ्यास त्यांनी मुळात जाऊन केला होता हे होय. परंतु ही केवळ सुदवात होती आणि ती 1926-31 या काळातील. त्यानंतर देशमुखानी महसूल सचिव आणि पुढे वित्तसचिव म्हणून मध्य प्रदेशात काम केले (1931-39).

* भूतपूर्व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996, खंड 20, अंक 3

याठिकाणी दोन घटनांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे, कारण त्यामुळे देशमुखांच्या कर्तबगारीवर अधिक प्रकाश पडतो आणि त्यामुळेच त्यांना अधिक व्यापक क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळाली. परंतु त्याआधी एका गोष्टीचा थोडक्यात उल्लेख केला पाहिजे. 1932 मध्ये दुसरी गोलमेज परिषद लंडनला भरली होती. त्या परिषदेचे इतिवृत्त घेण्यासाठी तीन सचिवांची नेमणूक झाली होती. त्यामध्ये देशमुख एक होते. संघ-राज्य संरचना समितीचे इतिवृत्त घेण्याचे काम देशमुख यांच्याकडे दिले होते. देशमुखांच्या दोन महिन्यांच्या लंडनमधील मुक्कामात त्यांचा भारतातील प्रमुख पुढाऱ्यांशी परिचय झाला. त्यानंतर लवकरच 1935 चा Government of India Act अमलात येणार होता आणि त्या कायद्याप्रमाणे प्रान्तांना स्वायत्तता मिळणार होती. प्रान्तांना उत्पन्नाची कोणती साधने द्यावीत जणू-करून त्यांना वित्तीय स्वायत्तता मिळेल याचा विचार करण्यासाठी आणि शिफारशी करण्यासाठी ओटो निमेयर (Otto Niemeier) यांची नेमणूक झाली होती. हे निमेयर इंग्लंडमधील वित्त खात्याचे अनुभवी अधिकारी होते. त्यांनी भारतात आल्यावर दौरा काढून सर्व प्रान्त शासनांची या प्रश्नावर भेदे अजमाऊन घेतली. मध्य प्रदेश शासनातर्फे जे निवेदन निमेयर आयोगाला सादर केले ते देशमुखानी तयार केले होते. या निवेदनाची त्यावेळी खूपच प्रशंसा झाली होती आणि आयोगावरही त्याचा परिणाम झाला होता. त्यावेळेचे वित्तमंत्री जेम्स ग्रिग (James Grigg) यांनी या संदर्भात देशमुखांची "Gifted Indian" अशी स्तुती केली. यानंतर कुशल प्रशासक हा देशमुखांचा लौकिक मध्य प्रदेशापुरता मर्यादित राहिला नाही.

मध्य प्रदेश आणि बेंगलूर हा प्रांत त्यावेळी द्विभाषिक होता. प्रांताच्या या दोन भागात खर्च करण्यासाठी अर्थसंकल्पात किती तरतूद करावी यासंबंधी हिंदी व मराठी मंत्र्यांमध्ये नेहमी वाद होत असे. मुंबई प्रांत असताना गुजराथी, मराठी व कानडी मंत्र्यांमध्ये असे वाद होत असत याची आठवण होते. एकदा मात्र हिंदी व मराठी मंत्र्यांमधील वाद पराकोटीला गेला. या वादातून मार्ग काढण्यासाठी काँग्रेस पक्षश्रेष्ठींनी बापूजी अणे यांची लवाद म्हणून नियुक्ती केली. परंतु वाद मिटेना म्हणून बल्लभभाई पटेल व पट्टाभी सितारामय्या हे दोघे वाद मिटविण्यासाठी आले होते. मध्य प्रदेशची

बाजू शुक्ला व मिश्रा यांनी आणि बेंगलूरची बाजू रामराव देशमुख व गोखले यांनी मांडली. वित्तमंत्री मेहता यांनाही विचारले गेले. परंतु वाद मिटेना. शेवटचा उपाय म्हणून पटेल यांनी देशमुखाना विचारले, "तुम्ही काही तोडगा सुचविता का?". देशमुखानी या प्रश्नाचा आधीच बराच विचार केलेला होता. त्यांनी एक तोडगा सुचविला आणि आश्चर्य हे की, तो दोन्ही बाजूंना मान्य झाला. देशमुखांची हुशारी, कल्पकता बल्लभभाईच्या नजरेतून सुटली नाही. त्यानंतर काही दिवसांनी सर्व पुढारी वर्धा येथे जमले असताना बल्लभभाईंनी महात्माजी व नेहरुना देशमुखांची ओळख करून दिली.

देशमुखांच्यासारखा अत्यंत कर्तबगार अधिकारी एखाद्या प्रांतात डांबून ठेवण्यापेक्षा त्याच्या कार्यक्षमतेचा, कल्पकतेचा लाभ सर्वंध देशाला का मिळू नये असा विचार बळावला असल्यास नवल नाही. त्यावेळेचे रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर सर जेम्स टेलर यांनी देशमुखाना बँकेच्या सेवेत आणण्याचा प्रयत्न केला होता. केन्द्र शासनाच्या वित्त विभागानेही अशीच चाचपणी केली होती. त्यावेळी मध्य प्रदेशाकडून "Our C. D is not on sale" असे उत्तर मिळाले. सर जेम्स टेलर यांनी एकूण तीन वेळा प्रयत्न केल्यावर मध्य प्रदेश शासनाने देशमुखाना सेवामुक्त केले आणि ते जुलै 1939 मध्ये केन्द्र शासनाच्या सेवेत रुजू झाले. परंतु तेथे ते काही महिनेच होते. त्यांना रिझर्व्ह बँकेत पाठविण्याची केन्द्र शासन योग्य संधी पाहिली होती आणि 1939 मध्येच देशमुखांची नेमणूक भारतीय रिझर्व्ह बँकेत बील (Beale) यांच्या जागी मध्यवर्ती संचालक मंडळाचे सचिव म्हणून झाली. या पदावर ते 1939 ते 1941 पर्यंत होते. रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर मणिलाल नानावटी निवृत्त झाले आणि त्यांच्या जागी 1941 मध्ये देशमुखांची निवड झाली. बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर झाल्यामुळे देशमुख सनदी नोकरीतून (I. C. S.) सेवानिवृत्त झाले.

त्यानंतर थोड्याच काळात बँकेचे गव्हर्नर जेम्स टेलर यांचे निधन झाले. त्यानंतर काही महिने देशमुखानी गव्हर्नरपदाची धुरा सांभाळली. त्यांचा त्या पदावर पक्की नेमणूक करावयाला केन्द्र शासन चालढकल करित होते. तो दुसऱ्या महायुद्धाचा काळ होता. एकूण परि-

स्थिती नाजूक होती. अशा वेळी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना गव्हर्नरपदी 'आपला' अधिक विश्वासू माणूस मान्य-देशाहून पावयाला हवा होता. देशमुखानी माघार घ्यावी असे नानापरीने सुचविण्यात येत होते. देशमुख आपल्या जागी ठाम होते, कारण मध्यवर्ती संचालक मंडळाचा त्यांना पूर्ण पाठिंबा होता. या कोंडीतून मार्ग काढण्याचे श्रेय त्यावेळेचे भारतमंत्री (Secretary of State for India) एमरी (Amery) यानाच दिले पाहिजे. त्यानीच केन्द्र शासनाच्या हरकती दूर करून देशमुखांची बँकेचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक पक्की केली. देशमुखानी ते पद सहा वर्षे भूषविले होते. बरील घडा-मोडींचा काहीसा उल्लेख देशमुखांच्या काळे स्मारक व्याख्यानात आढळतो. या व्याख्यानाचा विषय होता 'Central Banking in India, a Thirteen Year Retrospect, 1936-49'. या व्याख्यानाची बरीच प्रशंसा झाली. या विषयावरील आन्तरराष्ट्रीय तज्ज्ञ सेयर्स (Sayers) यानी या व्याख्यानाची "a little gem" अशी स्तुती केली आहे.

याच सुमारास, आणि दुसरे महायुद्ध चालू अस-ताना, अमेरिकेतील ब्रेटन वूडस् येथे एक आगतिक परिषद भरली होती. पुनर्रचना व विकासासाठी आन्तर-राष्ट्रीय बँक (IBRD) आणि आन्तरराष्ट्रीय नाणे निधी (IMF) या दोन जागतिक संस्था स्थापन करण्यासाठी चर्चा चालू होती. या चर्चेत भाग घेण्यासाठी हिंदुस्थानातून एक शिष्टमंडळ गेले होते. देशमुखांचा या शिष्टमंडळात समावेश होणे क्रमप्राप्त होते. या शिष्टमंडळातील इतर सदस्य होते वित्तमंत्री जेरेमी रेसमन, षण्मुखम चेट्टी, ए. डी. शॉफ, आणि बी. के. मदन. या दोन्ही जागतिक संस्थांमध्ये हिंदुस्थानला कायमचे सभासदस्त्व मिळाले पाहिजे आणि या दोन्ही संस्थांमध्ये हिंदुस्थानचा जो वर्गणीचा वाटा (Quota) मिळावयाचा तो देशाच्या आर्थिक सामर्थ्याला साजेसा असला पाहिजे असा देश-मुखानी आग्रह धरला होता. या रास्त मागण्या मान्य होत नसतील तर हिंदुस्थानने परिषदेमधून माघार घ्यावी असेही वित्तमंत्री रेसमन याना त्यानी निश्चून सांगितले होते. परंतु तशी वेळ आली नाही. हिंदुस्थानचे या दोन्ही संस्थांमधले सभासदस्त्व कायम झाले. या परिषदेमधील देशमुखांच्या कार्याचा जॉन मेनार्ड केन्स यानी पुढील शब्दात गौरव केला होता. "Deshnukh presented his case with ability, dignity and reasonableness".

रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर असताना देशमुखाना काही अती महत्त्वाची, तातडीची कामे व जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागल्या त्यांचा थोडक्यात उल्लेख करणे युक्त होईल. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात हिंदुस्थान हा दोस्त राष्ट्रांचा पुरवठा केन्द्र (supply base) होऊन बसला होता. युद्धोपयोगी सामग्री आणि मनुष्यबळ विकत घेण्यासाठी या दोस्त राष्ट्रांनी भारतात दोन कंपन्या स्थापन केल्या होत्या. या कंपन्यांना माल खरेदी करण्यासाठी लागणारे रुपये देण्याची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेवर होती. त्यासाठी बँकेला नवीन नोटा छापून घेणे जरूर होते. अधिक नोटा छापवण्याच्या तर कायद्याने बँकेजवळ अधिक गंगाजळी (cover) असणे अत्यावश्यक होते. खरेदी केलेल्या मालाची किंमत सोन्यामध्ये देणे दोस्त राष्ट्रांना शक्य नव्हते. इंग्लंडने मालाची किंमत स्टर्लिंगमधील वचनपत्रांच्या रूपाने (sterling securities) रिझर्व्ह बँकेला दिली. रिझर्व्ह बँकेने या वचन-पत्रांचीच गंगाजळी करून नोटा काढणे सुरू ठेवले. वचनपत्रांची गंगाजळी करण्यासाठी बँकेच्या कायद्यात बदल करावा लागला. युद्धकाळामध्ये अशी वचनपत्रे बरीच साठत गेली. या वचनपत्रांचा काही भाग इंग्लंड-कडून पूर्वी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करण्याकडे वापरण्यात आला. त्यामुळे युद्धाच्या प्रारंभी हिंदुस्थान ऋणको राष्ट्र होते ते युद्ध समाप्त झाले तेव्हा घनको राष्ट्र झाले होते. युद्धसामग्री विकल्यामुळे भारताला डॉलरही मिळत होते. परंतु ते सर्व डॉलर डॉलर निधी-कडे (Dollar Pool) जमा होत होते आणि युद्धाच्या गरजेप्रमाणे त्यांचा विनियोग होत होता.

वचनपत्रांच्या आधारावर निर्माण केलेले रुपये सतत बाजारात ओतले जात होते. त्याचा अनिष्ट परि-णाम बाजारभावावर होऊन भावफुगवटा (inflation) निर्माण होण्याचा सतत धोका होता. चलनवृद्धीचा परिणाम शेवटी युद्ध प्रयत्नांवर होऊ नये म्हणून सर्व प्रकारची नियंत्रणे लाहून भाववाढ रोखून धरावी लागली. रुपयाची देशात व विदेशात किंमत स्थिर ठेव-ण्याची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेची होती. तीच गोष्ट व्याजाच्या दरासंबंधी. युद्धकाळात जमा केलेली वचन-पत्रे म्हणजे हिंदी जनतेने पोटाला चिमटा लावून केलेली बचत होती आणि युद्ध समाप्त झाल्यानंतर त्याचा उपयोग भारताच्या विकासासाठी होऊ शकेल याची देशमुखाना योग्य जाणीव होती.

देशमुख रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर असताना त्यांनी काही मूलगामी व महत्त्वाचे निर्णय घेतले. त्यांचा थोडक्यात आढावा घेणे योग्य होईल. नियोजनासाठी, वेळोवेळी आर्थिक धोरणे ठरविण्यासाठी शासनाजवळ पुरेशी व विश्वसनीय माहिती असणे अत्यंत जरूर असते. हे लक्षात घेऊन बँकेत Department of Research and Statistics ची स्थापना केली. तेव्हापासून या विभागातर्फे विविध प्रकारच्या व उपयुक्त माहितीचे प्रकाशन केले जाते. या माहितीचा केवळ रिझर्व्ह बँकेलाच उपयोग होतो असे नाही; देशातील इतर संशोधन संस्था व संशोधक यानाही या माहितीचा फार उपयोग होतो. या संशोधन विभागाची स्थापना हे माझ्या बँकेतील कारकिर्दीमधील अत्यंत महत्त्वाचे कार्य झाले असे देशमुखाना वाटत असे.

त्याकाळी व्यापारी बँका खाजगी क्षेत्रात काम करित होत्या. त्यांचा कारभार योग्य प्रकारे चालवा आणि त्यांची आर्थिक विकासाला मदत व्हावी यादृष्टीने देशमुखानी काही महत्त्वाच्या शिफारशी केन्द्र शासनाला पाठविल्या होत्या. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे हा विचार त्यांच्या मनाला शिवला नव्हता. भारतातील शेती व्यवसायाला कर्जपुरवठा करण्याची नितांत गरज असते. भारतासारख्या शेतप्रधान देशात या प्रश्नाचे महत्त्व जाणून देशमुखानी रिझर्व्ह बँक कायद्यातील तरतुदीनुसार 'Agricultural Credit Department' ची स्थापना केली. हा विभाग कायम स्वरूपाचा असून त्याकडून पतपुरवठा प्रश्नांचा सतत अभ्यास व्हावा अशी अपेक्षा होती. याच विषयावर अधिक तपशीलवार अभ्यास करून शिफारशी करण्यासाठी 'Crop Loan Finance Committee' ची नेमणूक केली होती. धर्मजयराव गाडगीळ या समितीचे अध्यक्ष होते. शेतकऱ्याला कर्ज देताना ते परत फेडण्याची पात्रता त्याच्याजवळ आहे किंवा नाही हा निकष न लावता तो जे पीक काढील ते काढावयाला किती खर्च येईल हा निकष लावून त्याला जरूर तेवढे कर्ज द्यावे अशी महत्त्वाची शिफारस या समितीने केली होती. त्याचप्रमाणे कारखानदारीला लाभणारे दीर्घ मुदतीचे भांडवल पुरविण्यासाठी 'Industrial Finance Corporation of India' ची स्थापना केली. 'Central Statistical Organisation' ही महत्त्वाची संस्था याचवेळी कलकत्ता येथे स्थापन झाली. या कामात

देशमुखानी महालनविस याना सर्वतोपरी साहाय्य केले होते.

देशमुख रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर असतानाच शासनाने या बँकेचे राष्ट्रीयीकरण केले. ते करण्यामध्ये राजकीय गरज अधिक महत्त्वाची होती किंवा आर्थिक गरज हे सांगणे कठीण आहे. ही घटना होण्यापूर्वीच इंग्लंडमध्ये मजूर शासनाने बँक ऑफ इंग्लंडचे राष्ट्रीयीकरण केले होते. राष्ट्रीयीकरण करणे हे एक पुरोगामी पाऊल आहे आणि त्यामुळे सामाजिक हित अधिक चांगल्या प्रकारे साधले जाते अशी प्रचलित भावना होती. राष्ट्रीयीकरणामुळे रिझर्व्ह बँक व केन्द्र शासन यांच्या संबंधात गुणात्मक फरक पडत गेला. बँकेच्या पूर्वीच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा पडणे शक्य होते. देशमुख गव्हर्नर असताना मात्र तो फरक जाणवला नाही याचे मुख्य कारण म्हणजे देशमुखांचे नैतिक अधिष्ठान हेच होय.

यानंतरची महत्त्वाची घटना म्हणजे देशाची फाळणी. भारत व पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये जिदगी (assess) आणि दायित्वे (liabilities) यांची विभागणी करण्याचे अत्यंत कटकटीचे काम पूर्ण करण्यामध्ये देशमुखांचा सहभाग होता. लवकरच रिझर्व्ह बँक ऑफ पाकिस्तानची स्थापना झाली. परंतु ऑगस्ट 15 1947 ते एप्रिल 1, 1948 या कालात भारतीय रिझर्व्ह बँक ही पाकिस्तानसाठी मध्यवर्ती बँक म्हणून काम पाहात होती ती जबाबदारीही देशमुखानी समर्थपणे पार पाडली. देशमुख रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नर पदावरून 1949 मध्ये निवृत्त झाले. यानंतर इंग्लंडमध्ये वास्तव्य करित असलेल्या त्यांच्या पत्नीच्या दुःखद निधनामुळे देशमुखांचे इंग्लंडमध्ये जाऊन राहणे रद्द झाले आणि यथावकाश त्यांचा भारताच्या राजकीय क्षेत्रात प्रवेश झाला. त्यावेळचे वित्तमंत्री जॉन मथाई यांच्या विनंतीवरून देशमुखानी एक नवीन जबाबदारी स्वीकारली ती म्हणजे परदेशात जाऊन गव्हर्नरच्या रूपाने कर्ज आणणे. या कामगिरीवर असताना त्यांचा 'वित्तीय राजदूत' (Financial Ambassador) असा दर्जा होता. या कामातून मोठे होतेच नेहमी त्यांच्यावर नियोजन आयोगाची घडी बसविण्याची जबाबदारी सोपविली. यथाक्रम देशमुख या आयोगाचे सदस्य झाले. जॉन मथाई यानी वित्तमंत्रीपदाचा राजी-

नामा दिल्यानंतर त्या जागी देशमुखंची नेमणूक झाली. वित्तमंत्री म्हणून देशमुखानी सहा वर्षे हे पद भूषविले.

भारताचा आर्थिक विकास नियोजनबद्ध रीतीने झाला पाहिजे ही नेहरूंची पूर्वीपासूनची इच्छा होती. खाजगी उपक्रमी व खुला बाजार यावरच आपण अवलंबून राहिलो तर विकासाचे कार्य मंद गतीने होईल आणि विकासाची फळे आमजनतेपर्यंत पोहोचणार नाहीत असे नेहरूना वाटत असे. रशियाने नियोजनबद्ध रीतीने आपला आर्थिक विकास घडवून आणला होता. याचा नेहरूंच्या मनावर बराच परिणाम झालेला होता. दुसरे महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वीच नेहरूंनी एका नियोजन मंडळाची स्थापना केली होती. सुभाषचंद्र बोस या मंडळाचे अध्यक्ष आणि के. टी. शाह कार्यवाह होते. 1939 मध्ये महायुद्ध सुरू झाले आणि या नियोजन मंडळाचे कार्य खंडित झाले. नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचा प्रारंभ देशमुख वित्तमंत्री असताना झाला. केवळ नियोजनाच्या बाबतीतच नव्हे तर इतर प्रमुख आर्थिक धोरणांच्या बाबतीतही नेहरू व देशमुख यांची मते बरीचशी मिळतीजुळती होती. सामान्यतः दोघांचीही मते डावीकडे झुकणारी होती. नियोजन परिणामकारक होण्यासाठी देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख बलस्थाने (commanding heights of the economy) शासनाच्या मालकीची असावीत अथवा त्या बलस्थानांवर शासनाने नियंत्रण असले पाहिजे, या विचाराचा प्रभाव दोघांवरही होता. अत्युविमा उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण किंवा इंपिरियल बँक ऑफ इंडियाचे स्टेट बँक ऑफ इंडियात झालेले रूपांतर हा त्या विचारसरणीचा पुरावा म्हणता येईल.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचे देशमुख जनक होते. नियोजन केवळ कार्यालयात किंवा ग्रंथालयात बसून होत नाही. योजकाला वास्तवाचे भान असावे लागते. देशमुखाना ते होते. योजकाला कार्यानुभव असावा लागतो. देशमुखांचा कार्यानुभव प्रचंड होता. ग्रामीण भागातील एकूण परिस्थिती व तेथील प्रश्न यांचा देशमुखाना चांगला परिचय होता. ते रिझर्व्ह बँकेत असताना त्यांनी बँकेच्या कार्याला विकासाची डब दिली होती. पहिल्या योजनेचा आराखडा देशमुखानी तयार करवून घेतला आणि तो माहितीसाठी व चर्चेसाठी संसदेला व राष्ट्राला सादर केला. त्या काळी नियोजना-

बद्दल आणि पहिल्या योजनेविषयी शैक्षणिक जगततात जे कुतूहल होते, जो उत्साह होता त्याची आज कल्पना येणार नाही. तो उत्साह आज का दिसून येत नाही? पाहिल्या योजनेचे स्वरूप पाहून काहींनी निराशा झाली, कारण ही योजना रशियातील समावेशक योजनेसारखी नव्हती काहींच्या मते ही योजना म्हणजे बांधकामाची केवळ यादी होती. देशाच्या एकूण गरजेच्या मानाने ही योजना फारच लहान आहे असाही काहींचा अभिप्राय होता. हे मात्र खरे की, ही पहिली योजना नेमस्त होती, लहान होती परंतु ती त्यावेळच्या वास्तवाला धरून होती. या योजनेची उद्दिष्टेही मर्यादित होती. युद्धकालापूर्वी देशात जीवनावश्यक वस्तूंची जेवढी उपलब्धता होती तेवढी उपलब्धता युद्धसमाप्तीनंतर प्राप्त करणे हे ते उद्दिष्ट होते. या योजनेवर जो भांडवली खर्च करावयाचा तेवढा पैसा शासनाकडे नव्हता. भांडवलाची कमतरता भरून काढण्यासाठी योजनेमध्ये तुटीची वित्तव्यवस्था (deficit financing) करणे कमप्राप्त होते. परंतु त्यामुळे तूटप्रेरित भावफुगवटा (deficit-induced inflation) होण्याचे भय होते.

पहिली पंचवार्षिक योजना अपेक्षेबाहेर यशस्वी झाली. त्यामुळेच पहिल्या योजनेच्या यक्षाच्या पायावर आधारभूत अशी व अधिक महत्त्वाकांक्षी दुसरी योजना तयार करण्याचे धाडस केले गेले. पहिली योजना सुरू करताना देशात किमतींची जी पातळी होती त्यापेक्षा ती योजना पूर्ण झाली तेव्हा ती पातळी न वाढता कमीच झाल्याचे दिसून आले. तूटप्रेरित भावफुगवटा टाळण्यात देशमुख यशस्वी झाले होते. यानंतर 1956 मध्ये संयुक्त महासंघाच्या प्रस्तावरील तीव्र मतभेदांमुळे देशमुख राजकीय जीवनातून निवृत्त झाले. उर्वरित आयुष्यात त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात बरीच भरीव कामगिरी केली.

एका मर्यादित अर्थनि देशमुख अर्थशास्त्रज्ञ होते असे म्हणता येणार नाही, परंतु ते उत्तम अर्थतज्ज्ञ होते. एक कुशल प्रशासक म्हणून विविध प्रकारचा अनुभव त्यांच्या साठीशी होता. समाजापुढे जे प्रश्न उभे असतात त्यांना विविध बाजू असतात. एका विशिष्ट विषयाच्या झरोक्यातून त्या प्रश्नांकडे पाहिले तर त्यांचे संपूर्ण स्वरूप लक्षात येत नाही. देशमुखांच्या प्रदीर्घ व अत्यंत यशस्वी प्रशासकीय कारकिर्दीत त्यांना अनेक

आर्थिक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागले होते आणि ते सोड-
वावे लागले होते. या अनुभवामुळे ते अर्थतज्ज्ञ झाले
होते. त्यांना असामान्य बुद्धिवैभव लाभले होते, त्यांची
सारासारबुद्धी भक्कम होती त्यामुळे कोणत्याही गुंता-
गुंतीच्या प्रश्नाचे आकलन चटकन होत असे. त्यामुळेच
देशाच्या प्रशासनावर त्यांनी आपला ठसा उमटविला
होता.

देशमुखांच्या राजकीय जीवनाचा शेवट मात्र
शोकांतिकेत झाला असे वाटते. राजकीय जीवनातही
नैतिक मूल्यांना स्थान असते अशी त्यांची समजूत होती.
परंतु त्यांची फसगत झाली. त्यांना आपल्या आत्मकथ-
नात कबूल करावे लागले की, " **Politics, the great
new destroyer of moral values** ". राजकारणा-
पासून दूर राहण्याचा त्यांनी पूर्वी प्रयत्न केला होता.
भारताचे व्हाईसरॉय लॉर्ड वेव्हेल यांनी देशमुखाना
वित्तमंत्रीपद देऊ केले होते. ते निमंत्रण नाकारताना
देशमुख म्हणाले, " **By temperament and teach-
ing, I am not made for a political career** "

हे आत्मकथन किती सत्य होते याचा त्यांना प्रत्यय
येण्यासाठी 1956 पर्यंत थांबावे लागले. याला अपयश
म्हणता येईल का? **It was a glorious failure.**
त्यामुळेच भारतीयांच्या अंतःकरणात देशमुखाना कायमचे
स्थान मिळाले.

संदर्भ टीपा

- 1 **Deshmukh, C. D., THE COURSE OF
MY LIFE.** Orient Longman, July 1974,
Reprint 1995.
- 2 **C. D. DESHMUKH : LIFE AND
TIMES,** India International Centre
Quarterly, Winter 1995.
- 3 **SOUVENIR, C. D. Deshmukh Cente-
nary Celebrations,** Andhra Mahila
Sabha, January, 1996

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

पूर्वीच्या अंकांतील लेखांच्या झेरॉक्स प्रती

ज्या अभ्यासकांना 'अर्थसंवाद' च्या खंड 1, अंक 1 पासून तो आजपर्यंतच्या 'अर्थसंवाद'
मधील कोणत्याही अंकातील एखाद्या लेखाची प्रत झेरॉक्स करून पाहिजे असेल तर ती
करून पाठविण्याची सुविधा 'अर्थसंवाद' ने सुरु केली आहे. त्यासाठी केवळ झेरॉक्स
करण्याचा खर्च संबंधितांकडून आकारला जाईल. अभ्यासकांना पूर्वीचे अंक पुरविता येत
नसल्याने ही पर्यायी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. त्याचा फायदा अभ्या-
सकांनी जरूर घ्यावा.

प्रमुख संपादक

आर्थिक नियोजन कसे असावे ?

गो. स. कामत *

आर्थिक, राजकीय व सामाजिक अंगांनी एकूण विकासाचा विचार करणारे चिंतामणराव देशमुख हे एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व होते. भारतात व केंद्रिय विद्यापीठात वरिष्ठ श्रेणीचे यश संपादन केल्यानंतर ब्रिटिशांच्या भारतीय सनदी सेवेत (आय. सी. एस.) प्रवेश केलेले देशमुख रिझर्व्ह बँकेचे पहिले भारतीय गव्हर्नर म्हणून निवृत्त झाले. नंतरही त्यांनी अनेक महत्त्वाची पदे सांभाळली. केंद्र सरकारचे वित्तमंत्री म्हणूनही त्यांनी कार्यभार सांभाळला. या काळातील त्यांचे कार्य व कारभार उल्लेखनीय होताच पण देशाच्या नियोजनाविषयाचे त्यांचे विचार किती व्यापक, सम्यक आणि दूरदर्शी होते हे आजच्या काळातील प्रश्नांच्या संदर्भात पाहिले तर प्रत्ययास येते.

विकासोन्मुख प्रशासनाची आवडयकता

कोणत्याही देशाला तशी एक आर्थिक, राजकीय व सामाजिक स्वाभाविक गती असतेच पण तिला कालबद्ध, विधायक आणि आपल्या राष्ट्रीय संदर्भात प्रगमनशील दिशा केवळ नियोजन करूनच देता येऊ शकेल. अविकसित देशांना प्राधान्याने त्यांच्या प्रारंभिक अवस्थेत ही दिशा देण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने विकासोन्मुख प्रशासनावर येऊन पडते. पारतंत्र्यातून मुक्त झालेल्या देशांच्या प्रशासनालाही स्वतःच्या अंगात ही विकासाभिमुख दृष्टी अंगिकारून नियोजनाची तयारी करावी लागते. हा काळ वेगाने बदलत असलेल्या जागतिक संदर्भात अतिशय महत्त्वाचा असतो. त्यासाठी दूरदृष्टी असलेले नेतृत्वही उपलब्ध असले पाहिजे. देशमुखानी याबाबतीत जे योगदान दिले ते अतिशय महत्त्वाचे होते. मागे वळून पाहता, त्यांना भेडसावलेले प्रश्न आजही देशापुढे आहेत. त्यापैकी अनेक क्लिष्ट आणि तातडीचेही झाले आहेत. पण त्याची कारणे अनेक आहेत. त्यातील काही तदनंतर सत्तेवर आलेल्या राजकीय पक्षांच्या अदूरदर्शीपणामुळे, अनिश्चयामुळे आणि उपेक्षा वृत्तीमुळे आहेत हे सिद्ध झालेले आहे. पंचप्रसंग निर्माण झाले असता अनेक महत्त्वाच्या

* भूतपूर्व प्राध्यापक, वैकुंठ सेहता नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ को-आपरेटिव्ह मॅनेजमेंट, पुणे.

टप्प्यांवर अर्थकारणापेक्षा राजकारण वरचढ ठरलेले दिसते. त्यामुळे प्रारंभी देशाच्या विकासाच्या संदर्भात ठेवलेली दूरदृष्टी कालौघात साकार होताना दिसून आली नाही. हा अनुभव जमेस आहे.

प्रारंभिक मर्यादा

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आर्थिक विकासाची योजना आखणे आणि विशेषतः भारतीय संघराज्याच्या संदर्भात नियोजनाचे प्रशासन कसे करावे याबाबत भारताकडे असलेला अनुभव अतिशय मर्यादितच होता. नेते उत्साही, तळमळीचे, ख्यातनाम, सचोटीचे होते; पण नियोजनाचे 'प्रतिमान' कसे असावे हे अनिश्चित होते. त्याबाबत प्रारंभिक कालात विविध वैशिष्ट्यपूर्ण नियोजन आणि त्याचे प्रशासन असलेल्या काही देशांचा अनुभव जमेस धरून नियोजनाची आखणी करण्याचा विचार सुरू झाला. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, पोलंड येथील नियोजन तज्ज्ञांशी चर्चा करून निर्णय करण्याचा प्रयत्न झाला. प्रत्येक देशाची नियोजन व त्याचे प्रशासन कसे असावे याबाबतची दृष्टी निराळी होती. भारताचा याबाबतचा अनुभव जवळजवळ प्राथमिक स्वरूपाचा होता. तथापि, यानंतरही जी योजना तयार झाली ती बऱ्हाशी एकात्म व दूरदृष्टी ठेऊन साकार झालेली नव्हती असे देशमुख याना वाटत होते. अनुभवाच्या अभावी असे होणे अस्वाभाविक नव्हते असे त्यांचे मत होते. भारतीय लोकशाही प्राथमिक अवस्थेत होती. प्रशासनालाही नवी दृष्टी आत्मसात करावयाची होती. नेते महान होते पण संघराज्यीय नियोजन प्रशासनाचा अनुभव नवा होता. या प्रक्रियेतून जी पहिली योजना तयार झाली ती बऱ्हाशी प्राथमिक स्थानीय अग्रक्रम लक्षात ठेऊन त्यांची एकत्रित करून मांडणी केल्यासारखी होती असे त्यांनी म्हटले आहे. लोकशाहीमध्ये विविध पातळ्यांवर उपलब्ध असलेल्या नेतृत्वाचा सहभाग नव्याने या प्रक्रियेत असल्याने त्यांना वाटणाऱ्या अग्रक्रमी कार्यक्रमांचा अंतर्भाव अशा योजनेत असणे हे समजण्यासारखे होते. पण नंतरच्या कालातही अनभिज्ञता कमी होऊन स्थानिक नेतृत्व व नोकशाहीच्या प्रभावानुसार अधिकाधिक कार्यक्रमांचा अंतर्भाव योजनेत करण्याची एक प्रकारे स्पर्धात्मक वृत्ती पुढे येऊ लागली असे त्यांना वाटे. बरिष्ठ पातळीवरील सरकारी अधिकारी सेवकही स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अनेक

कारणामुळे भारताला उपलब्ध नव्हते. निवृत्तीमुळे आणि देशाच्या विभाजनामुळे बरिष्ठ अनुभवी तज्ज्ञांची वाण भारतीय प्रशासनाला नियोजनात जाणवत होती. ज्येष्ठतेनुसार वढती मिळालेल्या नोकशाहीतील अधिकाारी-सेवकांचे नवे प्रशासन, विशेषतः लोकशाही नियोजनासाठी आवश्यक असलेले, तुलनेने अपुरे पडत असेल तर तेही समजण्यासारखेच होते. नंतरही प्रत्येक विभाग, खाते, मंत्रालयात योजनेत अधिकाधिक हिस्सा मिळवून आपले महत्त्व वाढविण्याकडे कल झालेला दिसतो. अखंड, परस्परसंबद्ध नियोजनाच्या आखणी व अमलबजावणीसाठी हे सोयीस्कर ठरत नाही असा आजवरचा अनुभवही आहे.

नियोजन आयोगाची रचना व स्थान

नियोजन आयोगाच्या रचनेविषयीही चिंतामण-राव देशमुखांचे विचार लक्षात घेण्याजोगे आहेत. नियोजन आयोग आणि त्याची यंत्रणा याविषयीची अस्थिरता त्यावेळीही त्यांच्या मनात आलेली होती. अलीकडची 1991 नंतर 1995 पर्यंतची नियोजन आयोगाची स्थिती (position) पाहता त्यांचे त्या कालातील विचार आजही लक्षात घेण्यासारखे आहेत असे वाटेल. अलीकडे 1996 मध्ये नियोजन आयोगाची फेररचना करून त्याला पुनश्च महत्त्वाचे स्थान, प्रतिष्ठा देण्याचा निर्णय संयुक्त आघाडी सरकारने घेतलेला आहे. अर्थात, नियोजन आयोगाची जडणघडण कधी असावी याबाबत मतभिन्नता आढळेल. पण या संस्थेचे महत्त्व पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा हेतू दिसून येतो. अर्थात देशमुखांच्या मते (1950) नियोजन आयोग हा संपूर्णतः तज्ज्ञांचा आयोग असावा ही कल्पना होती. (त्यांचे स्टेट बँक ऑफ इंडिया स्टाफ ट्रेनिंग कॉलेज पुढील भाषण, 18 डिसेंबर, 1964). या आयोगाने केन्द्र सरकारला निखळ वस्तुनिष्ठ सल्ला द्यावयास हवा. राज्य सरकारंनाही द्यावा. त्यांच्या मते नियोजन आयोगाचे सदस्यत्व राजकारण्यांना देण्यात येऊ नये. तथापि ते दिले जाते त्यामागील अनिवार्यता समजण्यासारखी नाही असे त्यांना वाटत असे. त्याचप्रमाणे नियोजन आयोग आणि मंत्रालयातील विघडत चाललेल्या परस्परसंबंधांबद्दलही त्यांना खेद वाटत असे. त्याची लागण प्रारंभापासूनच लागलेली होती आणि

नंतरच्या कालात ही स्थिती अधिकाधिक गंभीर बनत चाललेली होती. नियोजित आर्थिक विकास साधण्यात हे ताणतणाव अडसर ठरत होते. नियोजन आयोगात पदसिद्ध सभासदांची संख्याही वाढविण्यात येत होती. पंतप्रधानांचा अंतर्भाव समन्वय साधण्यासाठी आणि वित्तमंत्र्यांचा आर्थिक घोरणाशी समन्वय साधण्यासाठी प्रारंभी अपरिहार्य मानला गेला आणि ते योग्यही मानता येईल. दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून योजनेतील तपशील आणि गोळा करावयाची सांप्तिक साधने यात समन्वय साधण्याची गरज आहे; ती सतत सांभाळावयास हवी असे त्यांचे मत होते. एकदा योजना तयार झाल्यानंतर वेळोवेळी त्यानुसार होत आलेल्या खर्चाबाबत नंतर वाद आणि विलंब त्यामुळे होऊ नये हा त्यामागील उद्देश होता. नियोजन आणि संमत झालेल्या योजनेबाबत वित्तमंत्रालयाची अशी खास जबाबदारी असल्याने नियोजन यंत्रणेस त्याचे सतत सहकार्य लाभणे आवश्यक मानावयास हवे राज्य पातळीवरही नियोजनाबाबत दक्षता घेण्याची जरूर अशाकरिता वाटत होती की, अवाजवी कार्यक्रम आणि त्यासाठी लागणाऱ्या निधीची मागणी अन्यथा होते. एरवीही योजनेतील मान्य कार्यक्रमांसाठी केलेल्या आर्थिक तरतुदींचा विनियोग वेगळ्या कारणासाठी होण्याचा अनुभव येतो. आजही असा अनुभव येतो आहे याच अनुषंगाने विदेशी कर्जाचा विनियोगही विशिष्ट योजनांवर आणि समयबद्ध रीतीने, प्रभावीपणे होण्याची गरज त्यांनी प्रतिपादिली होती.

कार्यक्रमांची विलंबाने अमलबजावणी

शेती क्षेत्र तसेच सामुदायिक विकास कार्यक्रमांतील ढगळपणा व अकार्यक्षम अमलबजावणीवद्दलही ते असमाधानी होते. औद्योगिक प्रकल्प पूर्ण करण्यातील विलंबाने पुनःपुन्हा वाढत्या तरतुदी कराव्या लागतात त्यामुळे योजनेचा ताळेबंद बिघडत जातो. याकडे त्यांनी लक्ष वेधले होते. विशेषतः भांडवली प्रकल्पांबाबतच्या दिरंगाईकडे त्यांनी या अनुषंगाने लक्ष वेधलेले दिसते. हा प्रश्न आजही पूर्णतः समाधानकारकपणे हाताळण्यात अपेक्षित यश साध्य करता आलेले नाही. लघुउद्योग म्हणजे जुने उद्योग असा गैरसमज असल्याचे त्यांना आढळून आल्याचे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे.

लोकसंख्येचे नियोजन

वाढत्या लोकसंख्येचा प्रश्न अधिक प्रभावीपणे हाताळण्याची गरज त्यांनी नियोजनाच्या संदर्भात प्रतिपादिली होती. ती एक मूलभूत प्रश्न मानला जावयास हवा असे त्यांना वाटत होते. योजनांतून याबाबत अपुऱ्या तरतुदी होतात आणि त्याही पूर्णतः व प्रभावीपणे पूर्ण केल्या जात नाहीत हा तेव्हाचा, पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजनांपर्यंतचा, अनुभव होता. क्वचित्त त्यानंतर कपातही होते. यामुळे अपेक्षित परिणाम व सुधारणा विकासाच्या अंगांनी दिसून येत नाही. केलेल्या खर्चाचे फलित पदरात पडत नाही. ग्रामीण श्रेचातून या प्रश्नाबाबत अधिक शास्त्रीय अंगांनी प्रबोधन होण्याची आवश्यकता आहे असे त्यांना वाटत होते. लोकसंख्येच्या प्रश्नाकडे अधिक गांभीर्याने पाहिले गेले नाही तर विकासासाठी सातत्याने वाढती गुंतवणूक केली तरी जीवनाचा स्तर उंचाविण्याच्या दिशेने अपेक्षित परिणाम दिसून येणार नाहीत. वरिष्ठ आर्थिक पातळीवरील सुमारे दहा टक्के लोकसंख्येचे जीवनमान सुधारलेले दिसते. मध्यम पातळीवरील दहा टक्के लोकांच्या जीवनमानाची पातळी काहीशी स्थिर राखता आली असली तरी उर्वरित गटांतील ग्रामीण व नागरी श्रमिक गटांतील लोकांची अवस्था नियोजनातील विरूपणांमुळे अधिक विकट होताना दिसते. या गंभीर होत चाललेल्या प्रश्नाचे राजकीय परिणाम चांगले असणार नाहीत असे त्यांनी म्हटले आहे.

पंचायत राज

प्रशासकीय नियोजनाच्या संदर्भात देशमुखानी पंचायत राज्याचा उल्लेख केलेला दिसून येतो. योजनेतील कार्यक्रमांची ग्रामीण भागातून प्रभावी अमलबजावणी होण्यासाठी पंचायत राज्याबाबतच्या आपल्या कल्पना अधिक स्पष्ट होण्याची गरज त्यांनी मांडली आहे. जिल्हा, तालुका गट व गावांच्या पातळीवर कार्य करणाऱ्या घटक संस्थांची कार्ये, जबाबदाऱ्या व अधिकारांची विभागणी अधिक विचारपूर्वक करण्यात आली पाहिजे. प्रशासकीय परिपक्वता, कार्यदक्षता, व्यापक व समन्वयी दृष्टीची गरज व्यावहारिक दृष्टीने उचित तारतम्य ठेऊन कार्ये व अधिकारांचे विभाजन व्हावयास हवे, आवश्यक निधी त्या पातळीवर उभे करण्याची

गरज भासेल. ते मिश्रीं योग्य प्रकारे गुंतविणे आणि खर्च करण्याचे निर्णय घेण्याची कुबत त्यांच्या ठायी असली पाहिजे. अनेकदा नगरपालिकांच्या बाबतीतही ती आढळून येत नाही. विकेंद्रीकरणाचे लाभ त्यामूळे अपेक्षे-प्रमाणे पदरात पडत नाहीत. केवळ संस्थांची विभागणी करून संख्या वाढविल्याने लोकशाही सबळ होत नाही. शहरांमधून अधिक सुशिक्षित कार्यकर्ते उपलब्ध असूनही तेथील लोकशाही मुजापणे राबविली जात नाही. हा अनुभव तसा जुना, तीसचाळीस वर्षांचा आहे. (त्यांच्या या विधानानंतर अनेक वर्षे लोटून गेली तरी अजूनही त्यात लक्षणीय असा गुणात्मक बदल जाणवत नाही.) महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद ही तुलनेने अधिक अधिकार देऊन सबळ केल्याचे दिसते.

चित्तामणराव देशमुखानी नियोजन आणि त्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रशासनाची चर्चा करून आपले विचार विविध प्रसंगांच्या निमित्ताने मांडलेले आढळतात. बुद्धिनिष्ठ विवेचन करतानाही त्यांची विविध विषयांबाबत असलेली भास्था जाणवते. त्यांच्याशी सर्वांचे सहमत होते असे नसले तरी त्यांची तळमळ वादातीत होती. आर्थिक, राजकीय व सामाजिक प्रश्नांचे विवेचन करताना ती जाणवते. नियोजन विषयक विचार मांडतानाही त्यांची समग्र दृष्टी कळून येते. म्हणून आजच्या संदर्भातही ते अनेकाना चितनीय वाटतील.

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषद, प्रकाशन चौथे

अर्थमीमांसा - वैज्ञानिक की कलात्मक ?

लेखक : नी. वि. सोवनी

किंमत रु. 250 (सूट 10 टक्के)

अर्थशास्त्राच्या पदवी आणि पदव्युत्तर वर्गाचे विद्यार्थी आणि प्राध्यापक यांना उपयुक्त संग्राह्य ग्रंथ.

सूट वजा जाता निव्वळ किंमत रु. 225 पुढील पत्त्यावर मनी ऑर्डर / डिमांड ड्राफ्टने पाठविल्यास ग्रंथ आमच्या खर्चाने रजिस्टर्ड बुक-पोस्टने पाठविला जाईल. डिमांड ड्राफ्ट पुणे येथील व्यापारी बँकेच्या शाखेवर देय असावा आणि तो 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने काढावा.

पत्ता : डॉ. व्यं. सु. पाटणकर, फ्लॅट क्र. 1, कपिल अपार्टमेंट्स, सर्व्हे क्र. 29, तेजस सोसायटीजवळ, कोथरुड, पुणे 411 029.

चिंतामणरावांच्या दृष्टिकोनातून आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था आणि भारत

माधव दातार *

आर्थिक धोरणांची आम्बणी व अमलबजावणी या गोष्टींशी चिंतामणराव देशमुखांचा प्रदीर्घ काल संबंध आला असला तरी त्यांनी अर्थशास्त्राचे औपचारिक शिक्षण घेतले नव्हते. त्यांच्या प्रशासकीय कारकिर्दीचा एक मोठा कालखंड प्रथम चिटणीस, उपगव्हर्नर आणि नंतर पहिले भारतीय गव्हर्नर या नात्याने भारतीय रिझर्व्ह बँकेत व्यतीत झाला. साहजिकच नाणे बाजार, विदेशी चलन, त्रिनिमय दर याबाबतच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घडामोडींशी त्यांचा जवळून संबंध आला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरळितपणे वृद्धिंगत व्हावा यासाठी नवी संस्थागत व्यवस्था निर्माण करण्याचे जे प्रयत्न झाले त्यात चिंतामणराव भारतातर्फे सहभागी झाले होते मात्र आंतरराष्ट्रीय घडामोडींशी चिंतामणरावांचा संबंध फक्त आर्थिक बाबीपुरताच मर्यादित नव्हता. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेस एक सचिव या नात्याने ते उपस्थित होते. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक प्रश्नांची समज व आंतरराष्ट्रीय समुदायापुढे भारताची वाजू मांडण्याची त्यांची क्षमता सर्वमान्य होती. त्यामुळे पंतप्रधान झाल्यानंतरच्या जवाहरलाल नेहरूंच्या पहिल्या अमेरिका दौऱ्यात चिंतामणराव सहभागी होते.

चिंतामणरावांची वित्तमंत्रीपदावर नियुक्ती होण्यातही आंतरराष्ट्रीय समुदायाशी असलेला त्यांचा परिचय व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक समस्यांची त्यांची समज या गोष्टींचा मोठा वाटा होता. नियोजन आयोगाचे सभासद व वित्तमंत्री या दुहेरी भूमिकेतून 1951 ते 1956 या कालात आर्थिक धोरणांशी त्यांचा घनिष्ट संबंध आला. वित्तमंत्री झाल्यानंतर त्यांना निवडणुका लढवाव्या लागल्या आणि त्या त्यांनी जिंकल्याही. मात्र त्यांचा पिढ मुख्यत्वाने प्रशासकाचा होता. विविध प्रश्नांचा विचार त्यांनी प्रत्यक्ष अमलबजावणीच्या पातळीवर केला. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय लिखाणाबाबतही असेच म्हणता येते. वित्तमंत्रीपदाचा राजीनामा दिल्या- नंतर आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या व्यवस्थापकीय संचालक पदासाठी संभाव्य उमेदवार म्हणून त्यांचे नाव चर्चेच्या रिगणात होते ही गोष्ट त्यांच्या आंतर-

* भारतीय औद्योगिक विकास बँक, मुंबई.

राष्ट्रीय मान्यतेची द्योतकच मानावी लागेल.

चिंतामणरावांच्या कारकिर्दीचे आंतरराष्ट्रीय परिमाण महत्त्वाचे आहेच. त्यांच्या कामगिरीचा विचार या परिमाणाला वगळून पूर्ण होऊ शकत नाही. पण या मोष्टीबाबत चिंतामणरावांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात आणि त्यांच्या घनिष्ट सहकाऱ्यांनी लेख व पुस्तके यांच्या माध्यमातून विस्ताराने लिहिले आहे.¹ तरीही चिंतामणरावांच्या आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील कामगिरीचा विचार करण्याचे कारण या प्रश्नास असणारा वर्तमानाचा संबंध हे होय.

भारत स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर असताना आणि नंतरच्या काळातही विकासाच्या प्रक्रियेला चालना देण्यात आंतरराष्ट्रीय घटकांचा वाटा कोणता असू शकतो याबाबत भारतीय योजनाकारांनी सातत्याने विचार केला होता. मोठ्या अविकसित देशांना प्रगतीसाठी स्वावलंबनाचा मार्ग आवश्यक ठरेल. विदेशी मुंतवणूक व बाजारांचा वाटा तुलनेने लहान असेल याबाबत ढोबळपणाने एकमत होते.

नंतरच्या पन्नास वर्षांच्या कालावधीत जागतिक अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलले आहे. तांत्रिक व दूरसंचार क्षेत्रातील प्रगतीमुळे आंतरराष्ट्रीय बाजार वैश्विक बनत आहे. दक्षिण-पूर्व आशियातील देशांनी निर्यातीद्वारे जलद आर्थिक विकास साध्य करून विकासाचा पर्यायी मार्ग दाखविला आहे. कथित साम्यवादी देशांनीही आता बाजाराचा मार्ग स्वीकारल्यामुळे बाजारा-नुवर्ती धोरणांचा नव्याने विचार होत आहे. या संदर्भात चिंतामणरावांचा आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उद्बोधक ठरवा.

उर्वरित निबंधाची रचना दोन विभागात केली आहे. पहिल्या विभागात आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्था व आंतरराष्ट्रीय धोरणे याबाबत चिंतामणरावांच्या सहभागाला आढावा घेतला आहे. दुसऱ्या भागात भारतासारख्या अविकसित देशातील विकासाच्या प्रक्रियेत आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा वाटा कितपत महत्त्वाचा असू शकतो या प्रश्नाचा विचार चिंतामणरावांच्या लेखनाच्या संदर्भात केला आहे. 1991 सालापासून भारतीय आर्थिक धोरणे भारतीय अर्थ-

व्यवस्थेचा जागतिक अर्थव्यवस्थेशी नव्या घर्तीने संबंध प्रस्थापित करू पाहात आहेत. या संदर्भात चिंतामणरावांच्या भूमिकेचा वर्तमान संदर्भ समजाऊन घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1

युद्धकालात आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर विपरित परिणाम झाल्यामुळे युद्धोत्तरकालात आंतरराष्ट्रीय व्यापारवृद्धीसाठी नवीन संस्थागत व्यवस्था निर्माण करण्याबाबत विचारविमर्श करण्यासाठी अमेरिकेत ब्रेटन वूड्स येथे जून 1944 मध्ये एक परिषद बोलाविण्यात आली. यापूर्वी सुमारे वर्षभर अगोदर जॉन मेनाडॅ केन्स यानी एक योजना-ती 'बँकर योजना' (Bancor Plan) म्हणून ओळखली गेली-चर्चेसाठी मांडली होती. ही योजना भाववादीला उत्तेजण देणारी ठरेल असे चिंतामणरावांचे प्रथमदर्शनी मत होते. अमेरिकेतही 'बँकर योजना' पसंत पडली नाही. हॅरी व्हाईट यानी एक पर्यायी योजना मांडली. सन 1991 सालापासून सर्व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये ब्रिटिश भारताला प्रतिनिधित्व मिळे. त्यानुसार ब्रेटन वूड्स येथील परिषदेला भारतामार्फत जे शिष्टमंडळ गेले त्यात चिंतामणरावांचा समावेश होता. या परिषदेत केन्स यांची 'बँकर योजना' आणि व्हाईट यांची पर्यायी योजना पाबंदल चर्चा झाली. युद्धोत्तरकालात जागतिक सत्तेचा केन्द्रबिन्दू ब्रिटनपासून अमेरिकेकडे सरकला होता. त्यामुळे अमेरिका पुरस्कृत योजना स्वीकारण्यात आली यात काही नवल नव्हते. अमेरिकेच्या योजनेअंतर्गत राष्ट्रांना आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याचा ताळेबंद समतोल राखण्यासाठी अल्पकालिक मदत देणारी एक संस्था (आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी) तसेच विकास आणि युद्धोत्तर पुनर्रचनेसाठी दीर्घकालीन वित्तीय साहाय्य करणारी दुसरी संस्था (जागतिक बँक) स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. यापैकी जागतिक बँकेबाबत सविस्तर योजना बनविण्याचे काम केन्स यांच्या अध्यक्षतेखालील कार्यगटावर सोपविले होते. या गटाचे चिंतामणराव सभासद होते. या दोन्ही संस्थांमध्ये (अर्थव्यवस्थेचा आकार व विकासाच्या शक्यता लक्षात घेऊन) हिंदुस्थानला मोठे स्थान मिळाले पाहिजे अशी चिंतामणरावांची भूमिका होती. या संस्थांच्या कारभारात कायमस्वरूपी जबाबदारी मिळविण्यासाठी फ्रान्स

व कॅनडा या देशांमध्ये जबर स्पर्धा होती. या गोष्टीचा संभाव्य परिणाम भारताचे महत्त्व कमी होण्यात होईल हा धोका चिंतामणरावांनी ओळखला होता.

नवीन संस्थांच्या व्यवस्थापनात व उभारणीत हिंदुस्थानला महत्त्वाचे स्थान मिळावे असे हिंदुस्थानच्या शिष्टमंडळाचे प्रयत्न होते. ब्रेटन वूडस् परिषदेत आंतर-राष्ट्रीय नाणे निधीत हिंदुस्थानला योग्य कोटा मिळणार नाही अशी शक्यता दिसल्यावर हिंदुस्थानच्या शिष्टमंडळाने चर्चेतून बाहेर पडावे अशी भूमिका चिंतामणरावांनी घेतली आणि ती इतर भारतीय सभासदांना आणि हिंदुस्थानी शिष्टमंडळाचे नेतृत्व करणाऱ्या जेरेमी रेजमन याना पटविण्यात ते यशस्वी ठरले. ब्रिटनच्या शिष्टमंडळानेही या गोष्टीला पाठिंबा दिला. शेवटी हिंदुस्थानचा कोटा समाधानकारक पातळीवर ठरविण्यात आला. या कोट्यामुळेच पुढे नाणे निधी व जागतिक बँक यांच्या व्यवस्थापन मंडळावर हिंदुस्थानला प्रतिनिधित्व मिळू शकले. आंतर-राष्ट्रीय नाणे निधीतील भारताचा कोटा कमी होण्याची शक्यता सुरुवातीच्या काळात काही वेळा निर्माण झाली. कॅनडाने वाढीव कोटा मिळविण्याचे प्रयत्न केले तेव्हा हिंदुस्थानचे स्थान खालच्या क्रमांकावर घसरण्याची शक्यता निर्माण झाली. हिंदुस्थानची फाळणी झाल्यावर पाकिस्तानला नवा कोटा संजूर करताना भारताचा कोटा अबाधित राहावा अशी भूमिका भारताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या चिंतामणरावांनी सातत्याने घेतली.

1946 मध्ये सॅवाना येथील बँक-नाणे निधी यांच्या हंगामी संयुक्त बैठकीच्या वेळी केन्स यांच्या पाठिंब्याने हिंदुस्थानला नाणे निधी व जागतिक बँक यांच्या कार्यकारी मंडळावर तात्पुरते का होईना कायम राहाण्यात यश मिळाले. जागतिक बँकेचे कार्यालय वॉशिंग्टनएवजी न्यूयॉर्क येथे असावे अशी सूचना केन्स यानी केली आणि तिला चिंतामणरावांनी पाठिंबा दिला. ही सूचना बारगळली हे सर्वश्रुतच आहे.

जागतिक बँक व नाणे निधी यामध्ये हिंदुस्थानच्या सहभागाविषयी चिंतामणरावांना दुसरी एक महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागली. केन्द्रीय कायदे मंडळाची एक ब्रेटन वूडस् समिती होती, या समितीला

अशी भीती वाटत होती की विदेशी चलनात समासदत्व फी देऊन हिंदुस्थान सभासद झाला आणि कर्ज घेणाऱ्या राष्ट्रांनी कर्ज बुडविले तर हिंदुस्थानला जोखीम सहन करावी लागेल. या धोक्यामुळे हिंदुस्थानने या फंदात पडू नये असे एक मत होते. चिंतामणरावांनी या समितीला भेटून सभासदांच्या शंकाकुशांका दूर केल्या. या बैठकीनंतर बाहेर पडताना "आम्ही तुम्हाला आमच्यातलेच एक समजतो आणि तुम्ही हे हिंदुस्थानच्या हिताचे आहे असे म्हणता तर आम्ही ते मान्य करू," असे काकासाहेब गाडगीळ यानी चिंतामणरावांना सांगितले.

जागतिक बँक व नाणे निधी या संस्थांशी त्यांचा संबंध लक्षात घेता रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नरपद सोडल्यानंतरही नाणे निधी व जागतिक बँक यांच्या नियामक मंडळावर (Board of Governors) भारताचे प्रतिनिधी म्हणून चिंतामणराव 1956 पर्यंत कार्य करीत होते.

बँक-नाणे निधीची पाचवी संयुक्त बैठक पॅरिस येथे 1950 मध्ये भरली या बैठकीचे अध्यक्षपद चिंतामणरावांनी भूषविले. या बैठकीत चिंतामणरावांनी अविकसित देशांना मिळणाऱ्या मदतीत वाढ करण्याचा प्रश्न उपस्थित केला. जागतिक बँकेच्या कर्जावरील सेवा आकार कमी करण्याचा पुरस्कार त्यांनी केला.

पुढील काळात वित्तमंत्रीपदावरून निवृत्त झाल्यावर "बँक-नाणे निधी यांचे कार्य वाईट नाही," असे मत त्यांनी व्यक्त केले. या संस्थांच्या कार्यात व व्यवस्थापनात सहभागी होऊन, जास्त जबाबदाऱ्या स्वीकारूनच अशा संस्थांची कार्यपद्धती सुधारता येईल असे त्यांना वाटे. याच भूमिकेतून जवळजवळ दहा वर्षे त्यांनी बँक व नाणे निधी या संस्थांत कृतीशील रस घेतला.

विदेशी चलनाचा प्रश्न

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात युद्धकार्यासाठी हिंदुस्थानने केलेल्या खर्चाची ब्रिटनने केलेली भरपाई आणि विदेशी व्यापारातील निर्यातीचे आधिक्य या दोन कारणांमुळे हिंदुस्थानची विदेशी चलनाची गंगा-

जळी वाढत गेली. या गंगाजळीचा उपयोग हिंदुस्थानी जनतेला ज्या वस्तूंची तीव्र गरज होती त्या वस्तूंच्या आयातीसाठी करण्यावर निबंध असल्याने ही गंगाजळी म्हणजे भांडवलालाची टंचाई असणाऱ्या गरीब हिंदुस्थानने संपन्न ब्रिटनमध्ये केलेली गुंतवणूक ठरे. शिवाय विदेशी चलनातील साठ्यात वाढ झाल्याने पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन वस्तूंच्या किमती चढ्या राहण्यास मदत होई. या रीतीने वाढणाऱ्या पैशाच्या पुरवठ्यावर रिझर्व्ह बँकेचे कोणतेच नियंत्रण नसे.

या संदर्भात स्टर्लिंग क्षेत्र (Sterling Area) ही कल्पना विचारात घेतली पाहिजे. पहिल्या महायुद्धपूर्वी स्टर्लिंगचा वापर विदेशी व्यापारात सार्वत्रिक होता. पण कालांतराने स्टर्लिंगचे महत्त्व कमी झाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्टर्लिंगचा आंतरराष्ट्रीय देवघेवीत वापर करणाऱ्या स्टर्लिंग क्षेत्रात कॅनडा वगळता ब्रिटिश साम्राज्य व इतर थोडे देश होते. हे देश आपापसातील व्यवहार स्टर्लिंगच्या देवघेवीवर फेडत. या व्यवस्थेत निर्यातीद्वारे डॉलर मिळविणाऱ्या गरीब देशांच्या डॉलरच्या वापरावर निबंध असत. विदेशी गंगाजळीचा उपयोग सामान्य जनतेला आवश्यक अशा वस्तूंची आयात करण्यासाठी व्हावा अशी भूमिका चिंतामणरावांनी स्वातंत्र्यपूर्व कालापासून घेतली होती.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर विदेशी गंगाजळीच्या प्रश्नावर तोडगा काढण्याची गरज निर्माण झाली. या गंगाजळीतून भारताच्या विदेशी कर्जाची फेड करूनही जी रक्कम उरत होती ती लक्षणीय होती. ही गंगाजळी युद्धखर्चातून निर्माण झाली असल्याने आणि या खर्चाचा लाभ (संरक्षण सेवेच्या स्वरूपात) भारतालासुद्धा मिळाला असल्याने ही रक्कम भारताला देण्याबाबत आक्षेप घेणारा एक मतप्रवाह ब्रिटनमध्ये होता.

विदेशी चलनाच्या साठ्याच्या प्रश्नावर ब्रिटिश सरकारशी ज्या वाटाघाटी झाल्या त्यात चिंतामणराव सहभागी झाले. या प्रश्नावर जो तोडगा निघाला त्यानुसार ब्रिटिशांनी भारतात उभारलेल्या सैनिकी मालमत्ता व सामानसुमान यांची किंमत तसेच ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या निवृत्ती वेतनाचा खर्च या गंगाजळीतून केल्यानंतर शिल्लक राहणारी रक्कम वापरण्याचा

कालबद्ध कार्यक्रम आखण्यात आला, पण स्वातंत्र्यानंतर लगेचच झालेल्या भाववादीमुळे आवश्यक वस्तूंच्या आयातीची गरज वाढली. तेव्हा या प्रश्नाचा फेरविचार करण्यासाठी भारत, पाकिस्तान व ब्रिटन अशा त्रिपक्षीय वाटाघाटी होऊन स्टर्लिंग क्षेत्राबाहेरून आयात करण्याची भारताची गरज भागविण्यासाठी नवी तडजोड मान्य करण्यात आली.

स्टर्लिंग गंगाजळीचा प्रश्न तातडीचा बनेल ही गोष्ट ओळखून रिझर्व्ह बँकेमार्फत भारतातील विदेशी गुंतवणुकीची पाहणी करण्याचा एक कार्यक्रम चिंतामणरावांनी राबविला. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीला आंतरराष्ट्रीय देण्या-घेण्याच्या ताळेबंदाबाबतची माहिती विनचूकपणे पुरविता यावी हा होता. पण गंगाजळीच्या प्रश्नाची सोडवणूक करताना ब्रिटिश मालमत्ता ताळेबंदात देण्याचा पर्याय पुढे आला तर भारतातील ब्रिटिश गुंतवणुकीचे प्रमाण व स्वरूप याविषयी अद्ययावत माहिती जमविणे हा दुसरा, फारशी वाच्यता न झालेला, हेतूही त्यामागे होता. स्टर्लिंग प्रश्नाची सोडवणूक होताना रिझर्व्ह बँकेच्या संशोधन विभागाने भारत व ब्रिटन यांच्या देण्याघेण्याच्या ताळेबंदाची बनविलेली अनुमाने उपयोगी पडली.

ब्रिटिश राष्ट्रकुलातील परराष्ट्र मंत्र्यांच्या बैठकीत राष्ट्रकुलातील देशांमध्ये विकासशील नियोजनाबाबत परस्पर सहकार्य करण्याची एक कल्पना मांडली गेली. ही योजना पुढे 'कोलंबो योजना' या नावाने ओळखली गेली. या योजनेनुसार प्रकल्पांची निवड, या प्रकल्पांना लागणारी गुंतवणूक व विदेशी गुंतवणूक/मदत यांचा संभाव्य उपयोग या प्रश्नांचा विचार करावयाचा होता. चिंतामणरावांनी रिझर्व्ह बँकेत आर्थिक संशोधन विभागाची उभारणी केली असल्याने अल्पकालात माहितीची जमवाजमव करून कोलंबो योजनेत भारत सहभागी होऊ शकला. वित्तमंत्री झाल्यानंतर कोलंबो योजनेत चिंतामणरावांचा सहभाग साहजिकच व्यापक झाला.

1949 मध्ये पंतप्रधानांचे खास दूत या नात्याने 2 दशलक्ष टन गहू अमेरिकेकडून मिळविण्याबाबत चिंतामणरावांनी वाटाघाटी केल्या. आपल्याकडे ज्यादा गहू असल्याने अमेरिकेने भारताला गहू देऊ नये अशी

पाकिस्तानची भूमिका होती. हा गृह भारताला पुढे दोन वर्षांनी एक कर्ज म्हणून मिळाला. या कर्जाची फेड रपयात करावयाची होती. या रपयांतून अमेरिकेच्या भारतातील वकिलातीचा खर्च भागवावयाचा होता. अशाच शर्तीवर पुढे भारताला पी एल 480 या योजनेअंतर्गत मोठा धान्य पुरवठा अमेरिकेकडून झाला.

2

वसाहतवादातून सुटका झाल्यानंतर आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत विदेशी गुंतवणूक व मदत याबाबत काय दृष्टिकोन स्वीकारावयाचा हा महत्त्वाचा पण नाजूक प्रश्न होता. साम्राज्यशाहीला विरोध ही स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांची भूमिका असल्याने एकतंत्री राजवटीचा पुरस्कार सहज शक्य होता. शिवाय विदेशी भांडवल स्वतंत्र भारताच्या शर्तीवर प्रवेश करावयाला तयार झाले असते. तरी दुसऱ्या महायुद्धाच्या परिणामातून सावण्याच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेने युरोपीय पुनर्रचनेला अग्रक्रम देत विकसनशील देशांत किती प्रमाणात गुंतवणूक केली असती हा एक कूटप्रश्नच होता. देशांतर्गत बचतीला पुरवणी या स्वरूपात विदेशी गुंतवणूकीचा वापर करताना आर्थिक विकासाच्या राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी तडजोड करावयाची नाही हे साधने कठीण होतेच. जवाहरलाल नेहरूंच्या प्रभावामुळे विदेशी भांडवलाला मुक्तद्वार किंवा संपूर्ण विरोध अशा टोकाच्या भूमिका टाळता आल्या. पण विकासाची उद्दिष्टे आणि कमी बचतीमुळे विकासावर पडणाऱ्या मर्यादा यांच्यात योग्य निवड करण्याचा प्रश्न सोडविणे नेहमीच कठीण असते.

चित्तमंथी व नियोजन मंडळाचे सदस्य अशा दुहेरी जबाबदारीतून आर्थिक धोरणांची आखणी व अमलबजावणी यावर चिंतामणरावांचा प्रभाव असला तरी या धोरणांबाबत यांचे वैयक्तिक मत मांडणे चिंतामणराव सरकारमध्ये असेपर्यंत कठीणच होते. 1965 च्या जॅकोबसन भाषणात आर्थिक धोरण निर्धारणातील त्यांचे अनुभव व धोरणांचे मूल्यमापन यांचा मिलाफ आढळतो. या भाषणातून भारताच्या विकास प्रक्रियेत आंतरराष्ट्रीय आर्थिक घटकांचे महत्त्व याबाबत चिंतामणरावांची मते अजमावता येतात. या भाषणात पेंसाविषयक धोरणे, राजकोषीय धोरणे व इतर धोरणे

यांच्या उपयुक्ततेचा व परिणामकारकतेचा विचार केला आहे. पण या निबंधाच्या विषय मर्यादित येणाऱ्या घटकांचाच विचार येथे केला आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि त्याची रचना हा आर्थिक विकासावर परिणाम करणारा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. निर्यातीद्वारे विदेशी चलन मिळते आणि त्यातून कच्चा माल, उपकरणे व यंत्रसामग्रीची आयात शक्य होते. अविकसित देशांच्या निर्यातीत शेती व इतर प्राथमिक क्षेत्रातील वस्तूंचे प्राबल्य असते. अशा निर्यातीत मंद गर्तीने वाढ होत असल्याने या देशांच्या आयात क्षमतेवर निर्बंध येतात. देशांतर्गत बाजारात सार्वत्रिक भावफुगवट्याची स्थिती असली तर निर्यात बाजारापेक्षा देशांतर्गत बाजार जास्त किफायतशीर ठरतात. शिवाय देशांतर्गत उद्योगांना संरक्षण देण्याच्या धोरणामुळे शेती क्षेत्र व उद्योग क्षेत्र यातील तुलनात्मक किमती शेती क्षेत्राला प्रतिकूल राहतात.

आयात वस्तूंना पर्याय निर्माण करण्यातून उद्योगीकरणाचे धोरण बऱ्याच देशांत स्वीकारण्यात आले. पण देशांतर्गत बाजारांचा आकार मर्यादित असल्याने या मागने उद्योगीकरणाला चालना देण्यावर मर्यादा येतात. एका मर्यादेनंतर आयात पर्यायी धोरणातून आयातीत वेगाने वाढ होऊ लागते आणि आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याच्या ताळेबंदाची समस्या उत्पन्न होते.

अविकसित देशांत आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याच्या ताळेबंदाची समस्या संरचनात्मक स्वरूपाची असल्याने विनिमय दर बदलून (अवमूल्यन करून) ही समस्या सोडविता येत नाही. औद्योगिक क्षेत्रातील वस्तूंच्या संदर्भात विनिमय दर वाजवीपेक्षा जास्त राहते. अवमूल्यनामुळे सार्वत्रिक भाववाढ होते. शिवाय अविकसित देशांनी स्पर्धात्मक रीतीने अवमूल्यनाचा उपयोग केला तर त्यातून अविकसित देशांकडून आयात करणाऱ्या विकसित देशांचाच फायदा होईल.

या स्थितीत विदेशी चलनाच्या व्यवहारावर नियंत्रणे असणे आवश्यक बनते. याच काळात निर्यात क्षेत्राला उत्तेजन देण्यासाठी विविध सबलती व प्रोत्साहने (Incentives) द्यावयाला सुरुवात झाली होती. या संदर्भात या प्रोत्साहनांचा परेकापर होतो या गोष्टी-

कडे लक्ष वेधून भाराभर नियंत्रणे ठेवण्याऐवजी खाजगी क्षेत्राला चालना देण्यासाठी किमान नियंत्रणे राबविण्याची गरज चिंतामणरावांनी प्रतिपादन केली.

आज संपन्न आणि वैज्ञानिक प्रगती केलेल्या देशांची विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यावरील स्थिती आजच्या अविकसित देशांपेक्षा खूपच वेगळी होती. सामाजिक मूल्ये व तंत्रवैज्ञानिक प्रगती याबाबत तर भिन्नता होतीच पण प्रगतीचे स्वरूप, नवीन प्रदेशात शिरकाव करणे वा पादाक्रांत करणे या पद्धतीचे होते. या प्रक्रियेत कोणताही अडथळा, अटकाव वा स्पर्धा नव्हती. एवढेच नव्हे तर सामाजिक तत्त्वज्ञान आर्थिक प्रगतीच्या मागण्यांशी सुसंगत होते. या सर्व बाबतीत विकसनशील देशांतील परिस्थिती भिन्न असल्याने अर्थशास्त्रीय विचार व त्यातून सुचविलेली धोरणे यांचा अविकसित देशांच्या संदर्भात नव्याने विचार केला पाहिजे. मात्र हे देश समृद्ध पाश्चिमात्य देशांच्या प्रभावापासून मुक्त राहू शकत नाहीत ही गोष्टही अविकसित देशांच्या संदर्भात धोरणे आखताना नजरे झाड करून चालणार नाही.

बाजारांतील दोष व अपूर्णता हे अविकसित देशांचे दुसरे महत्वाचे वैशिष्ट्य. उत्पादक घटक व विविध वस्तू आणि सेवा यांच्या बाजारात प्रायः स्पर्धात्मकतेचा अभाव असतो. उत्पन्न व संपत्ती वाटपाच्या विषयामुळे उपभोग्य वस्तू व गुंतवणूक या दोहोंच्या मागणीवर प्रभाव पडतो. यामुळे बाजारातील किमतीच्या अनुषंगाने उत्पादन घटकांचा इष्टतम वापर साधला जाईलच असे म्हणता येत नाही. या स्थितीत शासनाच्या क्रियाशील धोरणाची गरज निर्माण होते. इतर विकसित देशांतही ही प्रवृत्ती आढळते. अविकसित देशांत गुंतवणुकीचे प्रमाण व संरचना या दोन्ही गोष्टी सारख्याच महत्त्वपूर्ण असतात. एकंदरित, अर्थव्यवहारात शासन-व्यवस्थेला महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागण्याची गरज बहुसंख्य अविकसित देशांत आढळून येते.

न्यूनविकसित बाजार, उत्पन्न व संपत्ती वाटपातील विषमता यामुळे शासनाचा हस्तक्षेप परिणामकारक ठरण्यासाठी प्रत्यक्ष नियंत्रणाचा वापर अपरिहार्य ठरतो. साधनांचा इष्टतम वापर साध्य करण्यासाठी प्रत्यक्ष नियंत्रणे खूपदा परिणामकारक ठरतात पण त्यांच्या

अमलबजावणीत दोष निर्माण झाले तर वेगळ्या समस्या उद्भवतात.

जागतिक संदर्भात विचार केला तर संरक्षण खर्चात कपात करून विकासावरील खर्च वाढविला तर विकसनशील राष्ट्रांना वेगाने प्रगती करता येईल ही गोष्ट चिंतामणरावांनी 1950 शतका पूर्वी नमूद केली होती.

चिंतामणरावांच्या विवेचनाचा आज विचार करताना तत्कालिन रूढ कल्पनांचा पगडा जसा जाणवतो त्याचप्रमाणे भविष्यातील मतप्रवाहांची चाहूलही लागते. उदाहरणार्थ, अविकसित देशांची (मुख्यतः प्राथमिक वस्तूचे आधिक्य असणारी) निर्यात मोठ्या प्रमाणात वाढणार नाही हा विचार तत्कालिन आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धीबाबतच्या नैराश्यपूर्ण विचारांशी साजेसाच होता. पण आयातीला पर्यायी वस्तूचे उत्पादन करून उद्योगीकरणाद्वारे जलद आर्थिक विकासाचा प्रयत्न मर्यादित कालापर्यंतच परिणामकारक ठरेल हा त्यांचा विचार त्यांची दूरदक्षिणा स्पष्ट करतो. 1960 च्या मध्यापासून निर्यात प्रोत्साहनाद्वारे आर्थिक विकासाचे धोरण दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांनी यशस्वीपणे राबविण्यास सुरुवात केली. भारताची (काहीशी अडखळती) वाटचाल मात्र, अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत, आयात पर्यायाच्या वाटेने चालू राहिली.

आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेशी दृढ संबंध राखावयाचे तर विनिमय दराची रास्त पातळी राखता आली पाहिजे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेली ब्रेटन वूड्स व्यवस्था 1970 पर्यंत टिकली. या कालात विनिमय दर तुलनात्मक स्थिर राहिले पण विकसित देशांना अंतर्गत व बाह्य व्यवहारांचा समतोल राखणे कठीण झाले की अवमूल्यनाचा मार्ग स्वीकारावा लागे.

स्वातंत्र्यानंतर लगेचच (1949) ब्रिटनने पौंडाचे अवमूल्यन करण्याचा निर्णय घेतला. स्टॅलिन क्षेत्रात समाविष्ट भारताने त्याचवेळी रुपयाचेही अवमूल्यन करण्याचा निर्णय घेतला. स्वातंत्र्यानंतर किमतीवरील नियंत्रणे हटविली गेली आणि त्यानंतर किमत पातळीत लक्षणीय वाढ झाली. या भावफुगव्याच्या पार्श्वभूमीवर अवमूल्यनाच्या या निर्णयाचे चिंतामणरावांनी समर्थनच

केले. मात्र भावफुगवट्यावर नियंत्रण ठेवण्याची गरज त्यांनी वेळोवेळी प्रतिपादिली. इतर देशांच्या तुलनेत भावफुगवट्याचा दर जास्त असेल तर विनिमय दरात बदल करणे आवश्यक बनते हे आता खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या समष्टीय अर्थशास्त्रातील सर्वश्रुत तत्त्व बनले आहे. अर्थव्यवहारात अंतर्गत समतोल सांभाळला नाही तर त्याचे प्रतिबिंब विदेशी व्यापार व देण्याघेण्याच्या ताळेबंदात उमटते. सातत्याने होणारा भावफुगवटा हे अंतर्गत असमतोलाचे प्रमुख लक्षण मानले जाते. भाव-फुगवट्यावर नियंत्रण ठेवण्याला चिंतामणरावानी दिलेली प्राथमिकता या संदर्भात विचारात घ्यावयाला हवी.

स्वातंत्र्यापूर्वी कांही दिवसच अगोदर रिझर्व्ह बँकेच्या वार्षिक सभेतील भाषणात त्यांनी हा मुद्दा स्पष्टपणे मांडला. जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी यांच्याकडून मिळणारे अल्पकालिन व दीर्घ मुदतीचे साहाय्य अर्थव्यवस्थेचा अंतर्गत समतोल कायम ठेवता आला तरच लाभदायक ठरू शकेल. अर्थव्यवस्था रुळावर ठेवावयाची तर काय करावयाला हवे? अवा-जवी शासकीय खर्च टाळणे, भांडवलनिर्मितीला चालना देणे आणि उत्पादक प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे या गोष्टी अत्यंत आवश्यक ठरतात. भावफुगवट्याला आळा घालावयाचा तर कथित विकासात्मक व औद्योगिक प्रकल्पांसाठीही (अशा प्रकल्पांपासून लगेच उत्पादनवाढ होणार नसेल तर) सरकारी तूट टाळावयाला हवी. अशा प्रकल्पांसाठी जर विदेशी कर्ज वापरले गेले तर त्याची इतर उत्पादक प्रकल्पांशी सांगड घालून प्रकल्प वेळेवर पूर्ण व्हावयाला हवेत.

पुढे कालांतराने 1966 मध्ये रुपयाचे मोठे अवमूल्यन झाले त्यावेळी त्यांची प्रतिक्रिया काहीशी कडवट होती. योजनांचा आकार किती ठेवावयाचा याबाबतच्या आपल्या धारणामुळे अवमूल्यनाचा निर्णय आपल्यावर लादला गेला आहे असे मत चिंतामणरावानी व्यक्त केले. विदेशी कर्जावरील आपले अवलंबन कमी करून आपल्या पायावर उभे राहण्याची आवश्यकता त्यांनी स्पष्ट केली. अवमूल्यनातून सरकारला काय साध्यावयाचे आहे असा प्रश्न उपस्थित करून हा प्रश्न आर्थिक स्वरूपाचा अजिबात नवून देजातील आर्थिक निर्णयशक्तीची प्रत कशी राहते ही गोष्ट त्यांना या संदर्भात महत्त्वाची वाटली. नियोजनाची हासळती

परिणामकारकता ही बाब त्यांना विशेष चिंतेची वाटली.

बाजार अविकसित अवस्थेत असल्याने आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शासनाची भूमिका महत्त्वाची ठरते ही चिंतामणरावांची भूमिका स्वातंत्र्य चळवळीतील नेतृत्वाच्या भूमिकेशी सुसंगत अशीच होती. रिझर्व्ह बँकेला वित्तीय संस्थांच्या नियंत्रणाप्रमाणेच संस्था उभारणीचे काम करावे लागेल ही गोष्टही चिंतामणरावानी मान्य होती आणि ही भूमिका त्यांनी यशस्वीपणे अम-लात आणली.

स्वातंत्र्यानंतर विकासाची प्रक्रिया गतिमान होण्यासाठी व विकासाचे फायदे सर्व स्तरावर फिरववेत यासाठी शासनयंत्रणेने खूप काही करावे अशी सर्व-सामान्य जनतेची, राजकीय पक्षांची, प्रशासक व खुद्द शासनाची भूमिका होती. तात्त्विक पातळीवर ही बाब मान्य केली तरी व्यवहारात शासनाचा हस्तक्षेप योग्य प्रकारचा असावा या गोष्टीची जबाबदारी प्रशासना-इतकीच राजकीय नेतृत्वाची असते. कार्यदक्षता, निष्क-लंक चारित्र्य आणि विकासाच्या कामात रस घेण्याची प्रवृत्ती या बाबी व्यक्तिशः चिंतामणरावांच्या बाबतीत स्वयंसिद्ध वाटाव्या अशा होत्या. प्रशासनाची कार्यदक्षता व कार्यनिष्ठा या गोष्टीही त्यांना महत्त्वाच्या वाटल्या. पुढील कालात या गोष्टींच्या अभावी प्रगतीत अडथळे निर्माण होत आहेत या भूमिकेवर ते आले होते. जॅकोबसन भाषणाच्या अखेरीस या गोष्टींचा त्यांनी ठळक उल्लेख केला आहे. आर्थिक दूरदर्शीपणाचा अभाव असल्याने न परवडणाऱ्या चुका टाळावयाच्या असतील तर कमी वेगाने प्रगती साधण्याची किंमत द्यावी लागली तरी चालेल ही त्यांची भूमिका बनली.

हल्ली शासनयंत्रणेच्या अपयशावर राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय बाजार हा उपाय सुचविला जातो. चिंतामणरावानी अविकसित बाजारांच्या संदर्भात शास-नाची कृतिशील भूमिका व प्रत्यक्ष नियंत्रणे यांचा पुरस्कार केला. सरकारची नियंत्रणे परिणामकारक ठरण्यासाठी ती किती विस्तृत व सर्वसमावेशक आहेत ही एकमेव बाब महत्त्वाची नसते. खाजगी उपक्रमशील-तेला अटकाव न करता खाजगी क्षेत्राचे निर्णय सामाजिक उद्दिष्टांना अनुरूप ठेवण्याचे कार्य नियंत्रणातून करावयाचे

असले तर सुटसुटीत पण योग्य रीतीने अमलबजावणी होणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता व परिणामकारकता त्यांना मान्य होती.

आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहाराचे अविकसित देशांच्या विकासप्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व संस्था यापासून पुरेपूर लाभ मिळवायचाचे तर अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन निर्दोष असावयाला हवे या त्यांच्या विवेचनावर आजही आक्षेप घेता येणार नाही. आयातपर्याय या धोरणाचा मर्यादित कालासाठीच यशस्वी उपयोग करता येईल हे त्यांचे निदानही नंतरच्या अनुभवाने खरे ठरले.

1950 च्या दशकात विदेशी व्यापार वृद्धीबाबत सार्वत्रिक साशंकता होती. प्रत्यक्षात जागतिक व्यापार वेगाने वाढला. द. कोरिया, सिंगापूर इत्यादी देशांनी या नव्या परिस्थितीशी जुळवून घेऊन जलद आर्थिक विकास घडवून आणला. तांत्रिक व दूरसंचार क्षेत्रातील परिवर्तनांमुळे बाहेरचे जग आपल्यावर सतत आदळत असते. जागतिक बाजारापासून अलिप्त राहून विकास करण्याच्या ज्या शक्यता पन्नास वर्षांपूर्वी होत्या त्या आज अस्तित्वात नाहीत. जागतिक बाजाराशी संपर्क ठेऊन विकासाच्या प्रक्रियेला गती देण्याचे आव्हान भारतासारख्या देशांसमोर आहे.

या परिस्थितीत आपल्या सामर्थ्याची जाणीव ठेऊन वर्तमान आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत सहभागी होताना अंतर्गत धोरणे व आंतरराष्ट्रीय धोरणे यांच्यात समतोल साधावा लागेल. शासनाची भूमिका व बाजाराचे स्थान याबाबतही नव्याने विचार करावा लागेल. जागतिक बाजाराशी स्पर्धा करावी लागली म्हणजे देशांतर्गत उद्योग कार्यक्षम बनतील ही गोष्ट महत्त्वाची आहे व देशांतर्गत उद्योगांना विदेशी स्पर्धेला तोंड देण्याइतके सक्षम बनविण्यासाठी शासनव्यवस्थेची भूमिका महत्त्वाची असते ही गोष्टही विकासाच्या अनुभवावरून सिद्ध होते. अशा पद्धतीने नवा विचार करताना राजकीय नेतृत्वाची भूमिका महत्त्वाची असेल. चिंतामणरावांच्या लिखाणात नेतृत्वाचे अपयश व मर्यादा यांचा वारंवार उल्लेख येतो. चिंतामणरावांचा पिंड प्रशासकाचा असल्यामुळे नेतृत्वाचे अपयश व मर्यादा यांच्या उल्लेखाशी त्यांचे विवेचन आणि विश्ले-

षण थांबते. आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची नवे संबंध प्रस्थापित करताना चिंतामणरावांचे विवेचन अधिक व्यापक करण्याची गरज आहे. तसे करताना चिंतामणरावांचे विचार आणि कारकिर्दीचा आढावा याचा निश्चितच उपयोग होईल.

संदर्भ टीपा

1 देशमुख (1974), सिन्हा (1972) व प्रसाद (1985) या संदर्भात विशेष उल्लेखनीय आहेत.

संदर्भ सूची

- 1 Da Casta, E. P. W. & others (ed.) (1986), DEVALUATION AND INDIAN ECONOMY : A SYMPOSIUM. National Book Club.
- 2 Deshmukh, Chintaman D. (1948), CENTRAL BANKING IN INDIA; A RETROSPECT, Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune.
- 3 Deshmukh, C. D. (1957), ECONOMIC DEVELOPMENT IN INDIA 1946-52 : A PERSONAL RETROSPECT, Asia Publishing, Bombay.
- 4 Deshmukh, C. D. (1964), THE COMMONWEALTH AS INDIA SEES IT, Cambridge University Press.
- 5 Deshmukh, C. D. (1972) ASPECTS OF DEVELOPMENT, Young Asia Publications, New Delhi.
- 6 Deshmukh, C. D. (1974), THE COURSE OF MY LIFE, Orient Longman, Bombay.
- 7 Doimnel Armand Van (1977), BRETTON WOODS : BIRTH OF A MONETARY SYSTEM.

8 Hawtrey, R. G. (1946), BRETTON WOODS FOR BETTER OR WORSE, Longmans Green & Co. London.

IN THE WORLD ECONOMY, George Allen & Unwin Ltd.

9 Per Jacobson Foundation, THE BALANCE BETWEEN MONETARY POLICY AND OTHER INSTRUMENTS IN A MODERN SOCIETY.

12 Prasad, P. S. Narayan (1985), C. D. DESHMUKH : HIS CONTRIBUTION TO MONETARY AND ECONOMIC POLICY, Lancer International, IIC, Delhi.

10 Simha S. L. M (ed), ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT (Essays in honour of C. D. Deshmukh), Vora & Co. Bombay.

13 RESERVE BANK OF INDIA BULLETIN, for the years 1948 and 1949.

11 Robertson, Dennis (1954), BRITAIN

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

(अ) परिषदेची प्रकाशने

- (1) नी. वि. सोवनी अर्थसिद्धान्त : बाणखी चिकित्सक निबंध, 1977, पृष्ठे 226, किंमत रु. 20.
- (2) मो. वि. भाटवडेकर शिक्षणाचे अर्थशास्त्र, 1978, पृष्ठे 157 (वितरण : व्हीनस प्रकाशन, अष्टा बळवंत चौक, पुणे.), किंमत रु. 20.
- (3) भ. ग. वापट आंतरराष्ट्रीय व्यापार : सिद्धान्त आणि धोरण, 1982, पृष्ठे 333 (वितरण : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे) (आवृत्ती संपली), किंमत रु. 50.
- (4) नी. वि. सोवनी अर्थनीमांसा, 1995, पृष्ठे 345 (वितरण : डॉ. व्यं. सु. पाटणकर, प्लॉट क्र. 1, कपिल अपार्टमेंट्स, सर्व्ह. क्र. 29, तेजस सोसायटीजवळ, कोथरुड, पुणे 411 029), किंमत रु. 250.

(आ) परिषदेला देणगीरूपाने मिळालेली आणि परिषदेकडून विक्रीस उपलब्ध प्रकाशने

- (1) नी. वि. सोवनी व्याका विचारसरणी : चार व्याख्याने, पृष्ठे 64 (प्रकाशक : नी. वि. सोवनी), किंमत रु. 10.
- (2) नी. वि. सोवनी अर्थसिद्धान्त : काही चिकित्सक निबंध, 1972, (प्रकाशक : देशमुख आणि कंपनी, पुणे).

आयुर्विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण : उद्दिष्टे, प्रक्रिया व नंतरची वाटचाल

पुरुषोत्तम पाळंदे *

प्रास्ताविक

भारतीय विमा व्यवसायाच्या वाटचालीत, विशेष-पतः आयुर्विमाच्या संदर्भात, चिंतामणराव देशमुख याना अनन्यसाधारण स्थान आहे. किंबहुना देशातील विमा व्यवसाय एका विशिष्ट टप्प्यावर आला असताना त्याला आकार आणि निराळी दिशा देण्याचे महत्त्वाचे कार्य देशमुख यानीच केले असे म्हटले तर उचित ठरेल. राष्ट्रीयीकरणासारख्या अतिशय महत्त्वाच्या आणि दूर-गामी परिणाम करणाऱ्या पावलाची जाणीव ठेवून स्वतः देशमुख यानी आपल्या आत्मचरित्रात म्हटले होते की, "भारतीय स्वातंत्र्याच्या पहिल्या दशकाचा इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल तेव्हा इतर सर्व गोष्टी विसरल्या गेल्या तरी भारतीय आयुर्विमाचे राष्ट्रीयीकरण करणारा अर्थमंत्री म्हणून माझ्या नावाचा निश्चितच उल्लेख केला जाईल."

चिंतामणराव देशमुख स्मृती विशेषांकाच्या निमित्ताने लिहिलेल्या या लेखात मुख्य भर देशमुख यांचा आयुर्विमा व्यवसायाच्या राष्ट्रीयीकरणातला वाटा यावर आहे. त्या अनुषंगाने राष्ट्रीयीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर, प्रक्रियेवर आणि तदनंतरच्या घटनांवरच फक्त प्रकाश टाकला आहे. भारतातील आयुर्विमाचे राष्ट्रीयीकरण देशमुख यांच्या काळात झाले हे सर्वज्ञात आहे. परंतु तेच खरे या कार्यवाहीचे आणि घोरणाचे सूत्रधार होते, आयुर्विमा महामंडळाचे तेच खरे शिल्पकार होते या-विषयी पूर्ण साहिती सर्वांना असेलच असे नाही. म्हणूनच राष्ट्रीयीकरणाशी संबंधित इतिहासाचा मागोवा घेण्याचा एक प्रयत्न म्हणून प्रस्तुत लेख. पुढील काळात सर्वसाधारण विमा व्यवसायाचेही राष्ट्रीयीकरण झाले. परंतु देशमुखांचे नाव आयुर्विमाशी जास्त निगडित असल्याने या लेखात प्रामुख्याने आयुर्विमा व्यवसायातील घडामोडींचाच आढावा घेतला आहे.

आयुर्विमा किंवा सर्वसाधारण विमा व्यवसायाचा प्रस्तुत लेखात तपशीलवार आढावा घेण्याचे टाळले

* संचालक, नॅशनल इन्शुरन्स अॅकॅडमी, पुणे.

आहे. तसेच मल्होत्रा समितीचा उल्लेख लेखाच्या ओघात जेवढा आवश्यक आहे तेवढाच केला आहे. आवश्यक किंवा होऊ शकणाऱ्या सुधारणांवर मुद्दामच भाष्य केलेले नाही. देशमुखांच्या या विशिष्ट क्षेत्रातील योगदानाचा संदर्भ ध्यानात ठेऊनच लेखाची मांडणी केली आहे.

भारतीय विमा व्यवसायाचा उगम आणि विस्तारातील टप्पे

भारतीय विमा व्यवसायाचा उगम ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीस झाला. सन 1818 मध्येच भारतातील पहिली आयुर्विमा कंपनी अस्तित्वात आली. दुर्दैवाने ती नंतर वंदही पडली. त्यानंतरच्या काळात ब्रिटिश कंपन्यांच्या धर्तीवर भारतातही विमा व्यवसाय सुरू व्हावा असे प्रयत्न झाले. त्यातील बरेचसे असफल झाले. अनेक कंपन्यांची स्थापना झाली. त्यातल्या पुष्कळशा बुडाल्या. काहींचे एकत्रीकरण झाले. 1871 मध्ये स्थापन झालेली दि बॉम्बे म्युच्युअल लाईफ अँड्युअरन्स सोसायटी ही पहिली खऱ्या अर्थाने भारतीय विमा कंपनी.

तदनंतरही कंपन्या निवाल्या, बुडाल्या. पण हळू-हळू हा व्यवसाय स्थिरावला. आयुर्विमा व्यवसायामधील चढउतारांमागे अनेक घटक होते. 1900-12 या काळात विदेशी कंपन्यांनी भारतात प्रवेश केला. परंतु नेमकी तेव्हाच परिस्थिती थोडी अस्थिर होती. एकीकडे शासनामध्ये नोकऱ्या मिळालेल्या मध्यमवर्गीयांची आर्थिक स्थिति सुधारत होती तर दुसरीकडे राष्ट्रीय-त्वाची भावना बळावली होती. त्यात बंगालच्या फाळणीची भर पडली.

इंग्लंडप्रमाणेच भारतातही मोठ्या संख्येने विमा कंपन्या निघात्या आणि गुंडाळत्या गेल्या. तरीही विमा नियंत्रणाकडे शासनाचे दुर्लक्षच होते. भारतातल्या विमा व्यवसायावर व्यवस्थित नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने फारशी मनापासून हाळचाल होत नव्हती. त्यादृष्टीने खरी पावले 1910 नंतरच उचलली गेली आणि प्रॉव्हिडेंट विमा कंपन्या कायदा, 1912 (Provident Insurance Companies Act, 1912) व भारतीय आयुर्विमा कंपन्या कायदा, 1912 (Indian Life

Insurance Companies Act, 1912) हे दोन कायदे अस्तित्वात आले. त्यांचा मुख्य भर भूछत्रा-सारख्या छोट्याछोट्या कंपन्या निघण्याला प्रतिबंध करणे यावर होता.

जनमत मात्र शासननियंत्रित विमा कंपनी असावी या विचाराकडे झुकत होते. अर्थातच परकीय शासन याबाबतीत उत्सुक नव्हते आणि कुठल्या ना कुठल्या सबबीवर ही सूचना नाकारित होते.

जागतिक महायुद्धामुळे हे सगळे प्रयत्न मार्गे पडले. पहिले महायुद्ध सुरू झाले तेव्हा अनेक बँका डब-घाईला आल्या किंवा बुडाल्या. याचा आयुर्विमा व्यवसायावरही अनिष्ट परिणाम झाला. लोकांचा विमा कंपन्यांवरील विश्वास उडून त्यांच्या व्यवहारात घसरण होत गेली. 1936 मध्ये या व्यवहारांनी नीचांक गाठला होता. त्यानंतर मात्र त्यात वृद्धी होत गेली. महात्मा गांधींच्या स्वदेशी वापराच्या आवाहनाचा भारतीय विमा कंपन्यांना लाभ मिळाला. विशेषतः 1929 सालच्या मोठ्या जागतिक मंदीच्या लाटेतही त्या तग धरू शकल्या.

1914 मध्ये केवळ 46 कंपन्या या व्यवसायात होत्या. हा आकडा 1933 मध्ये 194 पर्यंत पोहोचला होता. याच काळात विमा हप्त्यांतून उत्पन्न 1 लाख 17 हजार रुपयांवरून 5 लाख 77 हजार रुपये इतके वाढले. यामागचे एक महत्त्वाचे कारण असेही होते की, ज्यांची आयुर्विमा उतरण्याची क्षमता होती ते सधन व सुशिक्षित वर्गातले होते आणि त्यांच्यावर त्यामानाने इतर घडामोडींचा कमी प्रभाव पडला होता.

वर पाहिल्याप्रमाणे आयुर्विमा व्यवसायाचे नियंत्रण करण्याच्या दृष्टीने भारतीय आयुर्विमा कंपन्या कायदा, 1912 हा कायदा करण्यात आला. आयुर्विमा व सर्वसाधारण विमा या दोन्ही क्षेत्रांची सांख्यिकीय माहिती गोळा करणे भारतीय विमा कंपन्या कायदा, 1928 (The Indian Insurance Companies Act, 1928) अन्वये दक्ष्य झाले. या कायद्यात दुसऱ्या कलम विमा कायदा, 1938 (The Insurance Act, 1938) हा कायदा संमत झाला. सध्यादेखील विमा व्यवसाय या कायदांच्या आधारेच चालतो.

या नवीन कायद्यातील तरतुदीनुसार विमा कंप-
न्यांच्या कामकाजावर तपशीलवार व बारकाईने लक्ष
ठेवणे शक्य झाले आणि पर्यायाने विमा घेणाऱ्या
ग्राहकांच्या हिताचेही रक्षण करणे शक्य झाले. ही
सगळी कारवाई करण्यासाठी यंत्रणा हवी म्हणून शासना-
मध्ये विम्यासाठी स्वतंत्र विभाग निर्माण करण्यात
आला आणि विमा व्यवसायाशी संबंधित धोरणे ठरवि-
ण्याची जबाबदारी या विभागावर सोपविण्यात आली.
या यंत्रणेचा प्रमुख म्हणून प्रथम शासनाचे विभागणित्ती
(Actuary), तदनंतर विमा पर्यवेक्षक (Superin-
tendent of Insurance) आणि कालांतराने विमा
नियंत्रक (Controller of Insurance) अशी पदे
निर्माण करण्यात आली.

या नवीन कायद्याचे इष्ट फलित बऱ्याच प्रमा-
णात दिसून आले. गुंतवणूक जास्त सुरक्षित होऊ
लागली. परंतु महत्त्वाचा फायदा असा आढळला की,
नवनवीन कंपन्या निर्माण होण्यावर बंधन तर आलेच
पण जेमतेम दहा वर्षांपेक्षा कमी अवधीकरिता अस्तित्-
त्वात असलेल्या कंपन्या एकतर बंद तरी झाल्या किंवा
त्यांचे एकत्रीकरण तरी झाले. 1933 साली अशा
194 संयुक्त भांडवली कंपन्या होत्या, त्यांची संख्या
घटून 1950 साली ती 127 वर येऊन ठेपली.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरुवातीच्या काळात
विम्याच्या रकमेत आणि उत्पन्नात लक्षणीय घट
आली. परंतु 1942 सालानंतर युद्धसामग्रीचा पुर-
वठा भारतातून मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला आणि
या वाढीव शासकीय खर्चामुळे अनेक लोकाना रोजगार
उपलब्ध होऊन त्यांच्या उत्पन्नातही वाढ झाली. परि-
णामतः विमा व्यवसायाला पुन्हा ऊर्जितावस्था आली.
ती देशाच्या फाळणोपरीत टिकली. फाळणीच्या कठीण
काळातील प्रश्न सोडविण्यासाठी भारत व पाकिस्तान-
मध्ये करार होऊन सगळ्या गोष्टी सुरळित व्हावयाला
कऱ्ही कालावधी जावा लागला.

1950 पासून विमा व्यवसायाने भरीव प्रगती
केली आणि त्यावर्षाच्या 133 कोटी रुपयांपासून 1955
मध्ये नवीन विमा व्यवहार 241 कोटी रुपयांपर्यंत
जाऊन पोहोचला. आजीव निधीची रक्कम 225 कोटी

रुपयांवरून 1955 मध्ये 353 कोटी रुपयांपर्यंत
वाढली.

सन 1950 साली झालेल्या व्यापक दुरुस्तीनुसार
दूरगामी परिणाम करणारे बदल घडविण्यात आले.
पुढील प्रमुख बाबींचा त्यात समावेश होता : आयुर्विमा
व्यवसायात गुंतलेल्या कंपन्यांचे भागभांडवल, अशा
कंपन्यांमधील समभागांच्या मालकीवर बंधने, या कंपन्यां-
कडून होणाऱ्या गुंतवणुकीवर अधिक नियंत्रण, व्यवस्थापन
खर्चावर व दिल्या जाणाऱ्या अडतीवर (कमिशनवर)
मर्यादा, इत्यादी. याव्यतिरिक्त अशी पण तरतूद केली
गेली की, जेणेकरून कंपन्यांमध्ये गैरव्यवहार झाल्यास त्या
कंपन्यांवर व्यवस्थापक नेमण्याचा अधिकार शासनाने
प्राप्त झाला.

सुमारे दीड वर्षांच्या काळात विमा व्यवसायात
लक्षणीय वाढ झाली, कंपन्यांची संख्याही वाढली आणि
आयुर्विम्याचे राष्ट्रीयीकरण झाले त्या 1956 साली या
व्यवसायात 154 भारतीय, 16 विमरभारतीय आणि
75 प्रॉव्हिडंट सोसायट्या यांचा समावेश होता.

आयुर्विमा व्यवसायाच्या राष्ट्रीयी- करणाचा विचार

काळाच्या ओघात आयुर्विमा व्यवसायात काही
बुटी व दोष असल्याचे तसेच अडचणी असल्याचे दृष्टी-
स्पत्तीस आले.

1938 च्या विमा कायदानुसार गुंतवणुकीवर
घातलेल्या निर्बंधांचा एका बाजूला फायदा झाला.
तथापि त्यातोल तरतुदींमधून पळवाटा काढून विमा
कंपन्यांमधील रकमांचा फार मोठ्या प्रमाणावर गैर-
वापरही झाला. काही पैशांचा ओष ज्या कंपन्यांमध्ये
सूळभूत ताकद नाही आणि पुरेसे तारणही नाही अशा
कंपन्यांकडे वळविण्यात आला. या बेकायदेशीर किंवा
नियमांना सोडून केलेल्या व्यवहारांमुळे साहजिकच विमा
कंपन्या घोक्यात आल्या. 1944 ते 1955 या काळात
25 कंपन्या बुडीत खाल्यात आल्या आणि त्याव्यति-
रिक्त 25 कंपन्यांना आपला व्यवहार गुंडाळून इतर
कंपन्यांकडे तो हस्तांतरित करणे भाग पडले. 1956

मध्ये कार्यान्वित असलेल्या कंपन्यांपैकी 75 कंपन्या बोनस जाहीर करू शकल्या नव्हत्या. 11 कंपन्यांचा ताबा अभिरक्षकांकडे (Custodians) देणे भाग पडले होते.

या कंपन्यांचे व्यवस्थापन खर्चही अफाट होते. या खर्चाचे प्रमाण भारतात विम्याच्या हप्त्यांच्या रूपातील उत्पन्नाच्या 27 टक्के एवढे होते तर प्रगत देशांमध्ये हे प्रमाण 15 टक्क्यांच्या आसपास होते. 1954 मध्ये तर 15 कोटी रुपयांचे उत्पन्न कमवावयाला 15.5 कोटी रुपये खर्च आला होता. बेनामी एजंटोंची संख्या 40,000 च्या आसपास होती. शाखा काढताना पुरेसा विचार होत नव्हता. विमा हप्त्यांचे दरही अवाजवी होते.

विमा व्यवसाय केवळ फायदा मिळविण्याच्या उद्देशाने चालविला जात होता. त्यामुळे अनेक प्रकारचे गैरप्रकार घडत होते. कुठल्याही व्यक्तीला 5 टक्क्यां-पेक्षा अधिक भांडवल घालण्याची परवानगी नसूनही बेनामी व्यवहारांतून या तरतुदींवर मात होत होती. वेतनावर मर्यादा असूनही अनेक मार्गांनी कंपनी चालकांचे खिसे भरत होते. याच पद्धतीने कर्जावरील बंधने वाजूला उठून कर्जे दिली जात होती; बँका व उद्योग यांच्याशी विमा कंपन्यांचे संधान बांधले जात होते. राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रस्तावाच्या अनुषंगाने संसदेत झालेल्या चर्चेच्या ओघात या गैरप्रकारांची अनेक उदाहरणे अनेक सदस्यांकडून दिली गेली.

आयुर्विमा व्यवसायातील त्रुटी ध्यानात घेऊन आणि त्यातील अधोगती टाळण्याच्या हेतूने शासनाने त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचे ठरविले. हे दोन टप्प्यां-मध्ये करण्याचे ठरले. प्रथम व्यवस्थापन शासनाच्या ताब्यात घ्यावयाचे आणि नंतर त्याची मालकी शासनाकडे हस्तांतरित करावयाची. पहिले पाऊल त्वरित व कुशालाही मागमूस लागू न देता घ्यावयाचे. एकदा गुप्ततेची गरज नाहीशी झाली की मग उघडपणे दुसरे पाऊल टाकावयाचे. यानुसार 19 जानेवारी, 1956 रोजी वर उल्लेख केलेल्या 245 विमा व्यावसायिकांचे व्यवस्थापन केन्द्र शासनाने स्वतःकडे घेतले आणि 1 सप्टेंबर, 1956 रोजी त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात येऊन त्या महिन्यातच आयुर्विमा महामंडळाची स्थापना

झाली. त्यासाठी केन्द्र शासनाने भांडवलपोटी 5 कोटी रुपये दिले.

राष्ट्रीयीकरणाला अर्थातच हितसंबंधियांकडून विरोध अपेक्षितच होता. शासकीय यंत्रणा खाजगी क्षेत्राच्या तोडीने कार्यक्षतेने व्यवहार करूच शकणार नाही असा त्यांचा प्रमुख मुद्दा होता. इतर राष्ट्रांमध्येही या तऱ्हेचे प्रयत्न यशस्वी ठरले नाहीत असाही त्यांचा दावा होता. देशमुखानी आकाशवाणीवरील आपल्या भाषणात या मुद्द्यांचा समाचार घेताना निदर्शनास आणून दिले की, ज्या ज्या राष्ट्रांमध्ये प्रयत्नपूर्वक पावले उचलली गेली त्या त्या राष्ट्रांमध्ये यश मिळाले आहे आणि तत्त्वतः राष्ट्रीयीकृत प्रकल्प कार्यक्षतेने चालूच शकत नाहीत असे म्हणावयाला काहीच आधार नाही. त्यांनी हेही स्पष्ट केले की, राष्ट्रीयीकरणाचा विचार तसा अचानक पुढे आला नव्हता आणि धाई-गद्दीने स्वीकारलाही गेला नव्हता. त्यामागे पुरेसा विचार केला गेला होता.

राष्ट्रीयीकरणामागील भूमिका

विमा व्यवसायावर पुरेसे नियंत्रण ठेवण्यामध्ये राष्ट्रीयीकरणापूर्वी शासनाला फारसे यश प्राप्त झाले नव्हते. स्वतः देशमुखानीच लोकसभेमध्ये पुढील आश्-याचे निवेदन केले होते. त्यांच्या मते, आधुनिक काळात या व्यवसायाने जी जबाबदारी पेल्यावयाला हवी होती ती त्याने पेलली नव्हती. त्यातील गुणवत्ता आणि कार्यक्षता केवळ नवीन कायदे करून सुधारणे शक्य होईल असे शासनाला वाटत नव्हते. या व्यवसायाचा मुख्य पाया म्हणजे विश्वस्तभावना. तीच मुळी पूर्वीच्या घटकांमध्ये आढळत नव्हती. विश्वस्त या नात्याने हातात अल्लेला पैसा आणि एखाद्या संयुक्त भांडवली कंपनीतला पैसा यातला फरकच पूर्वीच्या व्यवस्थापनांनी फारसा ध्यानात घेतला नव्हता.

वित्तमंत्र्यांनी पुढे असेही म्हटले की, राष्ट्रीयीकरण करण्यामागे असलेल्या अनेक कारणांमध्ये पुढील काहीचा समावेश होता : राष्ट्रीयीकरणपूर्व काळातील पैसा, अधिकार आणि विशेषाधिकार यांचा दुरुपयोग; तद्वतच, विमा कंपन्यांवर असलेला नजिकच्या काळातल्या लाभाचा पगडा आणि त्यामुळे शहरी विभाग आणि

त्यातही काही विशिष्ट वर्गाकडे असलेला त्यांचा ओढा लहान माणूस आणि त्याच्या उत्पन्नाला पेलवतील अशी विमापत्रे (policies) याकडे तर संपूर्ण दुर्लक्ष करण्यात येत होते.

देशमुखानी पुढे जाऊन असेही प्रतिपादन केले की, खाजगी कंपन्यांचे गैरव्यवहार हेच एक राष्ट्रीयीकरणाने कारण होऊ शकत नाही. तात्त्विकदृष्ट्या-देखील राष्ट्रीयीकरणाला एक बँक आहे. विशेषतः लोककल्याण नजरेपुढे ठेऊन कारभार चालविणाऱ्या शासनाच्या दृष्टीने विमाधारकांच्या हिताची जपणूक, राष्ट्राची आर्थिक स्थिती उंचावणे आणि आर्थिक प्रगतीला हातभार लावण्यासाठी विस्तृत प्रमाणावर निधी उपलब्ध करून देणे या भूमिकेतूनदेखील राष्ट्रीयीकरणाची आवश्यकता सिद्ध होते.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतसुद्धा उल्लेख होता की, नियोजनामध्ये बँका आणि भांडवल बाजाराच्या बरोबरीने विम्यालाही स्थान आहे आणि या वित्तसंस्थांमार्फतच लोकाना बचतीला उद्युक्त करून या बचतीचा राष्ट्र विकासासाठी वापर करणे आवश्यक आहे. बचतीमुळेच विकासाला गती मिळते आणि विशेषतः दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या आर्थिक गरजांच्या संदर्भात आयुर्विम्याचे राष्ट्रीयीकरण फार उपयुक्त व आवश्यक होते, कारण या क्षेत्रामार्फत प्रचंड बचत होत होती आणि तीमध्ये फार मोठी वाढ होण्याची शक्यताही स्पष्ट होती.

या राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये त्यावेळेचे वित्तमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांचा सिंहाचा वाटा होता. आयुर्विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यामागील हेतू विशद करीत असताना देशमुख यानी भारतीय आयुर्विमा महामंडळाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे संसदेसमोर मांडली होती.

(1) लोकांचे विश्वस्त या नात्याने व्यवसाय जास्तीत जास्त काटकसरीने आणि कौशल्याने चालविणे.

(2) विमागणितीय (Actuarial) तत्त्वाप्रमाणे जे विमा हप्त्याचे दर बाजवी ठरतील त्यापेक्षा ज्यादा दर न लावणे.

(3) विमेदारांना (policy holders) जास्तीत जास्त नफा मिळेल परंतु त्यांची रक्कम सुरक्षित राहिल अशी काळजी घेऊन रकमांची गुंतवणूक करणे.

(4) ग्राहकांना तत्पर व कार्यक्षम सेवा उपलब्ध करून देणे आणि विम्याचा प्रसार वाढविणे.

राष्ट्रीयीकरणाची प्रक्रिया

1955 सालच्या आवडी अधिवेशनात काँग्रेस पक्षाने समाजवादी समाजरचनेच्या तत्त्वप्रणालीचा (Socialist Pattern of Society) स्वीकार केला आणि तेव्हाच आयुर्विम्याचे राष्ट्रीयीकरणही सुचविले. खरे तर स्वतः देशमुख यांच्या मनामध्ये याच दिशेने यापूर्वीपासूनच विचार चालू होते आणि त्यानी आपल्या काही निवडक अधिकाऱ्यांना त्यावर प्राथमिक काम करावयालाही सांगितले होते. विशेषेकरून एच. एम. पटेल यानी एका योजनेची रूपरेषाही आखली होती जी केव्हाही अमलात आणण्यासारख्या अवस्थेत होती.

जानेवारी 1956 मध्ये अखिल भारतीय काँग्रेस समितीने ठराव केला की, आयुर्विम्याच्या व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात यावे. विशेषतः मुंबई प्रकरणा-नंतर या सर्वच कार्यवाहीला एक धार चढली आणि अर्थमंत्रालयाने त्या संदर्भात तपशीलवार योजना तयार केली. राष्ट्रीयीकरण जाहीर करणारा अध्यादेश काढल्याबरोबर लगेचच त्याची अमलबजावणी करता येईल याची संपूर्ण यंत्रणा तयार ठेवण्यात आली. कोणत्या अधिकाऱ्यांनी कोणत्या दिवशी आणि कोणत्या पद्धतीने निरनिराळ्या कार्यालयांचा ताबा घ्यावयाचा याचाही तपशील ठरविण्यात आला. राष्ट्रीयीकरणानंतरही कारभार सुरळीत चालत राहावा या हेतूने यापैकी काही अधिकाऱ्यांना अतिशय गुप्तपणे प्रशिक्षणही देण्यात आले होते.

दरम्यानच्या काळात विमा नियंत्रकांनी सर्व कंपन्यांच्याकडून त्यांच्या मालमत्तेबद्दल (assets) लेखापरीक्षित (audited) हिशोब मागविले. कल्पना अशी होती की, हे आकडे आणि राष्ट्रीयीकरणानंतरच्या आकड्यांमध्ये मोठी तफावत आढळल्यास शासनाला त्यातील गैरप्रकारांचे चित्र स्पष्ट होईल.

एवढी समळी पूर्वतयारी होऊन आणि अनेक लोक त्यात गुंतलेले असूनदेखील इतकी गुप्तता पाळले गेलेले हे भारत सरकारचे एकमेव प्रकरण असावे. पंतप्रधानांच्या मान्यतेनंतर (मंत्रिमंडळापुढेही हा विषय नंतर ठेवण्यात आला) त्या रात्रीच राष्ट्रपतींची अध्यादेशावर स्वाक्षरी झाली आणि रात्री आकाशवाणीवरील बातम्यांमध्ये राष्ट्रीयीकरण जाहीर करण्यात आले तेव्हा सर्वांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. वास्तविकतः 19 जानेवारीच्या अध्यादेशात राष्ट्रीयीकरणाचा हेतू स्पष्टपणे मांडला होता. हा अध्यादेश राष्ट्रीयीकरणाच्या तयारीची पहिली पायरी आहे इतके स्पष्ट निवेदन त्यात होते आणि संसदेच्या पुढील अधिवेशनात राष्ट्रीयीकरणाने विधेयक मांडले जाईल असेही स्वच्छपणे सांगितलेले होते. तथापि त्यावर इतक्या त्वरेने कार्यवाही होईल अशी कुणाचीच अपेक्षा नसावी. दुसऱ्या दिवशी सकाळी 9 वाजता निर्देशित अधिकार्यांनी आपापल्या कामाचा तावादेखील घेतला होता.

शासनाकडे तावा आल्याबरोबर आयुर्विभागाच्या व्यवसायांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा अडथळा निर्माण होऊ नये आणि नवीन संरचना कार्यान्वित होताना कुठलाही खोळंबा होऊ नये म्हणून असे ठरविण्यात आले की, अस्तित्वात असलेले व्यवस्थापनच पुढेही कारभार पाहिले, परंतु शासनाचे प्रतिनिधी या नात्याने फक्त गुंतवणुकीसारख्या बाबतीत अथवा चाकोरीबाहेरील निर्णयांच्या संबंधात शासनाकडून अधिकृत केलेल्या व्यक्तींच्या मान्यतेनेच ते निर्णय घेण्यात यावेत. तदनंतर लगेचच कंपन्यांचा तावा घेण्यासाठी अभिरक्षकांची नियुक्ती करण्यात आली. अशा अधिकृत व्यक्ती 20 जानेवारीला आपापल्या स्थानावर रजू झाल्या होत्या. त्यांची निवड होऊन त्यांना अत्यंत गुप्ततेत आवश्यक ते प्रशिक्षण दोनतीन महिने आधीपासून देण्यात आले होते.

राष्ट्रीयीकरणाचा प्रस्ताव लोकसभेमध्ये फेब्रुवारी 1956 मध्ये मांडण्यात आला आणि वरील अध्यादेशाची जागा आयुर्विमा (आपत्कालीन तरतुदी) कायदा, 1956 (Life Insurance Emergency Provisions Act, 1956) या कायद्याने घेतली. त्याच्याच जोडीने आयुर्विमा महामंडळाच्या स्थापनेचाही तपशील ठरविण्याचे काम चालू होते.

अध्यादेश तातडीने मांडण्यामागील भूमिकेचे स्पष्टीकरण देताना देशमुखानी खुलासा केला की, कुठलीही नीतीमूल्ये न पाळणाऱ्या काही विमा कंपन्यांना थोडी जर मुदत मिळाली असती तर त्यांनी जुन्या तारखा घालून गैरव्यवहार केले असते आणि राष्ट्रीयीकरण होण्याच्या आधीच पैसा गैरमामने आपल्या वैयक्तिक व्यवहाराकडे वळविला असता. चांगल्या कंपन्यांचादेखील व्यवस्थापनातील रस कमी होऊन पाचसहा महिने त्यांनी त्याची आबाळच केली असती. हे टाळण्यासाठी त्वरित तावा घेणे निकडीचे होते.

राष्ट्रीयीकरण प्रक्रियेतील अडचणी

राष्ट्रीयीकरण ठरले तरीही खाजगी क्षेत्राकडून व्यवस्थापनाचे शासनाकडे हस्तांतरण इतके सोपे नव्हते. ज्या विमा व्यावसायिकांचे व्यवसाय ताव्यात घेतले गेले त्यांची नुकसानभरपाई ठरविणे, त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या पातळ्यांवरील कर्मचाऱ्यांच्या सेवाशर्तींमध्ये सुसंगती आणणे इत्यादी समस्या उभ्या राहिल्या. देशमुखानी या सर्व प्रश्नांमधून कुशलतेने व सुकरतेने मार्ग काढले आणि खाजगीतून सरकारी हे संक्रमण विनासायास घडवून आणण्याचा मार्ग मोकळा करून दिला.

राष्ट्रीयीकरणातून निर्माण होणाऱ्या काही प्रश्नांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे होते :

(1) ताव्यात घेतलेल्या कंपन्यांच्या कामकाजाच्या आणि व्यवहाराच्या पद्धतींमध्ये खूप भिन्नता होती. त्यांच्यामध्ये एकवाक्यता आणणे आवश्यक होते.

(2) कर्मचाऱ्यांची मानसिकता बदलणे गरजेचे होते, कारण त्यांची कार्यपद्धतीची ठेवण, संस्कृती निराळी होती.

(3) हिशेब ठेवण्याची रीत आणि इतर कार्यपद्धती यांच्या नियमपुस्तिका (Manuals) बनविणे तातडीची बाब होती.

(4) नवीन महामंडळासाठी नवीन नियमावली तयार करणे आवश्यक होते.

(5) निरनिराळ्या पातळ्यांवर निरनिराळ्या जबाबदाऱ्या पेलू शकतील असे अधिकारी शोधणे अथवा तयार करणे आवश्यक होते.

खाजगी कंपनी नुसत्या शासनाच्या ताब्यात घेऊन भाषण्यासारखे नव्हते, तर खरा प्रश्न पुढेच होता आणि तो म्हणजे त्या कंपनीचा चालविण्याचा. शासनाच्या हातात सर्व सत्ता केन्द्रित झाल्याने निर्णयप्रक्रिया वेळकाढू आणि गुंतागुंतीची बनणे अपरिहार्य होते. आणि तीमध्ये रुढी पूर्वी खाजगी संरचनेत काम केलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टीने अवघड होते.

या प्रश्नांमधून मार्ग काढण्याच्या दृष्टीने एक तात्पुरती व्यवस्था म्हणून अभिरक्षकांची एक संयुक्त समिती (Joint Committee of Custodians) करण्यात आली. व्यवस्थापनाचा ताबा घेणे आणि आयुर्विमा महामंडळाच्या निर्मितीवर देखरेख ठेवणे ही प्रमुख कामे या संयुक्त समितीपुढे होती.

राष्ट्रीयीकृत व्यवसाय सांभाळण्यासाठीची यंत्रणा

राष्ट्रीयीकरणाचे धोरण एकदा स्वीकारले गेल्यानंतर असा उद्योग सांभाळण्यासाठी कशा स्वरूपाची यंत्रणा असावी याचा विचार सुरू झाला. एका बाजूला शासनाचे पूर्ण नियंत्रण तर असले पाहिजे पण त्याचबरोबर व्यवस्थापनाला इष्टतम स्वातंत्र्यही उपभोगता आले पाहिजे अशी संरचना असली पाहिजे. यातूनच स्वायत्त महामंडळ स्थापन करण्याचा निर्णय झाला.

एक असाही विचार पुढे आला होता की, एक महाकाय महामंडळ निर्माण करण्यापेक्षा छोटीछोटी चारपाच मंडळे असावीत की ज्यामधील एखादे हे प्रामुख्याने ग्रामीण भागासाठी असावे. वित्तमंत्र्यांचे मात्र ठाम मत होते की, चारपाच महामंडळांपेक्षा एकच मोठे महामंडळ सांभाळणे सोपे आहे. आणि कार्यपद्धतीमध्ये आणि घोरणांमध्ये सुसंगतता आणण्याच्या दृष्टीनेसुद्धा एक महामंडळच जास्त सयुक्तिक ठरेल. परिणामस्वरूप आयुर्विमा महामंडळ हे एकच महामंडळ स्थापण्याचा निर्णय झाला.

नूतन महामंडळाचे भांडवल 5 कोटी रुपये असे ठरले. ते संपूर्णपणे शासनाकडून आले. महामंडळाचा कारभार व्यापारी तत्त्वावर चालावा अशी अपेक्षा व्यक्त केली गेली. त्याचबरोबर आयुर्विमा व्यवसायाचा एकाधिकार मंडळाकडे असावा असेही ठरले. वित्तमंत्र्यांनी स्पष्ट केले होते की, अधिकारसत्तेचे अतिकेन्द्रीकरण शासनाला अभिप्रेत नव्हते आणि गुंतवणूक व तत्सम घोरणात्मक बाबींच फक्त केन्द्रीय कार्यालयाकडे असाव्यात. इतर दैनंदिन बाबींमध्ये विभागीय कार्यालयांकडे जास्तीत जास्त अधिकार वर्ग करण्यात यावेत. विमा व्यवसायाच्या वैशिष्ट्यांमुळे त्याची कार्यपद्धती इतर सरकारी खात्यांपेक्षा किंवा उद्योगापेक्षा भिन्न असावी याची जाणीव वित्तमंत्र्यांना होती. निरनिराळ्या पातळ्यांवरील अधिकाऱ्यांना व नियंत्रकांना फार मोठ्या प्रमाणावर निर्णयस्वातंत्र्य आणि निर्णयक्षमता असणे अनिवार्य होते. याच भूमिकेतून त्यांचा निर्धार होता की, शासकीय लेखाकोषकाराच्या तपासणी कक्षेतून महामंडळाला वगळावे, कारण शासकीय लेखाकाराच्या कर्मचाऱ्यांना नफातोटाच्या व्यवहारांची फारशी ओळखही नव्हती. त्यांनी मंत्रिमंडळातील त्यांच्या सहकाऱ्यांना निर्धाराने सांगितले होते की, अशा प्रकारची हिशेबतपासणी होणार असेल तर राष्ट्रीयीकरणाच्या विचारांची ते शिफारस करू शकणार नाहीत, कारण अशा परिस्थितीत राष्ट्रीयीकरणाचे उद्दिष्टच सफल होऊ शकणार नाही.

1 सप्टेंबर, 1956 रोजी 5 श्रेणीय कार्यालये, 33 विभागीय कार्यालये व 212 शाखा यासह आयुर्विमा महामंडळ अस्तित्वात आले. एच. एम. पटेल, ज्याचीच सर्व पूर्वतयारी केली होती, हे पहिले अध्यक्ष झाले. पहिली दोनतीन वर्षे कायदेकानू व नियमावली करणे आणि इतर प्रशासकीय प्रणाली बसविणे यातच खर्च पडला. तदुत्तम हिशेबाच्या योग्य पद्धती घालून देणे आणि हिशेबात शिस्त आणणे हीही कामे महत्त्वाची होती.

महामंडळाची प्रशासकीय यंत्रणा कशी असावी याचा तपशील राष्ट्रीयीकरण कायद्यात दिला गेला आहे. महामंडळाची मालकी पूर्णपणे शासनाची असून आधी नमूद केलेल्याप्रमाणे 5 कोटी रुपयांचे संपूर्ण भांडवल शासनानेच पुरविले आहे. महामंडळाचे 15

सदस्य नेमण्याची तरतूद असून त्याचे केंद्रीय कार्यालय मुंबई येथे आहे. राष्ट्रीयीकरण करताना 5 क्षेत्रीय (Zonal) कार्यालये निर्माण करण्यात आली आणि त्यांना पुरेसे अधिकार प्रदान करण्याची तरतूद करण्यात आली. त्यांच्या मदतीसाठी आवश्यकतेप्रमाणे विभागीय (Divisional) व शाखा (Branch) कार्यालये उघडण्याची परवानगी होती. महामंडळाचे काम निरनिराळ्या समित्यांमार्फत चालावे अशी योजना होती.

राष्ट्रीयीकरण होण्याच्या पूर्वी, काही अपवाद वगळल्यास, एजंटची निवड करताना विशेष दक्षता घेतली जात नसे. महामंडळ स्थापन झाल्यावर मात्र नवीन एजंटच्या नेमणुकांसाठी गुणवत्ता ठरवून देण्यात आली आणि जुन्या एजंटंना किमान उलाढालीची अट घालून देण्यात आली; त्यात ते कमी पडल्यास त्यांची पुनर्नियुक्ती होण्यास प्रतिबंध होता.

कार्यालयीन व्यवस्थेच्या संदर्भात मंत्री आणि महामंडळ यांचे नाते नेमके काय असावे यावर बराच ऊहापोह झाला. न्यायमूर्ती छगला यानीही यावर आपली मते व्यक्त केली आहेत. सर्वसाधारणतः शासनाने दैनंदिन व्यवहारात हस्तक्षेप करू नये असा संकेत ठरला. अर्थात महामंडळाला वेळोवेळी आदेश देण्याचा आणि प्रसंगी काही घोरणांवर नकार वापरण्याचा अधिकार शासनाला आहेच. या अधिकाराचा वापर प्रत्यक्षात झाला नसला तरी त्या दडपणाखाली महामंडळाला सूचना देऊन काम करवून घेणे शासनाला नेहमीच शक्य होते. महोत्रा समितीनेही यावर भाष्य केले आहे. त्याचप्रमाणे हिशेबतपासणी, विमागणिती अन्वेषण (Actuarial Investigation), वार्षिक अहवाल याही गोष्टींचा उल्लेख त्यामध्ये आहे. त्यानुसार दरवर्षी हिशेबतपासणी पुरी व्हावयाला हवी आणि त्याचा आणि वार्षिक अहवालही तयार व्हावयाला हवा. विमागणितीय अन्वेषण दर दोन वर्षांतून किमान एकदा होणे आवश्यक आहे. वर्षाचे वर्षाला बरील सर्व अहवाल संसदेपुढे ठेवणे बंधनकारक आहे.

घोरणात्मक बदल

आयुर्विमा व्यवसाय शासनाच्या ताब्यात आल्यावर त्याच्या कारभाराला इष्ट वळण लावणे गरजेचे

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996, खंड 20, अंक 3

होते. सामाजिक बांधिलकी लक्षात घेऊन नवीन घोरणे अवलंबिणे अपरिहार्य ठरले. अशा घोरणात्मक बदलांमध्ये प्रामुख्याने गुंतवणुकीच्या निकषांचा समावेश होता. विमा या व्यवसायाचे स्वरूप असे आहे की, ती चालविणाऱ्या संस्थेकडे मोठ्या प्रमाणावर निधी जमा होत राहती. ती सुयोग्य व रोकडसुलभता तसेच जास्तीत जास्त उत्पन्न आणि सुरक्षितता या बाबी लक्षात घेऊन गुंतविला गेला पाहिजे. या गुंतवणुकीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा परिणाम विम्याचे दर आणि अधिलाभांश (Bonus) यावर होत असतो. विमा कंपन्यांनी आपल्या स्वतःकडे काही किमान रक्कम ठेवणे आवश्यक असते की जेणेकरून विमाधारकाचे हित अबाधित राहिल. या प्रमुख कारणामुळेच जवळजवळ सर्वच देशांमध्ये विमा उद्योगातल्या निधीच्या गुंतवणुकीवर बरीच बंधने घातलेली दिसतात.

भारतामध्ये तर अशी नियंत्रणे आवश्यकच होती. विशेषतः सन 1940 पूर्वी तर अशी परिस्थिती होती की, बऱ्याचशा विमा कंपन्यांवर मोठ्या भांडवलदारांचे नियंत्रण होते आणि ते या नियंत्रणाचा पुरेपुर लाभ उठवीत होते. यातला बराचसा पैसा त्यांच्या वैयक्तिक उपयोगाकरिता अथवा त्यांच्या इतर उद्योगांमध्ये किंवा काही वेळा तर अगदी सहृदयीकरिता वापरला जात होता. त्याचबरोबर काही बँका आणि विमा कंपन्या यांचीही परस्पर गुंतवणूक आढळून येत असे. या सगळ्या बाबींचा विचार करून कावसजी जहांगीर समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार विमा कायद्यामध्ये 1950 मध्ये काही बदल करण्यात आले आणि निधीची गुंतवणूक कशा प्रकारे करण्यात यावी याचे निकष ठरविण्यात आले.

विशेषतः मुंबई प्रकरणांनंतर गुंतवणुकीविषयक घोरण तपशीलवार आखले गेले. तत्कालीन वित्तमंत्री मोरारजी देसाई यांच्या निवेदनांनुसार विमाधारकांचे विश्वस्त म्हणून त्यांचे उत्तरदायित्व सांभाळित असतानाच संबंध समाजाचे हित लक्षात घेऊन गुंतवणूक करण्यात येईल. त्यामुळे देशाच्या सामाजिक विकासासाठी अशा उपक्रमांमध्ये महामंडळाचा निधी गुंतविला जाईल. हेही स्पष्ट करण्यात आले की, बाजारभावातील चढउतारांचा उपयोग करून घेऊन अल्प मुदतीचे सद्व्युत्पासनाखे व्यवहार करणे हे उद्दिष्ट कदापीही असू

शकणार नाही. तथापि, दीर्घ मुदतीची गुंतवणूक करीत असतानाच परिस्थितीनुरूप योग्य वाटल्यास अल्प मुदतीची खरेदीविक्री करण्यासही प्रत्यवाय मात्र राहणार नाही. त्यानुसार वेळोवेळी आढावा घेऊन कोणती गुंतवणूक चालू ठेवावयाची, कोणत्या गुंतवणुकीतून बाहेर पडावयाचे यासारखे निर्णय घेण्यात येतील. साररूपाने, महामंडळाच्या गुंतवणूकविषयक धोरणाची प्रमुख अंगे पुढीलप्रमाणे नेमस्त करण्यात आली.

(1) विमाधारकांचे हित प्राधान्याने डोळ्यासमोर ठेऊन गुंतवणूक करीत असतानाच देशहिताचाही विसर प्रदणार नाही.

(2) विविध उद्योग व निरनिराळे भौगोलिक विभाग यामध्ये निधी गुंतविताना समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

(3) रोक्यांमध्ये गुंतवणूक करीत असताना पुरेशी काळजी घेतली जाईल.

(4) व्यापक सामाजिक आणि आर्थिक हित लक्षात घेतले जाईल.

(5) महामंडळ हे 'गुंतवणूकदार' असून छोट्यामोठ्या तात्कालिक लाभांच्या मागे लागणार नाही.

(6) निरनिराळ्या गुंतवणुकींचा वेळोवेळी आढावा घेऊन त्यासंबंधी योग्य ते निर्णय घेण्यात येतील.

(7) काही विशिष्ट परिस्थितीत क्रमप्राप्तच असल्याशिवाय ज्यांच्यामध्ये महामंडळाची गुंतवणूक आहे अशा उपक्रमांवर महामंडळाने नियंत्रण मिळवू नये आणि त्यांच्या व्यवस्थापनात भाग घेऊ नये.

1975 मध्ये यात आणखी बदल करण्यात येऊन गुंतवणुकीच्या संदर्भातले नियम अधिकच कडक करण्यात आले. अशाच धर्तीचे नियम सर्वसाधारण विमा व्यवसायालादेखील लागू करण्यात आलेले आहेत.

260

आयुर्विमा महामंडळाने स्वीकारलेली उद्दिष्टे

प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या (Administrative Reforms Commission) शिफारशीनुसार सन 1974 मध्ये आयुर्विमा महामंडळाने स्वतःसाठी खालीलप्रमाणे उद्दिष्टे ठरविली.

(1) आयुर्विम्याचा देशभर, आणि विशेषतः ग्रामीण भागामध्ये, प्रसार करणे; त्याचबरोबर सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या गटांपर्यंत पोहोचून विमायोग्य अशा लोकाना वाजवी दरात पुरेसे विमा संरक्षण पुरविणे.

(2) विमा आणि बचत यांची सांगड घालून जनतेकडून जास्तीत जास्त निधी गोळा करणे.

(3) संबंध समाजाच्या हिताचा विसर पडू न देता विमेधारकांचा पैसा विश्वस्त या नात्याने योग्य तऱ्हेने गुंतविणे. या गुंतवणुकीत राष्ट्रीय कार्यक्रमांचे प्राधान्य आणि पुरेसे उत्पन्न मिळविणे याकडेही विशेष लक्ष देणे.

(4) पैसा विमेधारकांचा आहे याची जाणीव ठेवून अत्यंत काटकसरीने व्यवहार चालविणे.

(5) विमाधारक जनतेचे विश्वस्त म्हणून काम करणे.

(6) बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीनुसार निर्माण होणाऱ्या विम्याच्या गरजांची पूर्तता करणे.

(7) महामंडळाच्या सर्व स्तरांवरील कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेप्रमाणे आणि सौहार्दपूर्ण वातावरणात काम करावयाला उद्युक्त करणे.

(8) सर्व एजंट आणि कर्मचारीवर्ग यांच्यामध्ये सहभाग, अभिमान आणि कामाचे समाधान अशी भावना निर्माण करून त्यांना निष्ठेने काम करावयाला प्रोत्साहन देणे.

अर्थसंवाद

राष्ट्रीयीकरणानंतरची वाटचाल

ही सर्व पावले उचलूनही राष्ट्रीयीकरणानंतरच्या लगतच्या काळात महामंडळाच्या नूतन व्यवसायात घटच आली. नवीन विमा ग्राहकांच्या संख्येत आणि विभ्याच्या रकमेमध्ये घट आली. अर्थात यामागे काही कारणे होती. विभागीय आणि शाखा कार्यालयांची पुनर्रचना अद्याप व्हावयाची होती. अनुभवी आणि प्रशिक्षित सेवकांची संख्या अत्यंत अपुरी होती आणि कित्येक शाखांमध्ये नेमणुका झालेले कर्मचारी हजरही झालेले नव्हते. एजंटाना नवीन कार्यपद्धतीचा पूर्ण परिचय नव्हता. विमा बाजाराची परिस्थितीही काही प्रमाणात बदललेली होती. 1954 साली विभ्याचे दर कमी केले गेल्याने अचानक घंघात वाढ झालेली होती. काही नवीन योजना फक्त काही काळापुरत्या होत्या आणि लवकरच त्या मार्गे घेण्यात आल्या. या दोन्ही कारणांनी वाढलेल्या घंघाच्या नंतरच्या वाढीचा दर मंदावला होता. याउलट 1957 साल हे व्यवसायाच्या दृष्टीने तसे बिकटच होते. पैशाची उपलब्धता मर्यादित होती. गुंतवणुकीला अनुत्साही वातावरण होते, राहणीमानाचा खर्च वाढलेला होता आणि शेतीव्यवसायावरही दुष्काळाचे सावट पडले होते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही महामंडळाचा कारभार आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत जास्त समाधानकारक होता. नंतरच्या काळात महामंडळाची खूपच प्रगती झालेली आढळते.

आयुर्विमा महामंडळ व त्याच्या कार्याचा विस्तार

गेल्या चाळीस वर्षांच्या कालावधीत आयुर्विमा महामंडळाने कामाच्या बाबतीत बरीच भरारी मारली असून 31 मार्च, 1996 रोजी त्याचा आजीव निधी (Life Fund) 75,970 कोटी रुपये होता. महामंडळाच्या 2,000 हून जास्त शाखांच्यामार्फत त्याची सेवा देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचली आहे. या कामात 5 लाखापेक्षा जास्त एजंट आणि 20,000 च्या जवळपास विकास अधिकारी (Development Officers) गुंतलेले आहेत. आयुर्विमा महामंडळाने गेल्या काही वर्षांपासून ग्रामीण विभागाकडे विशेष लक्ष पुरवावयाला सुषवात केली आहे. नवीन व्यवहारां-

मधील जवळजवळ 45 टक्के व्यवसाय आज ग्रामीण भागातून मिळविला जातो आहे. ग्रामीण भागाच्या बरोबरीनेच आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेल्या नागरिकांकडेही महामंडळाचे लक्ष आहे. त्यानुसार या गटांसाठी गट विमा योजना राबविल्या जात आहेत. आयुर्विमा महामंडळ गेल्या काही वर्षांपासून इतर देशांमध्येही कार्यरत आहे. अर्थात या आवाडीवर अजून बरीच सुधारणा करावयाला वाव आहे.

महामंडळाच्या कार्याची व्याप्ती जशी महामंडळाच्या प्रयत्नांमुळे वाढली तशीच तिच्यावर इतरही काही घटकांचा आणि घटनांचा इष्ट व अनिष्ट परिणाम झाला आहे. उदाहरणार्थ, लोकसंख्येतील वाढ, देशाचा आर्थिक विकास, नागरीकरणाचा वेग आणि मुख्य म्हणजे चलनफुगवटा व किमतींची पातळी.

सामाजिक विकासासाठी गुंतवणूक

आयुर्विमा हा दीर्घ मुदतीचा करार असून त्याच्या मुळे विभाधारकांमध्ये बचतीची सवय विकसित होते. या व्यवसायात जमा होणारी प्रचंड राशी सुयोग्य रीतीने आणि दीर्घ मुदतीसाठी गुंतविणे आवश्यक असते. परंतु या गुंतवणुकीतून कमाल उत्पन्न कमावणे हे एकमेव उद्दिष्ट होऊ शकत नाही. या रकमेचा भांडवल बाजारावर तर परिणाम होतोच पण त्याबरोबरच त्याचा उपयोग सामाजिक विकासाकडे वळणे इष्ट आहे. तत्कालीन वित्तमंत्री मोरारजी देसाई यांनी नमूद केल्याप्रमाणे सामाजिक विकासाच्या प्रकल्पांमध्ये महामंडळाकडून गुंतवणूक अपेक्षित होती. ही अपेक्षा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात पुरी झाली असे म्हणता येईल. विद्युतनिर्मिती, गृहबांधणी, पाणीपुरवठा, औद्योगिक वसाहती अशा अनेक क्षेत्रांमधील गुंतवणुकीत आयुर्विमा महामंडळाचा वाटा फार मोठा आहे.

उद्दिष्टपूर्तीतील यशापयश

आपण पाहिले की, महामंडळाच्या स्थापनेच्या वेळी काही उद्दिष्टे नजरेसमोर होती. ती कितपत सफल झाली हे पाहतांना पुढील काही बाबी निदर्शनास येतात.

आयुर्विमा महामंडळाने बरीच बरीच कामगिरी केलेली असूनही अद्याप उद्दिष्टपूर्ती झाली आहे असे म्हणता येणार नाही. काही क्षेत्रांमध्ये अद्याप खूप कार्य करणे शक्य आहे. उदाहरणार्थ, आयुर्विमाचा पूर्वीच्या तुलनेत बराच प्रसार झाला असूनदेखील आजही विमा-योम्य अशा लोकांपैकी 78 टक्के एवढ्या लोकसंख्येपर्यंत आयुर्विमा पोहोचलेला नाही.

लोकांच्या बचतीतील मोठा वाटा महामंडळाकडे आहे. एवढेच नव्हे तर या प्रचंड मोठ्या रकमेचा विनियोग समाजाला आवश्यक व उपयोगी अशा योजनांवर झाला आहे. यामध्ये पुढील कार्यक्रमांचा समावेश होतो : मृहनिर्माण, विद्युतनिर्मिती, पाणी-पुरवठा, जलनिस्सारण, इत्यादी.

देशमुखानी आश्वासन दिले होते की, खाजगी क्षेत्राकडे वळणारा निधी कमी होईल अशी त्यांनी भीती बाळगू नये. प्रत्यक्षात मात्र नवनवीन मार्गदर्शक तत्वांप्रमाणे नेमके हेच घडले असे म्हणावयास जागा आहे.

या काळामध्ये आयुर्विमा महामंडळाचे आर्थिक वळ प्रचंड प्रमाणात वाढले आणि त्याबरोबरच चांगले कार्यदक्ष आणि सक्षम मनुष्यबळही महामंडळाने तयार केले. पैशांच्या गुंतवणुकीत मात्र आयुर्विमा महामंडळाला फार स्वातंत्र्य दिले गेले नाही. विभाधारकांचे हित विश्वस्ताच्या स्वरूपात जपणे हे महामंडळाकडून अपेक्षित असूनदेखील पैशांच्या गुंतवणुकीवर शासनाकडून फार मोठ्या मर्यादा घातल्या गेल्या. अर्थात गुंतवणुकीतून अपेक्षित प्रमाणात नफा मिळविता नाही अला तरीदेखील त्याचा विनियोग विश्वस्त या भावनेतूनच केला गेला. याच भूमिकेमुळे अतिशय काटकसरीने व्यवहार व्हावेत ही अपेक्षा मात्र पूर्णपणे पुरी झाली असे म्हणता येणार नाही.

महामंडळाच्या सर्व स्तरावरील कर्मचाऱ्यांना बरोबर वेष्ट्याचे, सहभागी करून वेष्ट्याचे प्रयत्न महामंडळाकडून सतत होत गेले. त्यांच्याच बरोबरीने एजंटमध्येदेखील अभिमानाची, कामात रस निर्माण होण्याची भावना जागृत करण्याचे प्रयत्न झाले.

सर्वसाधारण विमा व्यवसायाचेही राष्ट्रीयीकरण

आयुर्विमाप्रमाणेच सर्वसाधारण विमा व्यव-

सायाचा उगम पाश्चिमात्य राष्ट्रांपासूनच झाला. औद्योगिक क्रांतीनंतर ब्रिटनमध्ये या कल्पनेचा विकास झाला आणि तेथूनच ती भारतात पोहोचली. सुशु-वातीच्या काळात हाही व्यवसाय जवळजवळ संपूर्ण ब्रिटिशांच्याच ताब्यात होता. भारतातील अशी पहिली कंपनी सन 1850 मध्ये कलकत्ता येथे स्थापन झाली. पहिली खऱ्या अर्थाने भारतीय कंपनी 1907 साली मुंबई येथे सुरू झाली.

सर्वसाधारण विमांचेही राष्ट्रीयीकरण व्हावे अशी मागणी असूनही स्वतः देशमुखानी ती त्यावेळी मान्य केली नव्हती. त्यांच्या निवेदनाप्रमाणे व्यापार व उद्योगाचा सर्वसाधारण विमा अविभाज्य भाग आहे. तो करार दरवेळी एक वर्षाकरिताच असल्याने आणि त्यातील त्रुटींचा कुणाही एका व्यक्तीवर प्रत्यक्ष असा विपरित परिणाम होत नसल्याने त्यांचे राष्ट्रीयीकरण आवश्यक नाही.

राष्ट्रीयीकरणाच्या विचारातून सर्वसाधारण विमा वगळण्यात आला याची कारणमीमांसा देताना देशमुखानी खुलासा केला की, आयुर्विमाच्या तुलनेत सर्वसाधारण विमांचा हिस्सा फारच अल्प होता. आयुर्विमाचा प्रसार मर्यादित असूनदेखील आजही निधी 350 कोटी रुपयांहून अधिक होता आणि ज्या गतीने त्या व्यवसायाची प्रगती अपेक्षित होती त्यावरून हा निधी कित्येक पटींनी वाढणार असे स्पष्ट होते. त्या तुलनेत सर्वसाधारण विमांतील उपलब्ध निधी अगदीच नगण्य म्हणजे 50 कोटी रुपयांहूनही कमी होता. साहजिकच पंचवार्षिक योजनेला सर्वसाधारण विमा व्यवसायाकडून फार मोठा हातभार लागण्याची शक्यता नव्हती. त्याउलट, जर आयुर्विमातला फार मोठा पैसा खाजगी क्षेत्राच्या हातात राहिला असता तर त्याचा राष्ट्रविकासाला उपयोग झालाच असता असे नाही. शिवाय आयुर्विमा करार दीर्घ मुदतीचे असल्याने एकदा करार झाल्यानंतर त्यात त्रुटी अथवा असुरक्षितता वाटली तरी ग्राहकाला त्यात बदल करताच येत नाही आणि हे ग्राहक नेमके लहान व मध्यम वर्गातले असतात. त्यांचे संरक्षण केवळ बाजारावर अवलंबून राहून होणार नाही. अशी परिस्थिती सर्वसाधारण विमांच्या बाबतीत नाही. तिथले करार वर्षांचे असल्यामुळे एखाद्या कंपनीची सेवा समाधानकारक नसेल तर

ग्राहक, तत्त्वतः तरी, नवीन कराराच्या वेळी दुसऱ्या कंपनीकडे जाऊ शकतात. आणखी महत्वाचा मुद्दा म्हणजे सर्वसाधारण विम्याचे ग्राहक अशा वर्गातले अग्नर गटातले असतात की जे स्वतःची काळजी घ्यावयाला समर्थ असतात. या सर्व कारणांमुळे शासनाने सर्व-साधारण विम्याचे राष्ट्रीयीकरण न करण्याचे ठरविले. तथापि या व्यवसायामध्येदेखील काही गैरप्रकार चालतात याची शासनाला जाणीव होती आणि त्यात अर सुधारणा झाली नाही तर निर्णयाचा फेरविचार शासन करू शकेल असे देशमुख यानी संसदेत नमूद केले होते.

1912 साली झालेल्या दोन विमा कायद्यांमध्ये सर्वसाधारण विमा व्यवसायाच्या नियंत्रणाचा मात्र उल्लेख नव्हता. 1957 सालापासून या व्यवसायाच्या नियंत्रणासाठी काही संकेत तयार केले गेले होते तरीही आयुर्विम्याप्रमाणेच सर्वसाधारण विमा व्यवसायातही गैरव्यवहार मोठ्या प्रमाणावर शिरले होते. त्यांची दखल घेऊन आणि त्यावर उपाय म्हणून 1968 साली विमा कायद्यात दुहेरी करून सर्वसाधारण विमा व्यवसाया-वरसुद्धा सामाजिक नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न झाला. या दुहेस्त्यांपैकी काही पुढील गोष्टीशी निगडित होत्या : जमा झालेल्या निधीची योग्य रीतीने गुंतवणूक, प्रशुल्क सल्लागार समितीची (Tariff Advisory Committee) स्थापना, किमान ऐपतदारी (Minimum Solvency Margin), सर्वेक्षकांना (Surveyors) अनुज्ञप्ती, इत्यादी. व्यावसायिकांची पाहणी, तपासणी, चौकशी, गरज पडल्यास हिशेबवह्यांची जप्ती याविष-यीचे अधिकार विमा नियंत्रकाला (Controller of Insurance) प्रदान करण्यात आले.

वरील कायदा जून 1969 पासून लागू झाला. परंतु 1971 मध्येच शासनाने व्यवसायाचा ताबा आपल्याकडे घेतला आणि 1 जानेवारी 1973 पासून सर्वसाधारण विमा व्यवसाय (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, 1972 च्या [General Insurance Business (Nationalisation) Act, 1972] अन्वये या व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या व्यव-सायातील 107 बटकांचे एकत्रीकरण करून त्यांची चार कंपन्यांमध्ये पुनर्रचना करण्यात आली. त्यांच्या कार्यात सुसूत्रता आणण्यासाठी आणि नियंत्रण ठेवण्यासाठी सव-

साधारण विमा महामंडळ (General Insurance Corporation) निर्माण करण्यात आले.

आयुर्विम्याप्रमाणेच सर्वसाधारण विमा व्यव-सायामध्येसुद्धा लक्षणीय प्रगती झाली आहे चारही कंपन्यांच्या मिळून 3,000 हून अधिक शाखा आणि विभागीय व क्षेत्रीय कार्यालये 1,200 च्या आसपास असून त्यांचे एकत्रित उत्पन्न 1995-96 च्या अखेरीस 6,377 कोटी रुपयांच्या पुढे होते. दरवर्षी लाभांशाच्या रूपाने भारत सरकारच्या तिजोरीत कोट्यवधी रुपये जमा होते आहेत. त्यांची एकत्रित गुंतवणूक 12,500 कोटी रुपयांच्या आसपास आहे. या कंपन्या इतरही 32 देशांमध्ये कार्यरत आहेत.

हे निश्चित की, जरी सन 1973 मध्ये सर्व-साधारण विम्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्यामागे काही विशिष्ट कारणमीमांसा होती तरी आयुर्विम्याचे आधीच राष्ट्रीयीकरण झालेले असल्यामुळेच ती प्रक्रिया सुकर झाली सर्वसाधारण विम्याचे राष्ट्रीयीकरण नाकार-ताना देशमुख यानी संसदेत या धोरणाचाही फेरविचार होऊ शकेल असे बजावले होतेच. म्हणजेच पर्यायाने या राष्ट्रीयीकरणाचे श्रेयही काही प्रमाणात तरी देशमुख यांच्याकडे जाते.

काही त्रुटी

इतकी मोठी व्याप्ती असलेल्या आणि इतके मोठे व्यवहार सांभाळणाऱ्या आयुर्विमा महामंडळामध्ये इतक्या वर्षांच्या कालावधीत काही त्रुटी निर्माण होणारच. मल्होत्रा समितीच्या मते यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. आयुर्विमा महामंडळ ही अवाढव्य यंत्रणा झाली आहे आणि विशेषतः दरिष्ठ पातळीवर फार जास्त अधिकारीवर्ग आहे. महामंडळाची सेवा व विक्री व्यवस्था ग्राहकांना प्रतिसाद देण्यास अपुरी पडते. विमा उतरविणे खर्चिक आहे आणि इतर बचत योजनांच्या तुलनेत विम्यातून मिळणारा बचतीचा लाभ कमी आहे. एजंटची संख्या माठी असली तरी एजंट म्हणून सक्रिय काम करणाऱ्या व्यक्ती मात्र सतत बदलत राहतात. 'शासकीय' यंत्रणा या व्याख्येमुळे महामंड-ळाच्या कार्यक्षेत्रावर खूप मर्यादा पडतात. महामंडळाच्या गुंतवणुकीवर शासनाचे अवाजवी नियंत्रण आहे. एकूणच

शासनाच्या हस्तक्षेपामुळे महामंडळाच्या कार्यावर बराच अनिष्ट परिणाम होतो.

राष्ट्रीयीकरणाच्या वेळी चिंतामणराव देशमुखानी अपेक्षा व्यक्त केली होती की, विम्याचे संरक्षण ग्रामीण विभागापर्यंत मोठ्या प्रमाणावर पोहोचेल. त्याचप्रमाणे आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत अशा वर्गांलाही त्याचा लाभ मिळेल. मल्होत्रा समितीच्या मूल्यमापना-प्रमाणे असे दिसते की, जरी भूमीहीन शेतमजूर, एका-त्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्पाखालील लाभधारक इत्यादीकरिता काही योजना आखल्या गेल्या तरी या आघाडीवरचे प्रयत्न विस्कळीत आणि अपुरे राहिले. 1988-89 मध्ये उभ्या केलेल्या सामाजिक संरक्षण निधीचा लाभदेखील तसा मर्यादित प्रमाणातच राहिला. विशेषतः स्त्री कामगारवर्ग या लाभापासून फार दूर राहिला असे एक सर्वसाधारण मत आहे. एक सर्व-साधारण मत असेही आहे की, जर आयुर्विमा महामंडळाचा कारभार व्यापारी तत्त्वावर चालवण्याचा असेल तर बरील प्रकारच्या योजना शासनाने या महामंडळाकडे सोपवूच नये.

खाजगीकरणाच्या विचारांची उचल

अलीकडील काही वर्षांत जगातल्या अनेक देशांमध्ये जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी यांच्या प्रेरणेने, अथवा एक सिद्धांत म्हणून, खाजगीकरणाचा विचार पुढे आला आहे. उद्योग खाजगी क्षेत्रात असल्यास ते जास्त कार्यक्षतेने चालविले जाण्याची शक्यता अधिक, असे खाजगीकरणाच्या सूचनेमागील सूत्र आहे. त्या वादात न पडता एवढे स्पष्ट दिसते की, आज या विचाराचा पगडा, प्रभाव जास्त आहे. सरकारी क्षेत्रात झालेली प्रगती लक्षात घेऊनही, किंबहुना सरकारी क्षेत्रात असूनही, झालेली प्रगती पाहून आणि या व्यवसायाला बराच पुढील पल्ला गाठण्याची ताकद आहे या विश्वासानेच विमा व्यवसायाच्या खाजगीकरणाचा अथवा स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रस्ताव पुढे आला. निदान नवीन खाजगी संस्थांना तरी स्पर्धेत उतरू दिले पाहिजे अशी कल्पना पुढे आली. संपूर्ण सरकारी क्षेत्राच्या बाबतीत असे वारे असताना फक्त विमा व्यवसाय त्यातून वगळला जाण्याचे काहीच कारण नाही.

मल्होत्रा समितीपुढे साक्षी देणाऱ्या अनेक व्यक्तींनी विमा व्यवसायाचे खाजगीकरण व्हावयास हवे असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले होते. काही विशिष्ट घटकांकडून विरोध होत असूनही या कल्पनेने जोर धरला आहे.

आयुर्विमा व्यवसायातील अनिष्ट गोष्टींना पाय-बंद घालण्यासाठी त्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. त्याचे काही फायदेही जरूर उचलले जावे. स्पर्धात्मक नसल्यामुळे महामंडळाचे मूल्यमापन खऱ्या अर्थाने करणे शक्य नसले तरी महामंडळाकडे आयुर्विम्याचा एका-धिकार सोपविला गेल्याने नवीन प्रकारचे दोष निर्माण होणे अनपेक्षित नव्हते. त्यामुळे जे साध्य करावयाचे होते ते निदान काही प्रमाणात साध्य झाल्यानंतर व्यवसाय सरकारी मालकीचाच राहावा हा आग्रह सोडावा असे मत मांडले जाऊ लागले.

उदारीकरणाचे, जागतिकीकरणाचे व खुल्या अर्थ-व्यवस्थेचे वारे वाहू लागले तसे विमा व्यवसायाच्या गुणदोषांवर चर्चा होणे क्रमप्राप्त होते. त्याच्या फेर-रचनेच्या आवश्यकतेवर अनेकांकडून भर दिला गेला. हा व्यवसाय सरकारी क्षेत्रातून वगळवा इथपासून ते निदान त्यात नवीन स्पर्धा तरी निर्माण व्हावी इथपर्यंत विचार मांडले गेले.

मल्होत्रा समितीची स्थापना व शिफारशी

वर निर्देश केल्याप्रमाणे विमा व्यवसायाच्या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये काही त्रुटी काळाच्या ओघात सरकारी क्षेत्रातमुद्धा निश्चितच निर्माण झाल्या आहेत. किंबहुना त्यातील किमान काही त्रुटी हा व्यवसाय सरकारी क्षेत्रात असल्यामुळे उद्भवलेल्या आणि चालू राहिलेल्या दिसतात. हा व्यवसाय आता आपल्या मूळ उद्दिष्टांपासून काही अंशे दूर गेला असून सध्याच्या वातावरणात त्याचे 'राष्ट्रीयीकृत' असे स्वरूप जपण्याचे काही कारण नाही अशी धारणा बळावू लागली. जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी या वित्त संस्थांबरोबरच प्रगत राष्ट्रांकडूनही या कल्पनेचा पाठपुरावा सुरू झाला, दबाव वाढू लागला.

या भावनेची दखल घेऊन एकूणच या प्रश्नाचे

वस्तुनिष्ठ परीक्षण करून योग्य त्या शिफारशी करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर आर. एन. मल्होत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची शासनाने स्थापना केली. जवळजवळ एक वर्षांच्या कालावधीत या समितीने अतिशय परिश्रमपूर्वक आपला अहवाल तयार केला. दूरगामी परिणाम होऊ शकतील आणि या व्यवसायाचा चेहरामोहरा बदलून जाईल अशा शिफारशी या अहवालात केल्या आहेत.

शिफारशींचा मुख्य भर विमा व्यवसाय खुला करण्यावर आहे. घोऱ्ही महामंडळे व सर्वसाधारण विम्यातल्या चारही कंपन्या यामधून शासनाने आपले भागभांडवल कमी करावे, या सहांच्या सहा घटकांची फेररचना करावी, शासनाने त्यांच्यावरील अतिनियंत्रण बऱ्याच प्रमाणात शिथिल व्हावे, स्पर्धेला पोषक असे वातावरण तयार होऊन नवीन खाजगी कंपन्यांना वाव असावा, विदेशी कंपन्यांनाही भारतात स्पर्धेत उतरावयास परवानगी असावी या प्रकारच्या सूचना समितीने केल्या आहेत. सध्या अस्तित्वात असलेल्या घटकांनी आपल्या धोरणांमध्ये मूलभूत बदल करून नवीन काळाशी सुसंगत अशी कार्यप्रणाली अवलंबावी असेही समितीने मत व्यक्त केले आहे.

अहवालावर चर्चा व कार्यवाही

मल्होत्रा समितीचा अहवाल बाहेर आल्याबरोबर त्यातील शिफारशींवर साधकबाधक व व्यापक चर्चा सुरू झाली. अनेकानी त्यांचे स्वागत केले आणि सूचना त्वरित स्वीकारून त्यांची कार्यवाही सुरू व्हावी असे आग्रहपूर्वक सुचविले. परंतु विमा कर्मचाऱ्यांकडून आणि ज्यांचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत अशा घटकांकडून मात्र निकराचा विरोध पुढे आला. खाजगीकरण तर नक्कीच नव्हे, पण खाजगी संस्थांनामुद्धा शिरकाव करू देणार नाही अशी आक्रमक भूमिका घेतली गेली.

अहवाल सादर झाल्यानंतर सुहवातीच्या काळात त्यावर त्वरित कार्यवाही होईल अशी अपेक्षा व्यक्त होत होती आणि चिन्हेही तशीच होती. परंतु नंतरच्या काळात, बहुधा राजकीय अस्थिरतेमुळे, आर्थिक सुधारणांच्या एकूण कार्यक्रमालाच खीळ बसली. विमा व्यवसायातल्या सुधारणांनाही त्यामुळे गती मिळालीच नाही. फक्त विमानियंत्रक मंडळाची (Insurance

Regulatory Authority) घोषणा झाली, परंतु मंडळ सध्या अद्यत्ती अस्तित्वात नाही. एखाद-दुसरा सभासद अथवा अध्यक्ष यांच्या जोरावर मंडळ कार्यरत आहे. अमदी नजिकच्या काळात मात्र त्याच्या कामाला वेग आला आहे आणि वित्तमंत्र्यांच्या घोषणांवरून लवकरच विम्यासंबंधी तसेच आयुर्विमा महामंडळ, सर्वसाधारण विमा महामंडळ व त्यांच्या चार घटक कंपन्या यांच्याशी संबंधित कायद्यांमध्ये फार मोठे मूलभूत फेरफार होतील असे दिसते.

पण व्यवसायाची फेररचना नेमकी कोणत्या अंगाने आणि किती व्यापक प्रमाणावर होऊ शकेल याचा अंदाज आताच वांधणे कठीण वाटते.

संदर्भ सूची

[टोप : या लेखातील मते व्यक्तिशः लेखकाची असून ते काम करित असलेल्या संस्थेची ती प्रातिनिधिक नव्हेत.]

- 1 REPORT OF THE COMMITTEE ON REFORMS IN THE INSURANCE SECTOR (Malhotra Committee), Government of India, Ministry of Finance, New Delhi, January, 1994.
- 2 Dharmendra Kumar (Ed.), TRYST WITH TRUST - THE LIC STORY, LIC of India, Bombay, 1991.
- 3 Santosh K. Choudhary, and Kishore G. Kulkarni, ROLE OF THE LIFE INSURANCE CORPORATION IN ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA, Himalaya Publishing House, Bombay, 1991.
- 4 Deshmukh, C. D., THE COURSE OF MY LIFE, Orient Longman, Mumbai, 1974.
- 5 राष्ट्रीयकरणाच्या निमित्ताने संसदेत झालेल्या चर्चेचे इतिवृत्त.

□ □

चिंतामणी देशाचा कंठमणी झाला

धीधर आत्माराम देशपांडे*

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीच्या प्रश्नावर चिंतामणराव देशमुखानी भारताच्या वित्तमंत्री-पदाचा राजीनामा देऊन राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात वावरेणाऱ्या लोकांसाठी तत्त्वनिष्ठेचे एक ज्वलंत उदाहरण घालून दिले. या प्रश्नावर 'आम्ही राजीनामा देऊ' असे जाहीर करणाऱ्या अनेक रथीमहारथींनी पुढे राजीनामा देण्याचे या ना त्या कारणाने टाळले. देशमुखांच्या दृष्टीने संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न हा महाराष्ट्राच्या अस्मितेचा प्रश्न होता. तसेच त्याची आर्थिक बाजूही महत्त्वाची होती. मुंबई केन्द्रशासित झाली असती तर मराठी माणूस आर्थिकदृष्ट्या कमजोर झाला असता, नागवला गेला असता याची जाणीव देशमुखाना होती. ते कुलाबा जिल्ह्यातून लोकसभेवर निवडून आले होते. मुंबई जेर केन्द्रशासित झाली तर त्या जिल्ह्यातील लोकांना फार मोठी झळ पोहोचेल याची त्यांना खात्री होती. आपल्या मतदारांशी इमान राखण्यासाठी देश-मुखानी राजीनामा दिला. यानंतर लोकसभेत केलेल्या भाषणात "काँग्रेसच्या उच्च वर्तुळात महाराष्ट्राबद्दल आकसाची भावना आहे", असे त्यांनी जवाहरलाल नेहरूना निर्भिडपणे ठणकावून सांगितले. त्यांच्या भाषणामुळे आणि राजीनाम्यामुळे या प्रश्नाकडे संबंध देशाचे लक्ष वेधले. देशमुखानी राजीनामा दिल्यानंतर त्यावर आचार्य अत्रे यानी आपल्या वर्तमानपत्रात लेख लिहून "चिंतामणी देशाचा कंठमणी झाला" या शब्दात महाराष्ट्राच्या सुपुत्राचा गौरव केला.

तल्लख बुद्धिमत्ता आणि अष्टयैलू व्यक्तिमत्व

चिंतामणराव देशमुख हे अत्यंत तल्लख बुद्धिमत्तेचे होते. इ. स. 1918 मध्ये मॅट्रिक्युलेशनच्या परिक्षेत ते पहिल्या वर्गात पहिले आले. संस्कृत भाषेवर त्यांचे कमालीचे प्रभुत्व होते. मॅट्रिकच्या परीक्षेत त्यांना संस्कृतची पहिली जगन्नाथ शंकरशेठ स्कॉलरशिप मिळाली. मॅट्रिक परिक्षेतील उज्ज्वल यशानंतर देश-

* भूतपूर्व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

मुख्यांनी पुढील परीक्षांमध्ये पहिला क्रमांक कधी सोडला नाही. इंग्लंडमधील आय. सी. एस. परिक्षेतील पहिला क्रमांक म्हणजे त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा उच्चांक होता. इंग्रज विद्याध्यक्षी स्पर्धा करून या परिक्षेत पहिला क्रमांक मिळविणे ही सामान्य गोष्ट नव्हती. परंतु या वाढत्या यशाचा त्यांना कधीही गर्व झाला नाही. त्यांचे व्यक्ति-मत्व निरागंस आणि निरहंकारी होते.

अलौकिक बुद्धिमत्तेबरोबरच चिंतामणरावांना सामाजिक जाणीव आणि जाज्वल्य देशप्रेम होते. देश पारतंत्र्यात असताना इंग्रज सरकारची नोकरी करण्या-ऐवजी स्वातंत्र्य संग्रामात उतरावे अशी त्यांची मनो-मन इच्छा होती. याबाबत त्यांनी लोकमान्य टिळकांचा सल्ला घेतला. टिळकानी "तुमच्यासारख्या बुद्धिमान तरुणांचा उपयोग स्वतंत्र भारताचा कारभार कार्यदक्ष-तेने चालविण्यासाठी झाला पाहिजे, राजकारणात न पडता तुम्ही राज्यकारभार चालविण्याचा अनुभव घ्या", असा सल्ला दिला. हा सल्ला मानून देशमुख सनदी नोकर बनले. सनदी नोकर म्हणून विविध क्षेत्रांत त्यांनी कित्ती मोलाचे कार्य केले हे आपण जाणतोच.

देशमुखांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. रिझर्व्ह बँकेचे पहिले भारतीय गव्हर्नर, कुशल वित्तमंत्री, विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे अध्यक्ष, दिल्ली विद्यापीठाचे कुलगुरू, आन्तरराष्ट्रीय नाणे निर्धीचे गव्हर्नर या-सारख्या महत्त्वाच्या पदांवर काम करून त्या त्या क्षेत्रात त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविलेला दिसतो. संस्कृत भाषेवर तर त्यांचे प्रभुत्व होतेच. परंतु याच-बरोबर त्यांना अनेक भारतीय आणि विदेशी भाषा अवगत होत्या. मराठी, हिंदी, उर्दू, इंग्रजी, बंगाली, तेलगू याशिवाय फ्रेंच भाषेचाही त्यांचा व्यासंग होता.

आर्थिक क्षेत्रातील कामगिरी

चिंतामणराव भारताच्या रिझर्व्ह बँकेचे ऑगस्ट, 1943 मध्ये पहिले भारतीय गव्हर्नर झाले. रिझर्व्ह बँकेच्या विकासात आणि केंद्रीय बँक म्हणून रिझर्व्ह बँकेला स्थैर्य देण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. देशाच्या निरनिराळ्या आर्थिक क्षेत्रांतील माहिती सातत्याने गोळा करून त्याचे वर्गीकरण आणि विश्ले-

षण करण्यासाठी त्यांनी आर्थिक संशोधन विभागाची स्थापना केली. 'Reserve Bank of India Bulletin' आणि 'Report on Currency and Finance' ही महत्त्वाची प्रकाशने त्यांच्याच काळात सुरू झाली. वित्तीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना आणि संशो-धकांना ही प्रकाशने अतिशय उपयुक्त ठरली आहेत. रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा मसुदा देशमुखानीच 1948 साली तयार केला आणि त्याच आधारावर भारत सरकारने या बँकेचे 1 जानेवारी, 1949 रोजी राष्ट्रीयीकरण केले. गव्हर्नर म्हणून कार्य करीत अस-ताना ग्रामीण पतपुरवठा, औद्योगिक वित्त महामंडळाची स्थापना या महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांनी केल्या. भारता-तील उद्योगांना दीर्घकालीन कर्ज पुरविणाऱ्या संस्थांचा विकास यानंतर झपाट्याने घडून आला आणि औद्यो-गिक क्षेत्रातील वित्तपुरवठाची त्रुटी बऱ्याच प्रमाणात कमी झाली याचे प्रमुख श्रेय देशमुखाना आहे.

जवाहरलाल नेहरूंचा चिंतामणराव देशमुखांवर अथेतज्ज आणि एक विश्वसनीय सनदी अधिकारी म्हणून नितांत विश्वास होता. देशात आर्थिक नियो-जनाचे युग सुरू व्हावयाचे होते. देशाची आर्थिक स्थिती चिंताजनक होती. अशा कठीण काळात नेहरूंनी देश-मुखाना भारताचे वित्तमंत्रीपद सांभाळण्याचे निमंत्रण दिले. राजकारणातील गुंतागुंतीचा अनुभव नसतानाही केवळ देशहितसाठी आणि कर्तव्यभावनेने देशमुखानी हे पद स्वीकारले. वित्तमंत्री या नात्यानेही त्यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटविला. त्याकाळी विमा व्यवसाय मर्यादित स्वरूपाचा आणि हलाखीच्या स्थितीत होता. या उद्योगाचे तडकाफडकी आणि अति-शय गुप्तता राखून देशमुखानी राष्ट्रीयीकरण केले. त्यानंतर या उद्योगाचा व्याप आणि प्रगती पाहता देशमुखान्या दूरदृष्टीचे कौतुक केल्याशिवाय राहवत नाही. आयुर्विमा खेड्यापाड्यात आणि घराघरात पोहोचला. सर्वसामान्य लोकांना विविध आपत्तीपासून सुरक्षितता लाभली आणि भारत सरकारला स्थिर आणि वाढत्या उत्पन्नाचे हक्कास साधन उपलब्ध झाले.

नियोजन आणि विकास

नियोजन मंडळाचे ते पवसिद्ध सदस्य होते. स्वतंत्र भारताचे आर्थिक धोरण आखून भारतीय नियोजनाचा

पाया घालण्यात देशमुखानी महत्त्वाचा हातभार लावला. चिंतामणराव केवळ पोथीनिष्ठ अर्थतज्ज्ञ नव्हते. आर्थिक धोरणे यांचा समन्वय साधण्यात त्यांचा हात-खंडा होता. यादृष्टीने ते व्यावहारिक अर्थतज्ज्ञ होते असे म्हणता येईल. विकास म्हणजे मूलतः परंपरागत समाजाचे आधुनिक समाजात परिवर्तन करणे, हे ओळखून देशमुखानी अशा प्रकारचा बदल स्वीकारण्यासाठी समाजातील निरनिराळ्या गटांची प्रवृत्ती आणि मान-सिकता बदलण्यासाठी आवश्यक ती धोरणे आखण्यावर भर दिला होता.

विकसनशील देशांना विकास योजनांमध्ये गुंतवणुकीसाठी मोठ्या प्रमाणावर विदेशी साहाय्याची गरज असते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 15 ते 25 टक्के रक्कम गुंतविणे अविकसित देशांना शक्य होत नाही. आधीच खालच्या दर्जाचे राहणीमान असताना लोकाना आणखी पोट आवळावयाला सांगणे क्रूरपणाचे होईल हे ओळखून योग्य करारमदारांच्या आधारे विदेशी ऋण घेणे हिताचे होईल यावर देशमुखानी भर दिला होता. देशांतर्गत स्पर्धे आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे व्यवस्था या परस्पर निगडित आहेत. अंतर्गत स्पर्धे नसेल तर विदेशी साहाय्यही मिळविणे कठीण जाईल. यास्तव देशात आर्थिक स्पर्धांची परिस्थिती राखणे अत्यावश्यक आहे याकडे देशमुखानी सातत्याने लक्ष दिले होते.

लोकशाही समाजात विकासाच्या सुखासाठीच्या काळात उत्पन्न आणि संपत्तीचे असमान वाटप होण्याची शक्यता असते. यामुळे जनतेत एक प्रकारचा निराशावाद आणि बेफलय निर्माण होते. हा धोका ओळखून सामाजिक आणि आर्थिक सेवा वाढविण्यावर देशमुखानी लक्ष केन्द्रित केले होते. तसेच संपत्तीच्या विषम वाटणीवर उपाययोजना म्हणून करयोजना आणि सामाजिक सेवा व सामाजिक सुरक्षिततेचा जास्तीत जास्त वापर करावा असे त्यांचे मत होते. या संदर्भात शासनाने केवळ समाजवादी तत्त्वांचा उच्चार न करता त्याचा प्रत्यय सरकारी धोरणांमधून लोकाना आणून देणे आवश्यक आहे असे ते म्हणत.

विकास योजनांच्या अमलबजावणीत जनतेचे सक्रीय सहकार्य आवश्यक आहे याची त्यांना जाणीव होती. सरकारी प्रशासनाचा प्रभाव लक्षात घेऊन

लोकांच्या जीवनावर पडत असल्यामुळे हे प्रशासन स्वच्छ आणि कार्यक्षम हवे. नियोजनाचा मंत्र अगदी खालच्या पातळीवरील लोकापर्यंत पोहोचला पाहिजे यावर त्यांचा भर होता. यासाठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरच्या वर्षात महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधून 'नियोजन अभ्यास मंडळे' (Planning Forums) स्थापण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. योजनेची उद्दिष्टे लोकाना समजावून सांगणे आणि विकासकाळात लोकांचे सहकार्य मिळविणे हे कार्य नियोजन अभ्यास मंडळातील विद्यार्थी आणि प्राध्यापक करू शकतील असे मत होते. तसेच ही अभ्यास मंडळे आपापल्या भागातील समस्यांची सर्वेक्षणे करून त्याबाबतचे अहवाल भारताच्या नियोजन मंडळाकडे पाठवू शकतील. अशा अहवालांचा उपयोग प्रादेशिक नियोजन करताना होऊ शकेल अशी देशमुखांची याबाबतची भूमिका होती.

चिंतामणराव देशमुखानी नागपूर विद्यापीठातर्फे आयोजित केलेल्या 1961-62 च्या रावबहादूर बापूरावदादा किनखेडे स्मृती व्याख्यानमालेत 'न्यून-विकसित देशांमधील विकासाच्या पूर्वावश्यक बाबी' (The Pre-Requisites of Development in Under-developed Countries) या विषयावर तीन व्याख्याने दिली. ही व्याख्याने त्याकाळी खूप गाजली. या व्याख्यानांमधून देशमुखानी भारतीय अर्थ-व्यवस्थेचा सर्वांगीण आढावा घेऊन भारतीय नियोजनावर सडेतोड भाष्य केले होते.

देशमुखांच्या प्रदीर्घ अशा लोकप्रशासनाच्या कार्यकाळात त्यांना आर्थिक विषयाची संबंधित अशा विविध विषयांना हाताळावे लागले होते. तसेच विकासाची संबंधित असणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि जागतिक बँक यासारख्या जागतिक संस्थांशीही त्यांचा संबंध आला होता. अविकसित देशांमधील विकासाच्या प्रयत्नांचा आढावा घेताना भारतीय नियोजनाच्या अनुभवापासून काय शिकता येईल त्याचे सम्यक् विवेचन त्यांनी केले.

न्यूनविकसित किंवा विकसनशील देशांमधील अशिवृद्धी दर वाढवावयाचा असेल तर शासनाने याबाबत पुढाकार घेऊन सहभागी झाल्याशिवाय मर्यादित नाही असे देशमुखांचे मत होते. भांडवलवादी उप-

क्रमांच्या व्यवस्थेची किंमत-यंत्रणा ही प्रमुख नियंत्रक असल्यामुळे अविकसित देशांचे बेकारी, उत्पन्नाची विषमता यासारखे प्रश्न सोडविण्यासाठी मुक्त अर्थव्यवस्था उपयुक्त ठरू शकत नाही हे त्यांनी त्याकाळी स्पष्टपणे सांगितले. अविकसित देशांमध्ये शासनानेच साधन-सामग्रीची विल्हेवार, नवीन उद्योगांची स्थापना, कृषी-मालाच्या भावाची निश्चिती, करनीती यांचा उपयोग करून किंमत-यंत्रणेवर प्रभाव टाकला पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला. या देशांमध्ये सामाजिक भांडवल किंवा विकासासाठी आधारभूत संरचना (ऊर्जा, वाहतूक आणि इळणवळण, आरोग्य, शिक्षण, इत्यादी) निर्माण करण्यासाठी शासनानेच पुढाकार घेणे आवश्यक आहे हे त्यांनी ठामपणे सांगितले. भारतात 1991 पासून सुरू असलेल्या आर्थिक घोरणाच्या उद्दारीकरणाच्या संदर्भात देशमुखांचे विचार आजही उपयुक्त आणि विचारणीय आहेत यात शंका नाही.

नियोजित आर्थिक विकास करताना कृषी आणि उद्योग यांचे सापेक्ष महत्त्व काय याबाबत बराच वैचारिक गोंधळ आहे असे सांगून व्यूहाच्या दृष्टीने एखाद्या योजनेत कृषीवर किंवा उद्योगांवर भर दिला तरी सैद्धान्तिक दृष्टीने कृषी आणि उद्योग हे दोन्ही सारखेच महत्त्वाचे आणि परस्परपूरक आहेत असे देशमुखांचे मत होते. विकासासाठी अधिकाधिक उद्योगीकरण झाले पाहिजे आणि कृषीवरील भार कमी केला पाहिजे हे खरे. परंतु त्याचबरोबर कृषी सुधारणेसाठी ऊर्जा, वाहतूक यासारख्या बाबींचीही तरतूद आवश्यक आहे असे त्यांनी सांगितले. कुझनेटस् यांचा दाखला देऊन औद्योगिक क्रान्तीसाठी कृषीची दर एकरी उत्पादकता वाढविणे अत्यावश्यक आहे यावर त्यांनी भर दिला. कृषी क्षेत्रातील कमी उत्पादकता आणि औद्योगिक वृद्धीचा घटलेला दर याचा अर्थ आपले नियोजन एकतर अपूर्ण आहे किंवा योजनांची अमलबजावणी सद्बोध आहे किंवा दोन्ही बाबी यासाठी जबाबदार आहेत असा निष्कर्ष त्यांनी काढला.

विकास योजनांच्या नियोजनाचे आणि अमलबजावणीचे विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे आणि पंचायत राज्याच्या विविध पातळ्यांवरील संस्थांकडे उत्तरोत्तर अधिकाधिक जबाबदाऱ्या सोपविणे इष्ट आहे असे त्यांचे मत होते. भारतातील स्थानिक

संस्थांच्या कार्याचा इतिहास फारसा अभिमानास्पद नाही आणि ग्रामीण भागातील पंचायत संस्था अधिक कार्यक्षतेने कार्य करतील असे हमखासपणे म्हणता येत नाही. असे असले तरी स्थानिक पुढारीपण विकसित होण्याच्या दृष्टीने पंचायत राज्याचा प्रयोग करून पाहणे इष्ट होईल असे त्यांनी बरील व्याख्यानात प्रतिपादन केले. पंचायत राज्याचा 1995 चा नवीन कायदा देशभर लागू झाला असून निरनिराळ्या स्तरांवरील पंचायत संस्थांना वित्तीय आणि प्रशासकीय अधिकार आता अधिक प्रमाणात मिळणार आहेत. या पार्श्वभूमीवर देशमुखांची स्थानिक संस्थांबाबतची दूरदृष्टी स्पष्टपणे दिसून येते.

भारतात आणि इतर अविकसित देशांमध्ये जपानच्या धर्तीवर औद्योगिक सहकारी संस्था स्थापण्याला बराच वाव असल्यामुळे अशा संस्था भारतात स्थापण्यासाठी देशमुखानी मतत आवाहन केले. अशा सहकारी संस्थेचा मूलभूत धटक व्यक्ती न राहता 25 ते 200 कामगारांना रोजगार पुरविणारे छोटे उपक्रम असावेत असे त्यांचे मत होते. हे उपक्रम विशिष्ट प्रकारची यंत्रसामग्री तयार करणारे (जसे, मोटारीचे सुटे भाग, खड्यांचे डबे तयार करणारी यंत्रे, इत्यादी) असावेत. कच्चा माल मिळविणे, मालाचे वजन करणे, माल वाहतूक आणि कामगारांचे प्रशिक्षण ही कार्ये अशा सहकारी औद्योगिक संस्थांनी करावी असे त्यांनी किनखेडे व्याख्यानमालेतून सांगितले. सहकारी साखर कारखाने सोडले तर अशा प्रकारच्या औद्योगिक संस्थांबाबत भारतात लक्षणीय असे प्रयोग झाले नाहीत ही भारताच्या आर्थिक विकासातील एक मोठी त्रुटी आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य

भारताचे वित्तमंत्रीपद सोडल्यावर चिंतामणराव देशमुखानी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्षपद स्वीकारले. या निमित्ताने त्यांनी अनेक विद्यापीठांना भेटी दिल्या. विद्यापीठांच्या समस्या समजून घेतल्या. अनेक विद्यापीठांमध्ये त्यांनी पदवीदान समारंभाची भाषणे दिली. नागपूर विद्यापीठाच्या 31 जानेवारी, 1957 रोजी झालेल्या सदतिसाव्या पदवीदान समारंभाचे ते प्रमुख पाहुणे होते. या व्याख्यानातून त्यांनी विद्यापीठांच्या तसेच भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या समस्यांकडे देशाचे लक्ष वेधले.

विकासाच्या दृष्टीने शिक्षणव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्यावर देशमुखानी भर दिला. ही पुनर्रचना करताना विकसित राष्ट्रांच्या अनुभवाचा फायदा आपण घेऊ शकतो असे ते म्हणत. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार होण्याच्या दृष्टीने स्त्रीशिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि त्यांचा पुरवठा वाढविण्यावर त्यांचा भर होता.

विकास योजना राबविण्यासाठी तंत्रज्ञ, अभियंते, व्यवस्थापक अशा विविध प्रकारच्या तज्ज्ञांची गरज असते. विदेशातून असे तज्ज्ञ आणि तंत्रविज्ञान आयात करणे महागडे आहे. तसेच यामुळे आपल्या धोरणावर आंतरराष्ट्रीय राजकीय दबाव वाढून आपण परावलंबी होत जातो. यावर उपाय म्हणजे शिक्षणावर खूप मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणे हाच आहे. देशमुखानी शिक्षणाच्या बाबतीत दुय्यम आणि तांत्रिक शिक्षणाला अग्रक्रम देऊन व्यवस्थापकीय प्रशिक्षणाकडे विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली. भारतात सध्या उपलब्ध असलेल्या तांत्रिक शिक्षणाच्या सोयी आणि देशभर विखुरलेल्या व्यवस्थापकीय संस्थांचे जाळे हे निर्माण करण्यात देशमुखानी सातत्याने केलेले प्रयत्न बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत आहेत यात शंका नाही.

उपसंहार

अलौकिक आणि अष्टपैलू व्यक्तिमत्व लाभलेल्या चिंतामणरावानी त्यांच्या संसारात फारसे सुख लाभले नाही. आयुष्याची बहुतांश वर्षे त्यांची एकटेपणात गेली. आयुष्याची ही पोकळी त्यांनी विद्याव्यासंग आणि सार्वजनिक जीवनात स्वतःला झोकून देऊन भरून काढली. 2 ऑक्टोबर, 1982 रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या गौरवार्थ आणि त्यांची स्मृती कायम ठेवण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने 'चिंतामणराव देशमुख स्मृती व्याख्यानमाला' सुरू केली.

या व्याख्यानमालेचे प्रथम पुरुष जानेवारी 18, 1984 रोजी केंब्रिज विद्यापीठातील सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ निकोलास काल्डर यानी गुंफले. केंब्रिज विद्यापीठातून प्रशिक्षण आणि पदवी घेऊन बाहेर पडलेल्या नामांकित भारतीयंमध्ये जवाहरलाल नेहरू, पी.सी. महालनविस, व्ही. के. आर. व्ही. राव, मनमोहनसिंग यांच्याबरोबरच सी. डी. देशमुखांचा उल्लेख अग्रक्रमाने करावा लागेल असे काल्डर यानी आवर्जून सांगितले. देशमुख

हे इंग्रजी आणि भारतीय संस्कृतीचे आदर्श उदाहरण असून त्यांच्यात तल्लख बुद्धिमत्तेबरोबरच कल्पकता, वस्तुनिष्ठता, सामाजिक जाणीव, उदारमतता या गुणांचे उत्कृष्ट मिश्रण होते.

देशमुख वित्तमंत्री असतानाच त्यांच्या पुढाकाराने भारतीय सांख्यिकीय संघटनेने काल्डर याना भारतात येण्याचे आमंत्रण देऊन संपत्ती कर आणि भांडवली लाभ कर भारतात सुरू करण्याच्या दृष्टीने सांगोपांग अभ्यास करून शिफारशी करण्याची विनंती केली. भारतातील प्रत्यक्ष करव्यवस्थेचा सर्वांगीण अभ्यास करून शिफारस करण्याच्या अटीवर निकोलास काल्डर यानी हे आमंत्रण स्वीकारले आणि जानेवारी, 1956 मध्ये ते दिल्लीत दाखल झाले. त्यांनी आपला अहवाल 30 मार्च, 1956 ला सादर केला. त्यांच्या शिफारशी आल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर देशमुखानी राजीनामा दिला. त्यानंतर ते राजकारणातून निवृत्त झाले.

देशमुखांच्यानंतर त्यांच्या जागी वित्तमंत्री म्हणून टी. टी. कृष्णममाचारी यांची नियुक्ती झाली. कृष्णममाचारी यानी निकोलास काल्डर यानी सुचविलेले सर्व नवे कर त्यांच्या सप्टेंबर, 1956 च्या पुरक अर्थसंकल्पात आणि 1957 च्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत केले होते. कृष्णममाचारी यानी नवीन करांबाबत काल्डर यांच्या शिफारशी स्वीकारल्या परंतु आयकराचे महत्तम दर 45 टक्क्यांपेक्षा अधिक असू नये ही शिफारस मात्र स्वीकारली नाही. याचबरोबर कर भरण्याचे एकच व्यापक असे पत्रक आणि करदात्याने पुरविण्याच्या माहितीबाबत स्वयंचलित माहितीव्यवस्था (automatic reporting system) याबाबतही काल्डर यानी शिफारशी केल्या होत्या. या शिफारशी सरकारने स्वीकारल्या नाहीत. काल्डर यांच्या व्यापक आणि सर्वंकष शिफारशी सरकारने स्वीकारल्या असत्या तर भारतात मोठ्या प्रमाणात असलेल्या कर टाळण्याच्या प्रवृत्तीला आळा बसला असता असे काल्डर यानीच आपल्या भाषणात सांगितले. स्मृती व्याख्यानमालेत काल्डर यानी दिलेल्या भाषणाचा विषय होता. पैसावादाचे अपयश (The Failure of Monetarism)

□ □

विद्यापीठीय शिक्षणाची उद्दिष्टे

रा. भा. देवस्थळी *

रिझर्व्ह बँकेचे पहिले महनीय भारतीय गव्हर्नर, भारताचे अभूतपूर्व वित्तमंत्री इत्यादी नात्यांनी अद्वितीय कार्य करणाऱ्या चिंतामण द्वारकानाथ देशमुख (थोडक्यात, त्यांच्या नावाच्या इंग्रजी आद्याक्षरांनी सुप्रसिद्ध असलेले सी. डी.) यांनी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून किंवा दिल्ली विद्यापीठाचे कुलगुरू म्हणून उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात केलेले कार्यही तितकेच तोलामोलाचे आहे यात शंका नाही. त्याचे कारण त्यांनीच आपल्या आत्मचरित्रात म्हटल्याप्रमाणे “शिक्षणाविषयी मला नेहमीच आस्था वाटत आलेली आहे” हे असावे. आपल्या आत्मचरित्राच्या प्रस्तावनेत सी. डी. त्यांच्या जीवनप्रवाहाची सहा विशिष्ट कालखंडात विभागणी करतात. त्यातील सहावा कालखंड त्यांच्या उच्च शिक्षण आणि सांस्कृतिक व सामाजिक क्षेत्रातील ऐच्छिक कार्याचा आहे. उच्च शिक्षण क्षेत्रातील त्यांचे कार्य ऐच्छिक होते यावरूनही या विद्यापीठाच्या पुष्टीच मिळते. परंतु आर्थिक क्षेत्रातील त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाच्या हिडिमासुळे त्यांच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रातील कार्याच्या आणि विचारांच्या सनईचे सुमधुर सुस्वर सूर तितकेसे ऐकू शेले नाहीत असे म्हणावे लायेल.

सी. डी. नी वित्तमंत्रीपदाचा राजीनामा दिल्याचे समजताच त्यावेळेचे शिक्षणमंत्री मौलाना अबुलकलाम आझाद यांनी आपले चिटणीस हूमायून कबीर यांना सी. डी.कडे पाठवून त्यांनी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्षपद स्वीकारावे अशी विनंती केली. दुर्गाबाई देशमुख आपल्या ‘आमची कथा’ मध्ये लिहितात, “चिंतामणरावाना शिक्षणकार्यामध्ये विशेष गोडी वाटत असल्यामुळे अध्यक्षपदाच्या विनंतीचा त्यांनी स्वीकार केला.” याचवेळेला आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची व्यवस्था पाहणाऱ्या समितीचे ‘डायरेक्टर जनरल’पद सी. डी.कडे चालून आले. या पदाचा पगार त्यावेळेला सर्व खर्च वजा जाता 30,000 फौंड होता. असे असतानाही सी. डी.नी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून दरमहा केवळ एक रुपया वेतवावर (आणि तेही

* प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, शिक्षणशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

अनिवार्य म्हणून) काम केले.

येथे एक गोष्ट नमूद करावयास हवी ती ही की, विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे कार्य आणि उत्तरदायित्व कोणते? विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि राज्य शासन आणि विविध विद्यापीठे यांचे संबंध कोणत्या प्रकारचे असावेत? विद्यापीठांचे विविध प्रकार, त्यांचे फायदे-तोटे आणि भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक संदर्भात कोणत्या प्रकारची विद्यापीठे अधिक उपयुक्त ठरू शकतील याविषयीचा त्यांनी केलेला ऊहापोह यांचा विचार प्रस्तुत लेखात केलेला नाही. याविषयीचे त्यांचे विचार एका स्वतंत्र लेखाचा विषय होऊ शकतील इतके ते मूलभूत, मननीय आणि महनीय आहेत.

येथे आणखी एक गोष्ट आवर्जून नमूद करावीशी वाटते ती ही की, सी. डी. नी दुर्गाबाई देशमुख यांच्या साहाय्याने स्त्रीशिक्षणविषयक केलेले कार्य, दिल्ली येथील सोशल वर्क कॉलेजचे तत्कालीन प्राचार्य एम. एस. गोरे यांच्या व दुर्गाबाईंच्या साहाय्याने केलेले केंद्रांच्या पुनर्वसनविषयक शिक्षणाचे कार्य किंवा दुर्गाबाई व लेडी धनवंती रामा राव यांच्या समवेत 'वेश्या व्यवसायातून बाहेर पडू इच्छिणाऱ्या स्त्रियांचे पुनर्वसनसाठी केलेले शैक्षणिक कार्य' यांचा ऊहापोह प्रस्तुत लेखात केलेला नाही. तसेच उच्च शिक्षणाच्या विविध क्षेत्रातील अंगीपणांचा सी. डी. नी केलेल्या सूक्ष्म व तपशीलवार अशा समग्र विचारांचा सर्वंकष मागोवा घेणे हे शिवधनुष्य पेलण्याइतके कठीण कार्य आहे. सबब प्रस्तुत छोट्या लेखात त्यांच्या उच्च शिक्षणाची उद्दिष्टे, शिक्षकांचे उत्तरदायित्व आणि त्या अनुषंगाने येणाऱ्या एकदोन मुद्द्यांचाच विचार केलेला आहे.

सी. डी. च्या विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचे आलोचन करताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती ही की, सी. डी. विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांच्या पारंपरिक विचारांच्या गाळात अडकून किंवा हतून पडत नाहीत. विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांविषयी जे आधुनिक विचार आहेत त्यांचीही चाहूल त्यांच्या विचारातून दिसून येते. त्या विचारांचाही ते परामर्श घेतात आणि अतिशय समर्थपणे समर्थन करतात. त्यामुळेच विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांविषयीच्या

जुन्या आणि नव्या विचारांचे एक मनोहारी मिश्रण त्यांच्या विचारातून दिसून येते.

बडोदा येथील महाराजा सयाजीराव विद्यापीठाच्या आठव्या दीक्षान्त समारंभाच्या वेळी (1958) केलेल्या भाषणात ते म्हणतात की, ज्ञानसंक्रमणाबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या मनात चिकित्सक विचार करण्याची सवय रुजविणे हे विद्यापीठीय शिक्षणाचे प्रमुख कार्य आहे आणि शिक्षकांनी हे कार्य प्रतिकूल टीका करून नव्हे तर विद्यार्थ्यांच्या मनातील, अंतःकरणातील अंतर्गत संघर्षाला सम्यक् मार्गदर्शन करून करावयाचे आहे. हेच कुसुमाग्रजांच्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास सी. डी. च्या मते शिक्षकांचे कार्य 'तव आंतर ऊर्मी क्षणभर तरो फुलवावा' अशा स्वरूपाचे आहे. विज्ञान शिक्षणामध्ये ज्ञानाच्या क्षेत्रातील तपश्चर्येने प्राप्त झालेल्या अधिकाऱ्याच्या जोरावर एखाद्या शास्त्रीय तथ्याचे केवळ कथन करणे आणि / वा नवीन तथ्ये शोधून काढण्यासाठी जिज्ञासा जागृत करणे याहूनही तथ्यांची चिकित्सकपणे चर्चा करणे अधिक महत्त्वाचे आहे आणि विद्यापीठीय शिक्षणातून हे साध्य झाले पाहिजे असे सी. डी. ना वाटत असे.

याच समारंभात भाषण करताना ते अगोदरच्या दीक्षान्त समारंभातील शिक्षण क्षेत्रातील दिग्गजांनी केलेल्या भाषणांचा आढावा घेतात. या पूर्वसूरींनी प्रतिपादन केलेल्या विद्यापीठीय शिक्षणाचे बौद्धिक प्रशिक्षण आणि चारित्र्यसंवर्धन या उद्दिष्टांशी ते सहमत होतात आणि ही उद्दिष्टे साध्य करण्यामागील अध्यापकांचे उत्तरदायित्व कोणते आणि ही उद्दिष्टे कशा प्रकारे साध्य होऊ शकतील हे सांगताना ते सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ व्हाइटहेडचे पुढील उद्धृत कथन करतात :

" Culture is activity of thought and receptiveness to beauty or human feeling. Scraps of information have nothing to do with it. A merely well-informed man is the most useless bore on God's earth. Education is the acquisition of the gift of utilising knowledge. Succinctly the problem of education is to make the pupil to see the wood by means of trees ".

हे जर खरे असेल तर शिक्षकांचे कार्य ज्ञानाचे

केवळ संक्रमण करणे इतके मर्यादित स्वरूपाचे नसून विद्यार्थ्यांमधील जन्मजात वृत्तींना मार्गदर्शन करून विवेचक विचार करण्याची सवय लावणे हे आहे हे उघड आहे. समर्थांच्या शब्दांत "विवेके क्रिया आपुली पालटावी" असे विद्यार्थ्यांनाच वाटले पाहिजे हे त्या-मागील इंगित आहे. व्यावहारिक सहाय्यपण हे उपदे-शाच्याद्वारे नैतिकता रुजविण्याने प्राप्त होत नाही. चारित्र्याचे संवर्धन करावयाचे असेल तर केवळ निय-मांचे कथन करून चालणार नाही तर नियमांचे ज्या-प्रकारे कथन केले जाते त्यालाही महत्त्व आहे. याच-बरोबर ते या व्याख्यानात असेही कथन करतात की, विद्यापीठीय शिक्षणाबरोबर शिक्षणाचा व चारित्र्य संवर्धनाचा शेवट होत नाही. या दोनही गोष्टी आयुष्य-भर मुरूच असतात.

उस्मानिया विद्यापीठातील दीक्षांत समारंभात (1968) केलेल्या भाषणात सी. डी. सांगतात की, ज्ञानसंक्रमण हे विद्यापीठ शिक्षणाच्या अनेक दुय्यम उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट आहे. ज्ञानसंपादनाचे कौशल्य संपादन करणे हे उद्दिष्ट त्याहूनही अधिक वरच्या श्रेणीचे मानावे लागेल. येथे इ. स. 1969 साली युने-स्कोने प्रकाशित केलेल्या 'Learning to be' या शैक्षणिक दस्तऐवजातील "Education is an art of initiating the student in the art of learning" या सुप्रसिद्ध वचनाची आठवण होते. परंतु याही उद्दि-ष्टाहून अधिक वरच्या श्रेणीतील उद्दिष्ट म्हणजे विद्यापीठीय शिक्षण घेणाऱ्या युवकयुवतींच्या नैसर्गिक क्षमतांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे. यामधूनच अध्यापन आणि संशोधनपर अध्ययनाला गती प्राप्त करून देणारे, या कार्याला वाहून नेणारे विद्यापीठातील शिक्षक उपलब्ध होणार आहेत. तसेच राष्ट्रीय प्रगती-साठी आवश्यक असलेल्या विविध पेशातील व तंत्र-ज्ञानातील इष्टतम मनुष्यबळ पुरविण्याचे महत्त्वाचे कार्य पूर्ण होणार आहे. शिक्षण हे मानवी साधनसंपत्तीचे व तद्वारा राष्ट्रीय विकासाचे एक महत्त्वाचे (नव्हे एकमेव) साधन आहे या शिक्षण आयोग (1964-66) अहवालाच्या प्रतिपादनातील विचारमूत्रच आप-ल्याला येथे बीजरूपाने पाहावयास मिळते असे म्हट-ल्यास वावगे ठरू नये.

साधारणतः विद्यापीठीय शिक्षणाकडे एका पिढी-

कडून दुसऱ्या पिढीकडे सांस्कृतिक संचित संक्रमित कर-ण्याचे एक साधन म्हणून पाहिले जाते या विचाराशी सी. डी. सहमत आहेत. अशा तऱ्हेचे संक्रमण होत अस-ताना वर्तमानकालीन सांस्कृतिक मूल्यांत काही अदृश्य अशा प्रकारचे परिवर्तनदेखील घडून येत असते. तथापि आधुनिक युगात वैज्ञानिक पद्धतीच्या उदयामुळे आणि विज्ञान-तंत्रविज्ञानातील श्वास रोखून धरावयास लाव-णाऱ्या प्रगतीमुळे कोणत्याही कालखंडातील परिवर्तना-पेक्षा किंवा समायोजनापेक्षा प्रचंड परिवर्तन किंवा समायोजन करावे लागणार आहे आणि त्यामुळे संक्र-मित केलेले सांस्कृतिक संचित आधुनिक युगाला साजेशा प्रकारे संबधित करावे लागेल. विद्यापीठीय शिक्षणाने युवकयुवतींना अशा प्रकारचे परिवर्तन घडवून आण-ण्यासाठी आणि घडवून आणलेल्या परिवर्तनाबरोबर समायोजन साधण्यासाठी सक्षम केले पाहिजे. समाज-शास्त्राच्या दृष्टिकोनातून शिक्षण प्रक्रियेची तीन मह-त्वाची कार्ये कथन केली जातात : (1) सांस्कृतिक संचिताचे संरक्षण, (2) संक्रमण आणि (3) आधुनिक युगाला साजेशे असे अन्वयन, संवर्धन किंवा परिवर्तन. या तीनही कार्यांमध्ये तिसरे अधिक महत्त्वाचे. या कार्यांच्या अभावी समाजाची किंवा राष्ट्राची प्रगतीच खुटण्याचा धोका असतो. इतकेच नव्हे तर, तो समाज किंवा ते राष्ट्र आधुनिक कालखंडातील परिवर्तित परि-स्थितीशी समायोजन साधू शकत नाही, समस्यांना सामोरे जाऊ शकत नाही आणि कालबाह्य परंपरा किंवा दृष्टिकोनामुळे अतिमंतः अविकसित राहून विक-सित राष्ट्रांच्या अंकित होंण्याकडे वाटचाल करू लागते. असे व्हावयास नको असेल तर, सी. डी. नी निर्देशि-लेल्या विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उपरोक्त उद्दिष्टांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

इ. स. 1945 मध्ये पुण्याच्या बृहन्महाराष्ट्र कालिज ऑफ कॉमर्सच्या नामकरण समारंभाच्या वेळी प्रमुख अतिथी म्हणून तत्कालीन शिक्षणपद्धतीबद्दल परखडपणे बोलताना ते प्रश्न विचारतात, "...आज जे शिक्षण दिले जाते त्याच्या मुणवत्तेबद्दल आपल्याला खात्री देता येईल काय? आपला शिक्षकवर्ग एकनिष्ठतेने आपल्या व्यवसायाला वाहून घेऊन विद्यार्थ्यांच्या मनात आपल्या विषयाबद्दल उत्साह निर्माण करतो काय? सामाजिक जागृतेची आणि देशविषयीच्या आपल्या कर्तव्याची भावना यांची वाड होत आहे असे समाधान

मानण्याजोगी परिस्थिती आहे काय ?" अशा प्रकारच्या प्रश्नांची सरबत्ती केल्यावर सी. डी. इशारा देतात, "आपण भारतीयांनी उपलब्ध असणाऱ्या मानवी साधनसंपत्तीचा योग्य उपयोग न केल्यास आणि नैतिक मूल्यांचा पाठपुरावा न केल्यास उद्याच्या जीवनमानाच्या लढ्यात आपला निभावच लागणार नाही. (पाहा : **माझा जीवनप्रवाह**, पृ. 90). आज स्वातंत्र्याच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात शिक्षणक्षेत्रातील स्थिती (का दुस्थिती ?) सी. डी. च्या वेळच्या शिक्षणक्षेत्रातील स्थितीपेक्षा कितीतरी खालावलेली आहे. इतकेच नव्हे तर त्याची कबूली आपल्या 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातदेखील दिलेली आढळून येते. अशा वेळेला सी. डी. च्या उपरोक्त इशान्याची प्रकषिती आठवण होते.

कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापीठाच्या दीक्षान्त समारंभाच्या (17 ऑक्टोबर, 1966) भाषणाच्या सुरुवातीला सी. डी. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने निर्देशित केलेल्या नवीन विद्यापीठांच्या स्थापनेच्या मूलगामी तत्वांचा उल्लेख करून विद्यापीठ अनुदान आयोगाने निर्देशित न केलेले तथापि त्यांना मान्य असलेले असे आणखी एक तत्त्व सांगतात. ते तत्त्व म्हणजे, उच्च शिक्षणात नवनवीन विचारप्रवर्तनांचे व प्रवाहांचे प्रयोग करून पाहणे. त्यानंतर, विद्यापीठे नवीन वा जुनी कोणतीही असोत, त्यांची महत्त्वाची उद्दिष्टे ते पुढीलप्रकारे कथन करतात :

"Old or new, universities have important objectives to attain, which have concern with the pursuit of knowledge, the development of qualities of leadership, the provision of highly trained manpower to the nation, professional and of other sorts and the development of the 'good life' in individual and society. In addition, Indian universities have special responsibilities in regard to intellectual and spiritual leadership of the community and elevation of the education level, not only of schools, but also of their total environment by means of adult education" (see REFLECTIONS ON FINANCE, EDUCATION AND SOCIETY, p. 172).

याच दीक्षांत समारंभाच्या वेळी केलेल्या भाषणात ते स्नातकांना उद्देशून उपदेश करतात की, समाजसेवेसाठी त्यांनी आपली राष्ट्राभिमानाची ज्योत सदैव तेवत ठेवली पाहिजे. मात्र राष्ट्राभिमान म्हणजे 'माझे राष्ट्र - चूक की बरोबर' अशी संकुचित व्याख्या न करता खराखुरा राष्ट्राभिमान म्हणजे स्वतःला स्वतःहून अधिक दुर्दवी असलेल्या राष्ट्रवांधवांच्या सेवेसाठी, उन्नतीसाठी निरपेक्षपणे समर्पण करण्याची वृत्ती, अशी व्याख्या करतात आणि तोच धर्म आहे असेही प्रतिपादन करतात.

याच भाषणामध्ये जुन्या आणि नव्या विद्वानांमधील संघर्ष निर्माण होण्याची कारणमीमांसा करून ते सांगतात की, हा संघर्ष अपरिहार्य नसून तो टाळावयाचा असल्यास आपल्याला आयुष्यभर विद्यार्थी म्हणून राहावयास पाहिजे. दुसरे असे की, मूल्ये ही विज्ञान किंवा तंत्रविज्ञानाइतकी जलद गतीने बदलत नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांनी नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांची कास धरावयास हवी आणि अशा प्रकारचे एक मूल्य म्हणून ते 'कायद्याचे राज्य' (The Rule of Law) याचा उल्लेख करतात.

भारत हा एक बहुभाषी देश आहे. खरे तर ते आपले एक मोठे वैशिष्ट्य आहे. तथापि त्यामुळे काही समस्यादेखील निर्माण झालेल्या आहेत हेही तितकेच खरे आहे. यावर सी. डी.नी कायम स्वरूपाची एक राष्ट्रीय एकीकरण परिषद असावी अशी सूचना केली होती. भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी ही सूचना स्वीकारली. सी. डी. च्याच अध्यक्षतेखाली भरलेल्या राष्ट्रीय एकीकरण परिषदेच्या पहिल्याच बैठकीत अशी सूचना करण्यात आली की, शिक्षणाचे माध्यम म्हणून हळूहळू इंग्रजीची जागा प्रांतिक (प्रादेशिक) भाषेने घ्यावी. प्रांतिक (प्रादेशिक) भाषेच्या विकासासाठी इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळवावे आणि राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदीचा चांगल्या प्रकारे अभ्यास व्हावा. शैक्षणिक क्षेत्रातील भाषिक धोरणात प्रसिद्ध पावलेले त्रिभाषासूत्र हे वरील सूचनेवरून फारसे भिन्न नाही हे कोणाही भाषाभ्यासकाच्या लक्षात यावे.

आज विद्यापीठीय शिक्षकांची अध्यापन, संशोधन

वाणि सेवाविस्तारकार्य ही तीन महत्त्वाची कार्ये मानली जातात. यातील प्रामुख्याने अध्यापनाचे आणि थोड्या-फार प्रमात संशोधनाचे कार्य तर परंपरेने चालत आलेले आहे. असे असले तरी विद्यापीठाच्या संशोधन आणि विशेषतः विस्तारकार्याला गती देण्याचे कार्य सी. डी. च्या विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या अध्यक्ष-पदाच्या कारकीर्दीत अग्रक्रमाने करण्यात आले. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाची एक संशोधन शाखा असावी ही मूळ कल्पनाही सी. डी. चीच होती (पाहा : 'माझा जीवनप्रवाह', पृ. 83) असे सांगितल्यास त्यावर कदाचित कोणाचा विश्वास बसणार नाही, पण ही सत्य घटना आहे. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या या संशोधन मंडळाला पुढे मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी विषयातील संशोधनासाठीची संलग्नता देण्यात आली. या संशोधन मंडळाने मराठी संशोधन क्षेत्रात केलेले कार्य सर्वश्रुतच आहे.

विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून काम करीत असताना सी. डी. नी एक फार मोलाची कामगिरी पार पाडली. त्यांनी शिक्षकांच्यासाठी प्रयत्नपूर्वक व अभ्यासपूर्वक अभ्यासक्रम आखून शिक्षकांची बौद्धिक पातळी व सामाजिक दर्जा वाढविण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला (पाहा : दुर्गाबाई देशमुख लिखित आमचो कथा, पृ. 98). सी. डी. चे हे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. उच्च शिक्षणातील खालावलेली गुणवत्ता व सामाजिक दर्जा उंचावणे हे आता सर्वमान्य झालेले आहे. शिक्षण आयोग (1964-66) किंवा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1986 यांच्या अहवालांतून हा विचार मांडलेला दिसून येतो हे पुढील उद्धृतांवरून आपल्या लक्षात येते :

"Of all the different factors which influence the quality of education and its contribution to national development, the quality, competence and character of teachers are undoubtedly the most significant."

"A sound programme of professional education of teachers is essential for the qualitative improvement of education."

EDUCATION COMMISSION, 1964-66
(3-01 and 4-01)

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996, खंड 20, अंक 3

"The status of the teacher reflects the socio-cultural ethos of a society. It is said that no people can rise above the level of its teacher."

NATIONAL POLICY ON EDUCATION,
1986. (09-01)

आजमितीला विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या साहाय्याने विविध विद्यापीठांतून स्थापन झालेल्या अकॅडेमिक स्टाफ कॉलेजच्याद्वारे आयोजित करण्यात येणाऱ्या उद्बोधन आणि उजाळा वर्गांतून उच्च शिक्षणातील शिक्षकांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीचे प्रयत्न केले जातात. या प्रयत्नांच्या पूर्वविचारांच्या गंगोत्रीचा स्रोत आपल्याला येथे सी. डी. च्या विचारांतून पाहावयास मिळतो.

इ. सन 1965 मध्ये रशिया सरकारच्या निमंत्रणावरून सी. डी. आणि दुर्गाबाईंनी रशियाला भेट दिली. या भेटीचा मुख्य हेतू प्राध्यापकांची देवाणघेवाण करता यावी आणि मास्को व दिल्ली विद्यापीठांमध्ये भ्रातृभाव निर्माण व्हावा असे सी. डी. नीच स्वतः आपल्या आत्मचरित्रात आवर्जून नमूद करून ठेवले आहे (पाहा : माझा जीवनप्रवाह, पृ. 194). आज शिक्षकांची गुणवत्ता, दर्जा वाढविण्यासाठी विद्यापीठांतील प्राध्यापकांची राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्रास देवाणघेवाण होते तसेच दोन विद्यापीठांमध्ये संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर दिला जातो हे सर्वज्ञातच आहे.

आतापर्यंत आपण सी. डी. च्या शिक्षणविषयक, विशेषतः विद्यापीठीय शिक्षणविषयक विचारांचा आणि त्यातही विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांविषयीच्या विचारांचा आणि त्यांच्या अनुषंगाने येणाऱ्या इतर काही मुद्द्यांचा मागोवा घेतला आहे या मुद्द्यांबाबतीतील विचारांचादेखील हा मागोवा समग्र व सर्वकष आहे असा दावा करणे उचित होणार नाही, नव्हे तो समग्र नाही, याची जाणीव प्रस्तुत लेखकाला इतर कोणाहीपेक्षा निश्चितच अधिक आहे. या लेखाच्या सुरुवातीला नमूद केल्याप्रमाणे सी. डी. च्या शिक्षणविषयक विचारांचा समग्र, सर्वकष मागोवा घेणे हे शिबघनुष्य पेलण्याइतके अवघड काम आहे. त्यासाठी एक लेखमालाच लिहावी लागेल. हे मान्य करूनही या लेखातील

अद्यापपर्यंत अज्ञात असलेल्या त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची मौलिकता, उत्तुंगता, आधुनिकता आणि दिशा समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणे आणि असा प्रयत्न करीत असतानाच या शतकातील भारताच्या या थोर सुपुत्राला त्याच्या जन्मशाताब्दी वर्षांच्या त्रिमित्ताने आदरपूर्वक श्रद्धांजली वाहणे याचसाठी या लेखाचा प्रपंच आणि तेच त्याचे प्रयोजन.

संदर्भ टीपा

- 1 कुलकर्णी, कुसुम, आमची कथा (दुर्गाबाई देशमुख-लिखित CHINTAMAN AND I या आत्म-वृत्ताचा अनुवाद), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1987.
- 2 पत्की, वि. वा., माझा जीवनप्रवाह (वि. द्वा. देशमुखलिखित THE COURSE OF MY LIFE

या आत्मवृत्ताचा स्वैर अनुवाद), ओरिएंट लाँगमन लिमिटेड, मुंबई, 1978.

- 3 Deshmukh, C. D., IN THE PORTALS OF INDIAN UNIVERSITIES, University Grants Commission, New Delhi, 1959.
- 4 Deshmukh, C. D., ON THE THRESHOLD OF INDIA'S CITIZENHOOD, University Grants Commission, New Delhi, 1962.
- 5 Deshmukh, C. D., REFLECTIONS ON FINANCE, EDUCATION AND SOCIETY, Motilal Banarasidass, Delhi, 1972.

□ □

‘अर्थसंवाद’ : पूर्वीच्या वर्षांचे अंक

‘अर्थसंवाद’चे 1992-93, 1993-94 आणि 1994-95 या वर्षांचे मर्यादित अंक उपलब्ध आहेत. ज्या व्यक्ती, संस्था आणि ग्रंथालयांना या वर्षांचे प्रत्येकी चार अंकांचे संच पाहिजे असतील त्यांनी कार्यवाहांकडे प्रत्येक वर्षासाठी रु. 100/- पाठवून मागणी करावी. मर्यादित संच उपलब्ध असल्याने ‘प्रथम येणाऱ्यास प्रथम संधी’ यानुसार अंक पुरविले जातील.

कार्यवाह - खजिनदार

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

विश्वस्त मंडळ (1995 - 98)

- 1 डॉ. प्रफुल्ल सुळे, मुंबई
- 2 डॉ. रवीन्द्र स. सबनीस, मुंबई
- 3 श्री. किरण वाबूराव ठाकूर, बेळगाव

आर्थिक धोरणाचे अभिगम : काही विचार *

एडवर्ड जॉर्ज **

अनुवाद

व्यं. सु. पाटणकर ***

नववे चिंतामणराव देशमुख स्मारक व्याख्यान
देश्यासाठी गव्हर्नर रंगराजन यांनी मला निमंत्रित केले
याचा मला फार आनंद वाटला, गौरव वाटला. या
निमंत्रणामुळेच मला भारतात देश्याचे निमित्त मिळाले
आणि पुष्कळ वर्षांची मनीषा पूर्ण झाली. चिंतामण
देशमुख हे रिझर्व्ह बँकेचे पहिले भारतीय गव्हर्नर होते
आणि त्यांच्या स्मरणार्थ या व्याख्यानमालेचे आयोजन
केले आहे. व्याख्यानमालेत काही नामवंत व्याख्यात्यांनी
पुष्प गुंफले आहे आणि त्यांच्या समवेत माझा समावेश
व्हावा हा मी माझा मोठा गौरव समजतो. यंदाचे वर्ष
हे चिंतामण देशमुख यांचे जन्मशताब्दी वर्ष आहे आणि
त्या निमित्ताने मला व्याख्यानासाठी निमंत्रित केले हा
माझा सन्मान केला असेच मला वाटते.

गव्हर्नर देशमुख यांना भेटण्याचे भाग्य मला
मिळाले नाही. 1939 मध्ये त्यांचा रिझर्व्ह बँकेची
जेव्हा प्रथम संबंध आला तेव्हा मी पाळण्यात होतो.
रिझर्व्ह बँकेतून निवृत्त झाल्यावर ते जेव्हा वित्तमंत्री
झाले त्यावेळी अजून मी चड्डीतच वावरत होतो. माझे
हे व्याख्यान तयार करताना मला गव्हर्नर देशमुख हे
मोठे विद्वान व तरल विनोदबुद्धी असलेले गृहस्थ होते
हे समजले आणि त्यांच्याविषयी मला आदर व कौतुक
वाटू लागले. त्यांची रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर म्हणून
जेव्हा नेमणूक झाली त्यावेळी जे कारस्थान झाले त्याचा
त्यांनी पुढील विनोदी शब्दांत उल्लेख केला तो त्यांच्या
काले मेमोरियल व्याख्यानात सापडतो. " The Go-
vernment of India were overruled by the
Secretary of State and Deshmukh was
appointed Governor in the Middle of
August 1943. So once again went agley
the schemes of mice an M. N." या ठिकाणी
M. N. असा उल्लेख आहे तो बँक ऑफ इंग्लंडचे
त्यावेळचे जबरदस्त गव्हर्नर मॉर्टिम्यु नॉर्मन यांचा हाय

* भारतीय रिझर्व्ह बँकेने आयोजित केलेल्या C. D.
Deshmukh Memorial Lecture Series
या व्याख्यानमालेतील नववे व्याख्यान, 14
ऑक्टोबर, 1996.

** गव्हर्नर, बँक ऑफ इंग्लंड, लंडन (व्याख्याते).

*** कार्याध्यक्ष, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

आज आपल्याला ज्या जामतिक आर्थिक परि-
स्थितीला तोंड द्यावे लागत आहे ती ज्या काळात

गव्हर्नर देशमुखांचा रिझर्व्ह बँकेशी संबंध आला आणि ज्या दुसऱ्या महायुद्धाच्या आणि पाठोपाठच्या वृद्धोत्तर-कालीन जागतिक आर्थिक परिस्थितीमध्ये त्यांनी कार्य केले तिच्यापेक्षा मूलतःच भिन्न आहे. परिणामस्वरूपी स्वीकारलेल्या आर्थिक धोरणांच्या अभिगमातही तफावत आढळते.

त्याकाळी आणि त्यानंतरच्या बऱ्याच मोठ्या कालावधीमध्ये देशोदेशांच्या अभिगमांमध्ये लक्षणीय तफावती असल्या तरी जगाच्या पाठीवरील बहुतेक सर्व देशांमध्ये आर्थिक धोरणाचा भर कमीअधिक तपशीलवार शासकीय हस्तक्षेपावर होता असे दिसून येईल. अगदी टोकाच्या बाबतीत अशा हस्तक्षेपाची व्याप्ती सर्वसमावेशक केंद्रीभूत नियोजनापर्यंत विस्तारलेली होती. परंतु ज्यांना आपण 'बाजारी अर्थव्यवस्था' म्हणून संबोधतो अशा अनेक देशांमध्ये एका बाजूला विविध प्रकारच्या प्रत्यक्ष समष्टीय अर्थशास्त्रीय नियंत्रणांचा आधार असलेल्या आणि आर्थिक अभिवृद्धी आणि रोजगाराच्या उच्च पातळ्यांना लक्ष्य मानणाऱ्या एकूण मागणी व्यवस्थापन आणि अल्प समष्टीय आर्थिक धोरणांचा 'हस्तक्षेप' मध्ये अंतर्भाव असे तर दुसऱ्या बाजूला अर्थव्यवस्थेच्या विशिष्ट क्षेत्रांचे व्यापक शासकीय विनियमन वा त्या क्षेत्रांमध्ये प्रत्यक्ष गोवून घेण्याच्या कृतींचाही त्यामध्ये समावेश होई.

याउलट आज आर्थिक धोरणाच्या अभिगमा-विषयी स्थूलमानाने आंतरराष्ट्रीय सहमती दिसून येत आहे. अशी सहमती केवळ औद्योगिकदृष्ट्या विकसित देशांमध्येच नसून अनेक विकसनशील, नवोदित आणि संक्रमणावस्थेतील देशांमध्येही आहे आणि आंतरराष्ट्रीय गंजाळी (IMF) आणि युरोपीय देशांतील सहकार आणि विकास संघटना (OECD) यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनीही तिला पुष्टी दिलेली आहे. या अभिगमामध्ये शासकीय हस्तक्षेप आणि त्याचे अपेक्षित साध्य यावर खूपच कमी जोर देण्यात आलेला आहे. स्थैर्य आणि पोषणयोग्यता ही आता समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाची सारभूत उद्दिष्टे मानली जातात आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खाजगी क्षेत्राच्या उत्पादनसामर्थ्याची व्याप्ती वाढवून अभिवृद्धी दराची पातळी उंचाविण्यासाठी विनियंत्रण आणि स्पर्धा यासारख्या संरचनात्मक आणि पुरवठ्याच्या बाजूकडील

कृतींवर अधिक भर देण्यात येतो अशी दस्तुस्थिती आहे. वास्तविक पाहता, आजची 'सहमती' अनेक बाबतीत अगोदरच्या 'कर्मठपणा'चे प्रत्यावर्तन म्हणूनच ओळखावयास हवे.

माझ्या व्याख्यानामध्ये या आज उपयोजने होणाऱ्या धोरणविषयक कर्मठपणाच्या काही कळीच्या मूलतत्त्वांचा तुमच्याबरोबरच मी शोध घेणार आहे. इंग्लंडमधील पैसाविषयक धोरणाचा व्यवसायी म्हणून मला होत असलेल्या यथार्थ दर्शनाच्या आधारेने मी बोलू इच्छितो. मात्र माझे विवेचन केवळ आमच्या वा एखाद्या विशिष्ट राष्ट्रीय अनुभवावर आधारलेले नसेल.

समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरण

एकूणच समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणासंबंधीच्या काही विचारांपासून प्रारंभ करू या.

तीन दशकांपेक्षा अधिक काळापूर्वी समष्टीय आर्थिक व्यवस्थापनाकडे व्यापकदृष्ट्या समतोलालाची कृती म्हणून पाहिले जाई त्याच्या पैसाविषयक आणि राजकोषीय मित्तीमध्ये वा बाजूमध्ये भेद केला जात नसे. प्रत्यक्ष समष्टीय आर्थिक नियंत्रणांच्या विविध प्रकारांच्या आधारेने एका बाजूला आर्थिक अभिवृद्धी आणि पूर्ण रोजगाराच्या परस्परविरोधी म्हणून गणल्या जाणाऱ्या उद्दिष्टांचा मेळ साधण्यासाठी तर दुसऱ्या बाजूला ताळेबंदाच्या आढाव्याचा इष्टतम समतोल आणि कीलित (pegged) विदेशी विनिमय दर तसेच चलनवाढीचा सुसह्य दर यामध्ये समन्वय साधण्यासाठी पैसाविषयक आणि राजकोषीय धोरणांचा एकत्र वापर केला जाई. अभिवृद्धी आणि स्थैर्य यांचे परस्पर विरुद्ध सममूल्यन हीच धोरणातील आवश्यक बाब होती. स्थैर्याची सक्ती करणाऱ्या घटकांकडून जोवर मोकळीक मिळेल तोपर्यंत अर्थव्यवहार आणि रोजगार वाढविण्यासाठी मागणीच्या विस्ताराचे धोरण अवलंबिले जाई, परंतु अर्थव्यवस्था पुरवठ्याच्या मर्यादांकडे सरकू लागली आणि असमतोलाची स्थिती दिसू लागली तर मात्र अनेकदा अचानकपणे लगाम खेचण्याची आणि मागणीला प्रतिबंध घालण्याची गरज भासे.

वास्तविक पाहता, या अभिगमाची परिणती अनेकदा भरीव आर्थिक अर्थव्यवस्थेमध्ये झाली होती. जरा कठोरपणाने बोलावयाचे झाल्यास या 'जा-यांबा' धोरणविषयक चक्राने अनेकदा आर्थिक अरिष्टसूचक तेजीमंदीरूपी आघाताच्या आर्थिक चक्रांना जन्म दिला. आणि ही चंचलता बचत-गुंतवणुकीबाबतचा अल्प-कालीन कल अधिकाधिक विरूपित करण्यास आणि घटत्या दीर्घकालीन आर्थिक कामगिरीस कारणीभूत ठरली. याहून वाईट म्हणजे जोवर तेजी टिकून होती तोवर मालक, नोकरदार आणि ग्राहक तिचा लाभ उठवू लागल्याने धोरणविषयक अडथळ्यांना प्रतिसाद म्हणून चक्रीय आवर्तनाच्या एका सर्वोच्च बिंदूपासून दुसऱ्या सर्वोच्च बिंदूपर्यंत वाढता भावफुगवटा तर एका सर्वात खालच्या बिंदूपासून दुसऱ्या तशाच बिंदूपर्यंत वाढत्या बेकारीच्या रेट्यामुळे ही सारीच प्रक्रिया अतिशय स्फोटक ठरली.

हा अनुभव लक्षात घेता या अभिगमाविषयी विद्याविषयक, शासकीय आणि एकूणच सार्वजनिक मत हळूहळू बदलू लागले. आताचा सर्वसाधारण विचार असा की वस्तुतः अभिवृद्धी आणि स्थैर्य यांच्यामध्ये अल्पकालाचा संदर्भ दगळता सममूल्यन नाही. या भूमिकेनुसार अभिवृद्धी आणि स्थैर्य ही विरोधी उद्दिष्टे नव्हेत. उलट, समष्टीय आर्थिक परिस्थितीकडे मध्यम आणि दीर्घ कालावधीमध्ये उचलून धरली जाईल अशा अभिवृद्धीची आवश्यक अट म्हणून पाहिले जाते. ही परिस्थिती अशी असेल की ज्यामध्ये मोठ्या आर्थिक असमतेलाला प्रतिसाद म्हणून केल्या जाणाऱ्या धोरणातील तडाखेबंद बदलांना धोका पोहोचणार नाही इतपत आर्थिक निर्णय चाजवी विश्वासाने घेतले जाऊ शकतील.

समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाच्या अभिगमातील हा एक महत्त्वपूर्ण बदल म्हणून ओळखावयास हवा. या बदलाच्या स्वरूपासंबंधी अतिशयोक्ती करणे मात्र चुकीचे ठरेल. अभिवृद्धी आणि रोजगार व उचावणारे जीवनमान ही समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाची अंतिम उद्दिष्टे आहेत ही वस्तुस्थिती अर्थातच यामुळे बदलत नाही. याचा असाही अर्थ नव्हे की, एकूण मागणीच्या स्वेच्छाधीन वा विवेकी व्यवस्थापनाला या अभिगमात कोणताच कार्यभाग नाही. एकतर मागणी

व्यवस्थापनाकडून वाजवीरीत्या काय अपेक्षा धरावयाची याला मर्यादा आहेत, शिवाय मागणी व्यवस्थापन एकाकीपणाने अर्थव्यवस्थेच्या अभिवृद्धी दराचे आणि म्हणून टिकवून धरता येण्यासारख्या रोजगार पातळीचे निर्धारण करू शकत नाही. ते मूलतः कितीतरी अधिक प्रमाणात अर्थव्यवस्थेच्या संरचनात्मक आणि पुरवठ्याच्या वाजूकडील वैशिष्ट्यांवर अवलंबून असते. संभाव्य अभिवृद्धी दराच्या संदर्भात मागणी व्यवस्थापनाने धोरणातील लहरी बदल आणि हानिकारक आर्थिक हादरे टाळावयाचे म्हणजे तर अल्पकालाच्या पलीकडे पाह्यावयास हवे याची जाणीव होणे हा त्याचा खरा अर्थ आहे. आर्थिक चक्र पोषणयोग्य अभिवृद्धी-दराच्या आसपास मर्यादित करणे हा समष्टीय अर्थशास्त्रीय व्यवस्थापनाचा आता सारभूत उद्देश आहे. भूतकालातील अनुभव मात्र असे दर्शवितो की, या धोरणाची परिणती अनेकदा चक्रीय चढउतार विकापाला नेण्यात होत असे.

पैसाविषयक धोरण

समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाच्या एकंदर चौकटीमध्ये पैसाविषयक धोरणाकडे देशांतर्गत किंमत स्थैर्य साध्य करण्याबाबत आणि टिकविण्याबाबत वाढता कार्यभाग सोपविण्यात आला आहे. याचा आधार इतकाच की, भावफुगवटा ही मूलतः पैसाविषयक घटना आहे. पोषणयोग्य वास्तव अभिवृद्धीसाठी आवश्यक असेल त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात पैशाचा विस्तार झाल्याशिवाय भावफुगवटा टिकून राहू शकणार नाही. समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाला व्यापकरीत्या लागू पडणारा तलस्पर्शी विचार असा की, केवळ पैसाविषयक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देऊन आपण अर्थव्यवस्थेचा पोषणयोग्य संभाव्य अभिवृद्धी दर उंचावू शकत नसलो तरी अर्थव्यवस्थेची पुरवठाक्षमता आणि पैसाविषयक मागणी यातील असमतेलाचे प्रतिनिव ज्या भाकित न करता येणाऱ्या भावफुगवटाच्या दरातील चढउतारात आढळते ते दूर करून बचत-गुंतवणुका किंवा साधन-सामग्रीच्या वाटपाबाबत अधिक कार्यदक्ष आर्थिक निर्णयांची तरतूद आपण अवश्य करू शकतो. या भूमिकेनुसार व्यापक अर्थाने 'स्थैर्याची खातरजमा' होणे हेच आर्थिक कार्यदक्षतेच्या प्रवर्तनाला आणि अप्रत्यक्षपणे अभिवृद्धी दराच्या वाढीला पैसाविषयक धोरणाचे

सारभूत अंशदाय होय.

घोरणविषयक अभिगमातील हाही मोठाच बदल आहे. भावफुगवट्याचे विनियमन आपल्या जबाब-दारीचा भाग असल्याचे बहुतेक मध्यवर्ती बँका परंपरेने मानत आल्या आहेत हे खरे. जर्मनीतील मध्यवर्ती बँके-सारख्या बँकांच्या वैधानिक नियमावलीमध्ये पैसांच्या मूल्याच्या जपणुकीच्या कर्तव्याची नोंद दीर्घकालापासून केली गेलेली आहे. पैसाविषयक घोरणाचे नजिकचे उद्दिष्ट प्रभावी किमत स्थैर्याविषयी आंतरराष्ट्रीय सह-मतीचे प्रमाण ही वर्तमान स्थितीतील एक लक्षणीय बाब आहे. आर्थिक निर्णयातील एक अंग म्हणून भाव-फुगवटा नाहीसा करणे या अर्थाने किमत स्थैर्याकडे पाहिले जात आहे. याचे प्रत्यंतर म्हणून ज्याच्या अनु-रोधाने पैसाविषयक घोरणाच्या कामगिरीचे मापन करता येईल अशा भावफुगवट्याच्या अल्प वरांसाठीच्या कमीअधिक सुस्पष्ट लक्ष्यांमध्ये दिसून येईल.

मला असे सूचित करावयाचे नाही की, सध्याची सहमती पैसाविषयक घोरणाच्या प्रत्येक तपशिलाला लागू पडणारी आहे. पैसाविषयक घोरणाच्या विवक्षित अंगांवाबत एकाच देशात आणि देशादेशांमध्येही मत-भिन्नता आहे. उदाहरणार्थ, कितपत काटेकोरपणे किमत स्थैर्याची व्याख्या केली जावी आणि तुलनात्मकदृष्ट्या खालच्या पातळीवरचा, 4 टक्क्यांपर्यंतचा, भावफुगव-ट्याचा दर पत्करण्याऐवजी तो मुळातच दूर करण्याचे तुलनात्मक लाभ आणि परिस्थिती कोणते याबाबत सध्या वाद चाललेले आहेत. जाणखी एक वादविषय पैसा-विषयक व्यवस्थेच्या सुयोग्य प्रकाराशी संबंधित आहे. यामध्ये मध्यवर्ती बँकांचे परिचालन स्वातंत्र्य, घोरण-प्रक्रियांतर्गत पारदर्शकता व स्पष्टीकरणयोग्यता आणि सुव्यक्त भावफुगवट्याच्या लक्ष्यांच्या तुलनेने मध्यमावधी पैसाविषयक किंवा हुंडणावळ दराच्या लक्ष्यांचे फायदे, इत्यादी बाबी मोडतात. सरतेखोवटी घोरणाच्या कार्यवाहीसंबंधीही मतभेदांतरे आहेत. उदा-हरणार्थ, किमत स्थैर्याशी जुळवून घेण्याच्या प्रक्रियेचे स्वरूप आणि सयुक्तिक मती, घोरणाच्या विश्वासाहतेचे महत्त्व आणि घोरणकर्त्यांसाठी लाभणारे लवचिकतेचे प्रमाण, इत्यादींचा कार्यवाहीशी संबंध आहे. पैसाविषयक घोरण कितपत यशस्वी ठरेल याकडे या सान्या प्रश्नांचा रोख आहे, आणि त्यांची चर्चा व्याख्यानाच्या उर्वरित

भागात मी करणार आहे. किमतस्थैर्याच्या व्यापक उद्दिष्टांवाबत कितीसे एकमत संबंधितांमध्ये आज आहे हाच माझा प्रस्तुत प्रयोजनासाठी असलेला कळीचा मुद्दा आहे. तो वगळता राहिलेले सारे विषय कमी महत्त्वाचे आहेत.

राजकोषीय घोरण

परंपरावादी मतानुसार पैसाविषयक घोरणाचे उद्दिष्ट किमत स्थैर्यात साभावलेले आहे हे आपण पाहिले. राजकोषीय घोरणाच्या उद्दिष्टांवाबतही अशीच सर्वसाधारण एकवाक्यता आढळते. राजकोषीय 'चाणाक्षपणा' किंवा 'घोषणयोग्यता' असे त्यांचे वर्णन करता येईल. संख्यात्मकदृष्ट्या त्याचा नेमका अर्थ काय लावावयाचा याबाबतीत मात्र भरपूर वाद आहेत. अनेक व्याख्या चर्चित्या गेल्या आहेत आर्थिक चक्राच्या कालावधीतील चक्रीय बदलांच्या स्वीकार्यक्षेत्राच्या मर्यादांसह 'समतील अर्थसंकल्पांचे' उद्दिष्ट वैशिष्ट्य-पूर्ण व्याख्येचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. 'सोनेरी नियम' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या उद्दिष्टांच्या दुसऱ्या व्याख्येनुसार जे खर्च स्थूलमानाने सरकारी क्षेत्रातील उत्पादक भांडवली खर्च या सदरात मोडतात त्यासाठी आर्थिक चक्राच्या काळात कर्जाद्वारे वित्त-पुरवठा करण्यास अनुमती असावी. किमानपक्षी, सर-कारी कर्जाच्या स्थूल अंतर्देशीय उत्पादिताशी (GDP) असणाऱ्या गुणोत्तराचे स्थिरीकरण अशी तिसरी व्याख्या मांडता येईल वाढत्या क्रमवर्धी अशा या गुणोत्तराचे अविषयातील ऋण व्यवस्थापनाच्या परिस्थितीसाठी असणारे ध्वनितार्थ लक्षात घेता ही व्याख्या महत्त्वपूर्ण ठरते.

एकंदर राजकोषीय घोरणाचा व्यावहारिक मार्गदर्शक म्हणून उपरोक्त उपायांपैकी एखाद्याचा निर्णायकरीत्या निर्देश करणारे विश्लेषण माझ्या पाह-ण्यात नाही. यामधील एक नोंद घेण्यासारखी बाब अशी की, खाजगी क्षेत्रातील प्रयत्नांना भारभूत ठर-णाऱ्या सातत्याच्या वाढत्या कराच्या दराची भावी गरज टाळून राजकोषीय भूमिका मध्यम आणि दीर्घ-कालामध्येही टिकाळ अशी राहिली पाहिजे. परंतु हेही महत्त्वाचे की, राजकोषीय घोरणाने समष्टीय आर्थिक स्थैर्य टिकविण्यासाठी पैसाविषयक घोरणावर अजाबवी

भार टाकता कामा नये. कारण तसे केल्याने आर्थिक व्यवहारांच्या आकृतिबंधांमध्ये विरुपण निर्माण होईल आणि यथावकाश तो टिकवून धरणेही अशक्यप्राय होईल. आजच्या अधिक 'सुसभ्य' (sophisticated) बाजारांत पैसाविषयक किंवा राजकोषीय बेशिस्तीच्या धोक्याची सूचना जरी मिळाली तरी दंडात्मक व्याज दर आक्रमकरित्या लावण्याचा संभव लक्षात घेता भविष्यामध्ये, भूतकाळात घडे त्याप्रमाणे, राजकोषीय असमंजसपणाचा वास्तव भार भावफुगवट्यामुळे हलका होईल असे आता गृहीत धरता येणार नाही.

शिवाय राजकोषीय धोरणाच्या अनुषंगाने देशा-देशांचे नेमके कार्यानुवर्तन आणि कामगिरी यामध्ये व्यापक तफावती आहेत. निर्णायक मुद्दा मात्र 'राज-कोषीय समंजसपणा' च्या उद्दिष्टांसंबंधी कितपत एक-मत आहे हा असून सध्याच्या युरोपीय देशांच्या संदर्भात त्याचा अर्थ 'अधिक व्यापक राजकोषीय दृढीकरण' असा लावावा लागेल.

प्रत्यक्ष समष्टीय अर्थशास्त्रीय निर्बंध

शेवटी, समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाच्या संदर्भात विविध प्रकारच्या प्रत्यक्ष समष्टीय अर्थशास्त्रीय नियंत्रणांकडे पाहण्याच्या वृत्तीतील बदलासंबंधी एक मुद्दा मी मांडू इच्छितो. अशी नियंत्रणे इंग्लंडमध्ये सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी अंतिमतः समाप्त करण्यात आली. त्यांची कक्षा मात्र घुटसमाप्तीपाठीपाठच्या कालावधीतील वाटप पद्धती आणि गोक्याच्या कच्च्या मालाच्या विनियोगावरील नियंत्रणांपासून किमती, उत्पन्न, विदेश विनिमय, भांडवल बाजार आणि पतपैसा यावरील नियंत्रणांपर्यंत असल्याची आढळेल.

अशी नियंत्रणे वगळण्याची प्रेरणा अंशतः आर्थिक कार्यक्षमतेची निगडित होती. अर्थव्यवस्था जशा त्रिक-सित आणि आधुनिक होऊ लागल्या तसतसे बाजार-प्रक्रियेपेक्षा प्रशासकीय प्रक्रियेच्याद्वारा पर्यायी उप-योगातील साधनसामग्रीच्या लहरी गैरवाटपाची व्याप्ती वाढल्याचे स्पष्टपणे दिसू लागले. अमलबजावणीच्या वाढत्या व्यावहारिक अडचणी आणि घटती परिणाम-कारकता याही बाबी गैरवाटपाला कारणीभूत होत्या.

एका व्यक्तिगत स्वरूपाची आठवण सांगावयाची झाली तर बँक ऑफ इंग्लंडमध्ये माझ्या कारकिर्दीच्या सुटवातीच्या काळात नव्या समभाग प्रचालनाची जबाबदारी माझ्याकडे सोपविण्यात आली होती. तत्कालीन मी असे मानत होतो की, बाजाराच्या सामावून घेण्याच्या क्षमतेची नव्या समभाग प्रचालनाचा पुरवठा नियंत्रित करण्याचा माझा उद्देश असावयाला हवा. या घटनेमुळे स्वतःच्या महत्त्वाची मला तीव्रतेने जाणीव झाली याची मी तुम्हाला कबुली देतो. लवकरच मला हे उमगले की, बाजाराच्या सामावून घेण्याच्या क्षमतेचे मूल्यमापन कसे करावयाचे याची तर आपल्याला अंधुकशीसुद्धा कल्पना नाही. पण नव्या पुरवठ्याशी किमतीतील बदलांच्याद्वारा जुळवून घेण्यास बाजार समर्थ आहे हे माझ्या यथावकाश लक्षात आले ! हे सांगावयास नको की नंतर लवकरच मला या जबाब-दारीतून मुक्त करण्यात आले !

परंतु अनेक बाबतीत नियंत्रणांच्या वापराचे अधिक गंभीर परिणाम दिसून येत होते. नियंत्रणांमुळे बाजाराला टाळण्याच्या मार्गाना प्रोत्साहन मिळाले. नियंत्रणे त्यामुळे प्रभावहीन ठरली. तसे घडू न देण्यासाठी आणखी नियंत्रणांचा आधार घेणे भाग पडले. पतपैशाचे प्रत्यक्ष नियंत्रण हे त्याचे अगदी अभिजात उदाहरण. नियंत्रित अधिकोषण व्यवस्थेपलीकडील कमी सुस्थिर अशा ठेवी स्वीकारणाऱ्या संस्थांच्या उदयाला यामुळे प्रथम चालना मिळाली. 1970-80 या दशकाच्या प्रारंभी इंग्लंडमधील अधिकोषण अरिष्टामध्ये यातील अनेक संस्था बुडाल्या. यथावकाश यात अधि-कोषण व्यवस्थेच्या बाहेर 'मध्यस्थ कार्य' पूर्णतः बंद पडण्याच्या क्षीमाची भर पडली. व्यापारी हुंड्यांच्या बाजारामुळे ही परिस्थिती उद्भवेल आणि ती नियंत्रणाखाली आणणे शक्य होणार नाही असे वाटत होते. तसे केल्याने आपल्याला लक्ष ठेवणेही शक्य झाले नसते. अशा अन्य मार्गांनी कर्ज देण्याची प्रवृत्ती रेटली जाईल ही भीती होती. आमच्यासारख्या आज सुस्थापित आणि खऱ्या अर्थाने जागतिक वित्तीय (financial) बाजारावर या प्रकारची प्रशासकीय नियंत्रणे लावण्याचा प्रयत्न हे निरर्थक दुःस्वप्न होते ! सुदैवाने आम्हाला त्या वाटेने जावे लागले नाही. इतर बहुतांश औद्योगिक देशांप्रमाणे आज आम्ही सर्वस्वी बाजार प्रक्रियांवरच विसंबून आहोत.

आतापर्यंतच्या विवेचनाचा सारांश असा की, प्रचलित अभिमत आर्थिक धोरणाची उपाययोजना ही समष्टीय आर्थिक स्थैर्यासाठी आहे. यामध्ये एकूण राजकोषीय चौकटीच्या शिस्तीच्या अंतर्गत पैसाविषयक धोरणाची दिशा परिणामकारक किंमत स्थैर्याकडे आहे आणि ते बाजारप्रक्रियेतून राबविले जाणार आहे. हाच विचार दोन वर्षांपूर्वीच्या आंतरराष्ट्रीय गंगाजळीच्या गव्हर्नर मंडळाने जी अंतरिम समिती नियुक्त केली होती तिने स्वीकृत केलेल्या 'मान्द्रिद जाहीरनाम्या'च्या अटीत प्रतिबिंबित झाला आहे. त्यामध्ये नमूद केल्या-प्रमाणे :

(1) चक्रीय पुनर्र्जनीवनाचा परिणाम म्हणून आवश्यक असलेल्या राजकोषीय तुटीपेक्षा अधिक तूट भरीवपणाने कमी करण्यासाठी राजकोषीय वृद्धीकरणाच्या प्रयत्नांना बळकटी, आणि ऋण आणि स्थूल अंतर्देशीय उत्पादित (GDP) यांचे गुणोत्तर घटवून त्याद्वारा खालच्या पातळीवरील वास्तव व्याज दर यांची तरतूद करावी;

(2) मध्यमकालातील अभिवृद्धी दर टिकविण्याची अट म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या किंमतस्थैर्याशी मिळतीजुळती पैसाविषयक स्थिती निर्माण करावी; त्यामध्ये भावफुगवट्याचा दबाव रोखण्यासाठी कालोचित व्याज दर वाढीचाही समावेश होतो.

संकल्पित युरोपीय पैसाविषयक संघाच्या सदस्य-त्वाच्या अटी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या 1991 मधील 'मास्ट्रिच तहा' मधील प्रसिद्ध सम्मेलन निकषांच्या बुडाशीही उपरोक्त मूलभूत विचार आहे.

मग परिणामांचे मूल्यमापन आपण कसे करावयाचे ?

असो. एका बाबतीत आता पुष्कळच प्रगती झालेली आहे. औद्योगिक जगातील देशांसह अनेक देशांमध्ये एका पिढीअगोदर भावफुगवटा ज्या पातळीवर होता त्यापेक्षा तो आता खालच्या पातळीवर आहे. काही विकसनशील आणि संक्रमणावस्थेतील देशांमध्ये जेथे भावफुगवट्याने पूर्वी कमाल पातळी गाठली होती तेथे तो आता नाट्यपूर्ण रीतीने खाली घसरला आहे.

परंतु इतर अनेक बाबतीत परिणामात अधिक भिन्नता आहे. काही औद्योगिक देशात, विशेषतः संयुक्त संस्थानांमध्ये (USA) आणि इंग्लंडमध्येही गेल्या काही वर्षांत भावफुगवट्याला तुलनात्मक स्थिर विस्तार आणि घटती बेकारी यांची जोड लाभलेली आहे. अर्थात तेथेही कुशल आणि अकुशल श्रमिकांच्या वेतनातील वाढती तफावत चिंतेचा बाब ठरली आहे. इतरत्र, विशेषतः काही युरोपीय देशांमध्ये, प्रभावी किंमत स्थैर्य असूनही अलीकडे अर्थव्यवहाराची पातळी निराशा-जनकरीत्या दुर्बल झालेली असून बेकारीतही भर पडत आहे.

काही भाष्यकारांच्या मते या असमान काम-गिरीचे कारण समष्टीय आर्थिक धोरणाच्या सातत्यपूर्ण उभीवांमध्ये शोधाबयाला हवे. या धोरणाचा परिपाक असा झाला की, काही बाबतीत स्थैर्यावर अवाजवी भर दिला गेला तर अभिवृद्धी, रोजगार, उंचावणारे जीवनमान आणि जीवनाच्या काही आनंददायक पैलूंची उपेक्षा होत राहिली. एक लक्षात असे घ्यावयास हवे की, समष्टीय अर्थशास्त्रीय व्यवस्थापनाला काटेकोर शास्त्र म्हणून संबोधणे होंगीपणाचे ठरेल. अशा व्यवस्थापनाद्वारा योग्य समतोल साधणे सोपे नाही. अशीही भीती आहे की, अल्पकालात उत्पादनपातळी उंचाविण्यासाठी स्थैर्याबाबत अधिक धोके पत्करण्याची निकड काही मंडळी सुचवितील. चांगल्या गोष्टींचा अतिरेक आणि समष्टीय आर्थिक सावधानतेचा अवाजवी अमल हेच त्यातून निष्पन्न होणार एवढे मात्र खरे.

काही विशिष्ट परिस्थितीमध्ये पैसाविषयक धोरण अवाजवी कडकपणाचे ठरेल आणि युरोपातील 'मास्ट्रिच संमेलना'च्या निकषांच्या रेट्यामुळे राजकोषीय वृद्धीकरणाच्या गतीची परिणती अल्पकालीन आर्थिक व्यवहारांच्या संदावण्यात होईल आणि त्याची खाजगी क्षेत्रातील वाढत्या विश्वासाने आणि व्यवहारपातळीने भरपाई होणार नाही असा युक्तिवाद काही वेळा केला जातो. या टीकेमध्ये वादासाठी काही तथ्य आहे असे मानले तरी गेल्या 10-15 वर्षांमधील अनेक औद्योगिक देशांतील बेकारीच्या उंचाविण्याच्या कलाचे त्यात स्पष्टीकरण मिळत नाही. या दीर्घकालीन प्रवृत्तीचा खुलसा असा करता येईल की, वस्तू आणि श्रम बाजारातील वाढता ताठरपणा पोषणयोग्य अभिवृद्धी

दराला खाली ढकलतो किंवा नैसर्गिक बेकारीचा दर उंचाविण्यास साहाय्य करतो; त्यांचा केवळ समष्टीय आर्थिक साधनांनी मुकाबला करणे अशक्य ठरते. म्हणून माझ्या व्याख्यानाचा उर्वरित भाग पोषणयोग्य अभिवृद्धी दर आणि व्यवहारपातळी यावर आधारलेल्या अर्थव्यवस्थेच्या पुरवठ्याच्या बाजूच्या आणि संरचनात्मक अंगाच्या अभिगमांना वाहिलेला आहे.

संरचनात्मक धोरणे

असाधारणरीत्या वेगवान तंत्रवैज्ञानिक आणि नवीपक्रमांनी पुष्ट झालेल्या आणि पराकोटीच्या वाढत्या जागतिक स्पर्धेमुळे मती लाभलेल्या आर्थिक बदलांचा संदर्भ आता सार्वत्रिक झालेला आहे. नव्या संकल्पना, नवी सामग्री किंवा नवी उत्पादन वितरण तंत्रे, नव्या स्वस्त आणि ग्राहकांच्या मागणीच्या पूर्ततेसाठी अधिक सुयोग्य असलेल्या वस्तू आणि अनेकदा नव्या व्यवस्थापन आणि श्रमदलाच्या कौशल्यांनी युक्त असलेले संबंध उद्योग आणि त्यांच्या अंतर्गत वैयक्तिक व्यवसाय संस्था इत्यादींचा विकास आणि न्हास अपाठ्याने होत राहिलेला आहे.

अर्थात हे खरे की, तीव्र स्पर्धा आणि वेगवान बदल यांच्या परिस्थितीमध्ये प्रत्येकाला लगेचच लाभ मिळतो असे मात्र नव्हे. स्पर्धेचे एखादे नवे उगमस्थान प्रस्थापित उत्पादकांच्या दृष्टीने एक प्रकारची धमकावणीच असते. देशांना प्रसंगी त्यामुळे वाढत्या बेकारीला तोंड द्यावे लागते, व्यवसायउद्दीम निर्वाहक्षम राहात नाहीत आणि व्यक्तीही अनावश्यक ठरतात. परिणामी अनेकजण देशांतर्गत वा देशादेशांमधील स्पर्धेकडे 'सून्य बेरजे'चा खेळ म्हणून पाहतात; त्यामध्ये काहींचा जेव्हा विजय होतो तेव्हा अन्य काहींना पराभूत व्हावे लागते. तेव्हा प्रस्थापित उत्पादक काही वर्षांच्या अवधीत आपल्याला मिळालेले लाभ टिकवून धरण्यासाठी संरक्षण मागण्याच्या मोहात पडतात या भूमिकेचे आश्चर्य वाटावयाला नको. मग हे संरक्षण विविध स्वरूपाचे असू शकेल. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक याद्वारे कमीअधिक सुस्पष्ट निबंध किंवा व्यवसाय पातळीवर प्रवेशावरील प्रज्ञासकीय अडथळांच्या दबाव किंवा विशिष्ट व्यवहारांना करात सूट किंवा आर्थिक साहाय्य किंवा वैयक्तिक पातळीवर श्रम

बाजारातील व्यवहारांवरील निबंध किंवा नोकरीत असणाऱ्यांना संरक्षण देणारे कायदे, इत्यादी प्रकारात ते मोडेल. गेल्या काही वर्षातील देशांतर्गत आणि देशांमधील अशा संरक्षणात्मक वर्तनाची असंख्य उदाहरणे सांगता येतील.

येथेमुद्दा मला असे दिसले की, दृष्टिकोनांमध्ये बदल झालेला आहे. स्पर्धेमुळे एकूण व्यवहार वाढतात आणि त्यामुळे वास्तविकरीत्या तो 'धन बेरजे'चा खेळ आहे, इतकेच नव्हे तर दीर्घकालात सामूहिकरीत्या आपणा सर्वांचाच त्यापासून फायदा होणार आहे हा समज आता वाढता राहिलेला आहे. खुला बाजार आणि मुक्त व न्याय्य स्पर्धेसंबंधीचा मुख्य मुद्दा असा की, तुलनात्मक लाभावर आधारित साधनसाध्रीचा विनियोग करून अत्याधिकरीत्या जेथे उत्पादक गुंतवणूक करता येईल आणि जेथे परिणामकारकरीत्या ग्राहकांच्या गरजा भागविण्यासाठी उत्पादन होऊ शकेल त्या दिशेने बचती वळवून आर्थिक अभिवृद्धी आणि रोजगार याना प्रोत्साहन देण्याचे कार्य त्यांच्यामुळेच साध्य होऊ शकते. उदयोन्मुख देशांतील आणि प्रचंड लोकसंख्येच्या भारत आणि चीनसारख्या देशांतील अलीकडील वेगवान आर्थिक विस्तार आणि जागतिक व्यापार आणि देवघेव व्यवस्थेशी त्यांचे वाढते एकात्मिकरण याना केवळ त्या देशांतील लोकांसाठीच नव्हे तर संबंध जागतिक अर्थव्यवस्थेच्याही दृष्टीने 'सर्वोत्तम वार्ता' असे मी मानतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि स्पर्धेच्या लाभांबाबत जे खरे ते त्याच रीतीने एखाद्या देशाच्या अंतर्गत बाजारातील व्यापार आणि स्पर्धा यांच्याहीबाबत खरे आहे.

म्हणूनच संरक्षणाची कास धरण्याचा मोह जरी अपरिहार्य असला तरी त्याला आवर घालणेही एकदरीने शक्य झाले आहे. युरोपीय देशांमध्ये विशेषतः 'अनावश्यक हस्तक्षेप'च्या किमतीची वाढती जाणीव होत असल्याचे दिसले. ही किंमत संरचनात्मक ताठरपणाच्या रूपात व्यक्त होते. आजच्या सुस्थापित विचारानुसार परिवर्तनाला खीळ घालण्याच्या कृती-ऐवजी तिचा लाभ उठविण्यासाठी म्हणून खुल्या बाजाराचा निर्णायक कार्यभाग आणि लवचिकपणा आणि जुळवून घेण्याच्या प्रवृत्तीवर अधिक भर दिला जात आहे.

इंग्लंडमध्ये राष्ट्रीय पातळीवर याचा परिणाम विशेष उल्लेखनीय आहे. सुमारे वर्षापूर्वी इंग्लंडच्या ईशान्य भागाला जेव्हा मी भेट दिली तेव्हा व्यावसायिकांच्या ज्या धुरीणांशी बोलण्याचा मला योग आला त्यांच्यामध्ये मला असाधारण आशावादी प्रवृत्ती आढळली. एक दशकाअगोदरच्या काळात केवळ न थोपवित/येणाऱ्या अधोगतीचा त्यांच्या मनावर पगडा होता. वृत्तीतील हा भरीव बदल कशामुळे घडून आला अशी विचारणा केली तेव्हा क्षणभर थांबून एका उद्योगपतीने उत्तर दिले, "ठीक एक दशकापूर्वी आम्ही अंतर्दर्शनात व्यग्र होतो आणि आमच्या संचिताचे रक्षण करण्याच्या प्रयत्नात होतो. त्याउलट आता आम्ही भविष्यातील सभोवतालच्या आणि अग्रभागी राहणाऱ्या संधीकडे पाहता आहोत". मला वाटते, त्याचा अभिप्राय सभागृहातील अन्य उद्योगपतींचीही मनोभूमिका स्पष्टपणे व्यक्त करित होता. ज्या व्यक्तित्वात व्यावसायिकांच्या वा कर्मचाऱ्यांच्या ज्या कृतींमध्ये तुलनात्मक लाभ असेल त्यांच्या विशेषीकरणावर वाढता भर हा एक विस्मयजनक परिणाम होता. व्यवसायाच्या पातळीवर उदाहरणार्थ, सुसंघटन, विविध मार्गांनी वस्तुरूप निविष्टींची उभारणी, विशेषीकृत सेवांसाठी कराराच्या तरतुदी, खरेदी व्यवस्थापनाचे विकेंद्रीकरण, इत्यादी रूपांनी तो परिणाम दिसून येई. आणि हे सारे दशकापूर्वीच्या काळातील केन्द्रीकरणाच्या नेमके विरुद्ध होते.

या पार्श्वभूमीवर संरचनात्मक धोरणासाठी ध्वनितार्थ कोणते ?

काहींची मी अगोदरच गभितपणे नोंद घेतली आहे. माझी समजूत अशी आहे. की, लवचिकपणा आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारी धोरणाकडून भावी टिकाऊ अभिवृद्धी दर उंचाविण्यासाठी जे योगदान होऊ शकेल ते लवचिकता आणि अनुकूलक्षमतेचे प्रवर्तन याच स्वरूपात राहणार आहे.

विशेषतः थोड्या वेळापूर्वी मी सूचित केल्याप्रमाणे 'अनावश्यक हस्तक्षेप'चा यामध्ये समावेश करावा लागेल. परंतु 'अनावश्यक हस्तक्षेप' नेमके कशाला म्हणावयाचे हा प्रश्न उरतोच. मध्यवर्ती बँकेशी संबंधित माझ्यासारखी व्यक्ती मात्र त्याचे उत्तर देण्यास

मुळीच पात्र नाही.

शासकीय हस्तक्षेपाचे काही प्रकार परिणामकारक स्पर्धा टिकवून धरण्यासाठी स्पष्टपणे आवश्यक ठरतात. एकाधिकार किंवा निर्बंधात्मक व्यवहारांना आळा घालणारे कायदे यांचा यादृष्टीने उल्लेख करता येईल. परंतु हस्तक्षेपाच्या अन्य अनेक प्रकारांनाही स्पष्ट सामाजिक आशय आहे. श्रम बाजाराचे नियंत्रण किंवा कामाच्या जागी आरोग्य आणि सुरक्षाविषयक उपायांची व्यवस्था, पर्यावरणात्मक किंवा ग्राहक वा गुंतवणूकदारांच्या संरक्षणाच्या तरतुदी, इत्यादी उदाहरणे याबाबत सांगता येतील. या प्रकारच्या उपायांबद्दल मी एकच मुद्दा मांडेन आणि तो असा की, ते सामाजिकदृष्ट्या इष्ट जरी असले आणि 'बाजाराची कार्यक्षमता' सुधारण्याची त्यांची क्षमता असली तरी प्रसंगी स्पर्धेला लगाम आणि व्यवसायांवर बोजा त्यांच्यामुळे पडू शकतो. परिणामी प्रत्यक्षपणे आणि गुंतवणुका अन्यत्र वळविण्यास प्रोत्साहन देऊन हे उपाय टिकाऊ भावी अभिवृद्धी दर आणि रोजगार पातळीवर विपरित परिणाम करू शकतात. हस्तक्षेपाचे सामाजिक फायदे मिळविण्यासाठी आणि संभाव्य आर्थिक हानी टाळण्यासाठी करावयाचे विनियमन हा राजकीय निर्णय-शक्तीचा गाभा आहे. मध्यवर्ती बँकेशी संबंधित या नात्याने माझा कार्यभाग जास्त सुलभ असून हस्तक्षेपाच्या उपायांबाबत दोन्ही बाजू उलगडून दाखविणे एवढाच आहे.

सरकारी क्षेत्राच्या तरतुदीशी संबंधित निर्णयांना उपरोक्त विचार लागू पडतात. त्यांचे स्वरूप कसे राहते हा भाग अलाहिदा. संरक्षण वा परिवहन सेवा, आरोग्य सेवा वा शिक्षण, उत्पन्न पातळीला आधार वा वृद्धांसाठी तरतुदी इत्यादींसाठी किंमत तर छावी लागणार हे उघड आहे. त्याचा सरकारी क्षेत्रावर पडणारा भार त्याच्या ऋणमर्यादेच्या जात असावयाला हवा. समष्टीय आर्थिक राजकोषीय धोरणांच्या, विशेषतः करव्यवस्थेच्या संदर्भात, याची अगोदरच मी चर्चा केली आहे. अर्थात येथेही करांच्या भाराचा अभिवृद्धी आणि रोजगार यावर अनिष्ट परिणाम होण्याची शक्यता लक्षात घ्यावयाला हवी. म्हणून समतोल नेमका कसा साधवावयाचा हा प्रश्न उरतोच; तो वास्तविकरित्या राजकीय निर्णयावर निर्भर राहतो आणि त्याला

त्याच्या साधकबाधक परिणामांची दखल घेणे जहरीचे ठरते.

अपेक्षेप्रमाणेच देशकालपरत्वे या सत्ते अत्रांत राजकीय अग्रक्रम भिन्नभिन्न राहतात. तरीही त्यात अनेक समान बाबीही दृष्टीगोचर होतात. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीयत्व, मातृकी हक्क वा उपसंख्येतांच्या एवढेच नव्हे तर वंश, लिंग वा शारीरिक दुर्बलता इत्यादींच्या आधारावरील भेदाभेदांच्या अभावाचे त्यातून मिळणाऱ्या आर्थिक, सार्वजनिक लाभांना अनुकूलन वाढत्या प्रमाणात आता समर्थन केले जात आहे. अर्थव्यवस्थेची उत्पादनशक्ती आणि नम्यता यात सुधारणा असे मुख्यत्वे त्यांचे स्वरूप राहणार आहे. आजीवन शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या सुविधांच्याद्वारा श्रमदलाची गुणवत्ता आणि अनुकूलक्षमतेतील वाढ यांच्याकडेसुद्धा टिकाऊ अभिवृद्धी द्याची पातळी उंचावण्याचे साधन म्हणून पाहिले जात आहे. आशिया खंडातील उद्योगमुख देशांत याची आता व्यापक जाणीव झालेली आहे. माझी खात्री आहे की, गव्हर्नर देशमुखानी या परिवर्तनाला जोरदार पाठिंबाच व्यक्त केला असता. खाजगीकरणद्वारा आता सरकारी क्षेत्रही औद्योगिक-व्यापारी व्यवहारातील आपला सहभाग वाढत्या प्रमाणात कमी करत आहे. त्याचा उद्देश एवढाच की, विशिष्ट वस्तू आणि सेवा उपलब्ध करण्याची आर्थिक कार्यक्षमता खाजगी प्रोत्साहने आणि शिस्त यामुळे सुधारेल आणि आहारादी जीवनावश्यक वस्तू स्वस्त होऊ शकतील. इंग्लंडपुरते बोलावयाचे म्हटले तर, नव्या सुविधांच्या तरतुदीसाठी खाजगी अर्थव्यवहारांच्या उपक्रमशोलेला वाव देऊन हा परिणाम साध्य करण्यात येत आहे. आणखी एक संबंधित बाब म्हणजे छोट्या आणि मध्यम आकाराच्या व्यवसायांना दिले जाणारे उत्तेजन ही होय. असे व्यवसाय मागणीतील बदलांना अधिक नम्यतापूर्वक प्रतिसाद देतात आणि मोठ्या कंपन्यांच्या तुलनेने अधिक रोजगार निर्माण करू शकतात. अशी.

सार्वत्रिकपणे लागू पडणारे असे काही विषय असले तरी संरचनात्मक धोरणांच्या संदर्भात एकादी प्रमाण नीलप्रत वा अभिमत विहित उपाययोजना अस्तित्वात असल्याचे सुचविणे हे दिशाभूल करण्यासारखे आहे. माझ्या विवेचनाच्या अगोदरच्या भागात समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाच्या त्रिकित्तेत हाच मुद्दा

मी मांडलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय गंजाजळीने नियुक्त केलेल्या अंतरिम समितीने आपल्या 'माद्रिद जाहीर-नाम्या'त मान्यता दिलेल्या सामायिक व्यूहातील तिसरे तत्त्व म्हणून संरचनात्मक धोरणाची शिफारस करताना त्याच्या काही अंगांना स्पर्श केला आहे.

समितीच्या अहवालातील संबंधित भागात असे म्हटले आहे की, टिकाऊ अभिवृद्धीच्या आड येणारे अडथळे दूर करण्यासाठी आवश्यक संरचनात्मक सुधारणांबरोबरच प्रशुल्काव्यतिरिक्त व्यापारी निर्बंध रद्द करण्याच्या आणि दीर्घकालीन आरोग्यरक्षण आणि सार्वजनिक निवृत्तीवेतन व्यवस्थांची निर्वाहक्षमता टिकवून घेण्याच्या उपायांचा पाठपुरावा होणे अगत्याचे आहे. तरुण आणि अकुशल व्यक्तींसाठी चरितार्थाच्या साधनांचा अभाव आणि दीर्घकालीन बेकारी हे प्रश्न सोडविण्यासाठी शिक्षण-प्रशिक्षण सुविधांचा विस्तार आणि श्रम बाजारात मूलभूत सुधारणांचा अंगीकार व्हावयाला हवा. रोजगार रोकण्याच्या प्रवृत्तींवर त्यामूळे मात करता येईल.

युरोपीय देशांमध्ये या सत्ते प्रश्नांची गांभीर्यनि दखल घेतली जात आहे.

निष्कर्ष

अध्यक्ष महोदय, आजच्या माझ्या व्याख्यानात माझ्या नेहमीच्या समष्टीय आर्थिक आणि विशेषतः पैसाविषयक धोरणापासून मी खूपच दूर गेलो. हे शिरस्थाला सोडून झाले हे मी मान्य करतो. मी तसे करण्याचे कारण एवढेच की, समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरण आणि त्याच्या अंतर्गत पैसाविषयक धोरण यांची कार्यवाही निर्वात पोकळीमध्ये कधीच होत नसते अशी माझी दृढ समजूत आहे.

एकत्रित मागणी आणि अर्थव्यवस्थेची पुरवठा-क्षमता यांच्या समतोलाने साधन म्हणून आणि प्रभावी दीर्घकालीन आर्थिक निर्गमक्षमतेची आवश्यक अट म्हणून समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरण स्थैर्याच्या दिशेने न्यावयाला हवे आणि पैसाविषयक धोरणाचा कार्यभाग निरंतर किंमत स्थैर्य हा असावा हा अभिमत दृष्टिकोन मलाही मान्य आहे. देशातील व्यवहारांच्या अभिवृद्धी

दरात टिकाऊ वाढ, वाढता रोजगार आणि उंचावणारे राहणीमान यासाठी समष्टीय अर्थशास्त्रीय धोरणाचे अप्रत्यक्षपणे का होईना प्रस्तुत अंशदान सर्वात मोठे ठरू शकेल.

मात्र मला याची जाणीव आहे की, स्थैर्याची अट जरी 'आवश्यक' अट असली तरी ती व्यापक राजकीय-सामाजिक आकांक्षांच्या, जरी त्या पूर्णतः वाजवी असल्या तरी, पूर्ततेसाठी पुरेशी नाही. बदलत्या जागतिक परिस्थितीमध्ये आर्थिक आणि अनुकूलनक्षमता वाढविण्यासाठी संरचनात्मक सुधारणांशिवाय तरणोपाय नसला तरी त्या अमलात आणणे सोपे नाही हे विसरून चालणार नाही.

दारिद्र्याचे जिणे जगणारे आणि कामधंदा नसलेले लोक आपली प्राप्त स्थिती हा समष्टीय आर्थिक वा संरचनात्मक दुर्बलतेचा परिपाक आहे याची पर्वा करण्याची शक्यता नसते. त्यांना केवळ आसरा वा साहाय्य हवे असते. कोणत्याही कारणामुळे असो, जर समाजमनामध्ये स्थैर्यचे नाते मंद अभिवृद्धी आणि मोठी बेकारी यांच्याशी जोडले जात असेल तर सध्याची विसारसरणी बाजूला सारण्याचा मोह नैसर्गिकपणेच होईल. मला याचीच अधिक काळजी वाटते. सक्तीच्या वा लादलेल्या विस्तारातून नव्याने अस्थैर्य उद्भवते आणि परिस्थिती अधिक बिकट बनते याचा भूतकाळात वारंवार आलेला पडताळा जमेल धरूनही

अशा विस्ताराचा आपणाला मोह पडेल. इतकेच नव्हे तर, अल्पकालामध्ये विशिष्ट देशाला, व्यवसायाला वा कर्मचाऱ्यांच्या गटाला साहाय्य करणाऱ्या परंतु दीर्घकालामध्ये आपणा सर्वांच्याच, दृष्टीने अहिताच्या ठरणाऱ्या संरक्षणावर भिस्त ठेवण्याचा मोह आपल्याला होईल.

सारभूत मुद्दा हा की, पैसाविषयक स्थैर्य, राजकीय पोषणयोग्यता आणि संरचनात्मक नम्यता ही आजच्या आर्थिक धोरणविषयक सहमतीची जी कळीची तत्त्वे आहेत त्यांचे कार्यानुवर्तन एकात्मरीत्या व्हावयास हवे. तसे झाले नाही तर 1776 मध्ये अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यावर स्वाक्षरी करताना बेंजामिन फ्रँकलिन यांनी काढलेल्या प्रसिद्ध उद्गारांनुसार आपण सारेच जण अलगअलगपणे विनाशाच्या गर्तेत लोटले जाऊ.

संदर्भ सूची

George, Edward, 'Economic Policy Approaches : Some Reflections', Lecture 9, C. D. Deshmukh Memorial Lecture Series, CENTENARY COMMEMORATION VOLUME, Reserve Bank of India, Mumbai, October 14, 1996.

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

स्थायी निधी देणगीदार

डॉ. (सौ.) कुंदा दामले, पुणे

200/-

आ. गो. पुजारी
कार्यवाह - खजिनदार

भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील वित्त व ऋणव्यवस्था

विकास चित्रे *

1

भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे पहिले भारतीय गव्हर्नर आणि भारताच्या वित्तव्यवस्थेच्या संरचनेचे शिल्पकार चिंतामणराव देशमुख यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त प्रसिद्ध होणाऱ्या या विशेषांकासाठी चिंतामणराव देशमुख रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर असतानाच्या कालखंडातील ऋण व्यवस्थापन आणि त्या अनुषंगाने धोरणात्मक बाबींचे विश्लेषण करून आजच्या वित्त व ऋण नीतीच्या व व्याज दरांच्या संदर्भात या विषयाचा विचार करता जेईल का असा प्रश्न मनाशी ठेऊन हा लेख लिहिण्याचे मी ठरविले.

2

चिंतामणराव देशमुखांची जूळ, 1939 मध्ये संपर्क अधिकारी (Liaison Officer) म्हणून रिझर्व्ह बँकेत नेमणूक झाली. त्यानंतर 22 डिसेंबर, 1941 रोजी त्यांची रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली. 17 फेब्रुवारी, 1943 रोजी रिझर्व्ह बँकेचे तत्कालीन गव्हर्नर जेम्स टेलर यांचे आकस्मिक निधन झाल्यामुळे गव्हर्नर जनरलच्या 22 फेब्रुवारी, 1943 च्या आदेशानुसार, रिझर्व्ह बँकेच्या नवीन गव्हर्नरांची नेमणूक होईपर्यंत गव्हर्नरांचे अधिकार व कार्य पार पाडण्यास चिंतामणराव देशमुख यांना अधिकृत करण्यात आले. चिंतामणराव देशमुखाना रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर नेमावे या रिझर्व्ह बँकेच्या त्यावेळच्या मध्यवर्ती संचालक मंडळाच्या (Central Board of Directors) प्रस्तावाला भारत सरकारने वि.संदिग्धपणे विरोध दर्शविला. 1948 मध्ये गोखले अर्थशास्त्र संस्थेत दिलेल्या रावबहादूर काळे स्मृती व्याख्यानात चिंतामणराव देशमुखानी म्हटल्याप्रमाणे, लोकमान्यतेच्या आधारावाचून बुद्ध चालविण्याची जबाबदारी असल्यामुळे भारतीय गव्हर्नर नेमण्याची जोखीम पत्करण्यास भारत सरकार कचरले असणार; तथापि, या प्रकरणी ब्रिटिश सरकारच्या बसाहत मंत्र्यांनी

* प्राध्यापक, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे.

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996, खंड 20, अंक 3

287

(Secretary of State) "विरळाच असा प्रामाणिक-पणा आणि मुत्सद्देगिरी दाखवून" भारत सरकारचा विरोध वाजूला सारला. 11 ऑगस्ट, 1943 रोजी भारत सरकारने चिंतामराव देशमुखाना भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर म्हणून नियुक्त केले असल्याचे जाहीर केले. गव्हर्नरपदाची त्यांची सुदत 11 ऑगस्ट, 1948 पर्यंत होती. परंतु रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणसंबंधीचा आराखडा तयार करून त्यासंबंधीच्या कायद्याची व इतर प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत त्यांना मुद्दाम सुदतवाढ दिल्याने 30 जून, 1949 पर्यंत देशमुख रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर होते.

3

युद्धकालीन वित्तीय व ऋणविषयक नीतीचा विचार करताना मुह्यवातीसच केन्स यानी आपल्या 'How to Pay for the War' या पुस्तकात विवेचन केलेली या संदर्भातील दोन प्रमुख सूत्रे लक्षात ठेवणे उपयोगी ठरेल. या संदर्भात या पुस्तकातील खालील दोन परिच्छेदांतून ही सूत्रे स्पष्ट होतात.

"...आपले एकूण उत्पादन आणि आखात यांच्या बेरजेतून आपली निर्यात आणि युद्धासाठी आवश्यक खर्च वजा केल्यास देशांतर्गत मुलकी उपभोगखर्च हा उरलेल्या शिल्लकीएवढा फक्त असू शकतो. ही मात्रा अर्थातच इतर गोष्टींसंबंधी आपल्या धोरणावर अवलंबित असेल. आपला युद्धखर्च कमी केला किंवा आपल्या विदेशी निधीचा आपण वापर केला तरच ती वाढविता येऊ शकते" (पृ. 2).

युद्धखर्चामुळे वाढलेली पैशाची मात्रा वस्तूंचर खर्च करण्यासाठी उपभोक्त्यांकडे उपलब्ध असेल पण त्या तुलनेने वस्तूंची उपलब्धता मात्र वाढलेली नसेल जर कोणत्या वस्तू किती मर्यादेपर्यंत आणि जास्तीत जास्त किती किमतीस विकता येतील यासंबंधी काढक निर्बंध लादून उपभोक्त्यांना विकत घेता येण्यासारखे काहीच शिल्लक न ठेवल्यामुळे त्यांच्या खिशातील उरलेला पैसा तसाच निरुपयोगी करून टाकला नाही तर दोनच पर्याय उरतात. एक तर, बाजारातील क्रय-शक्ती काढून घेण्यासाठी काही उपाय शोधून काढावे लागतील, किंवा वाढलेल्या खर्चाएवढी पैशाची मात्रा

शोधून घेतली जाईल इतक्या प्रमाणात उपलब्ध वस्तूंच्या किमती वाढल्या पाहिजेत; म्हणजेच दुसऱ्या शब्दांत, भावफुगवट्याचा मार्ग" (पृ. 8).

बाजारातील क्रयशक्ती काढून घेण्याचे केन्सनी सुचविलेले उपाय म्हणजे करांच्या व कर्जांच्या तसेच वेगवेगळ्या वचतीच्या योजनांद्वारे उत्पन्नाचा वाढता भाग युद्धखर्चाकडे वळविणे. युद्धखर्चामुळे वाढणाऱ्या उत्पन्नावर, मालमत्तेच्या वाढत्या किमतींवर, अतिरिक्त नफ्यावर तसेच सट्ट्यांच्या व्यवहारात होणाऱ्या नफ्या-वर युद्धकाळापुरते कर आकारून किंवा युद्धकाळापुरती कर्जे उभी करून युद्धखर्चामुळे निर्माण झालेल्या अतिरिक्त क्रयशक्तीचा वापर युद्ध संपेपर्यंत पुढे ढकलावा. याशिवाय, लाभांश (dividend) वाटण्यावर मर्यादा तसेच विस्थगित पगार वगैरे योजनासुद्धा केन्सनी सुचविल्या होत्या. याव्यतिरिक्त युद्धकाळात किमतींवर व वेतनावर नियंत्रण लागू करणे तसेच अत्यावश्यक वस्तूंचे रेशन करणे वगैरे उपायही केन्सनी सुचविले होते.

4

भारताच्या बाबतीत भारत सरकारने भारताच्या युद्धकालीन संरक्षणासाठी करावयाच्या खर्चाव्यतिरिक्त या युद्धातील ब्रिटिश सरकार व दोस्त राष्ट्रांच्या युद्धा-वरील खर्चाच्या काही भागाचे अधिक ओझेही भारत सरकारवर व पर्यायाने भारतावर टाकण्यात आले. शिवाय या खर्चाच्या बरील जो भाग ब्रिटिश सरकारने आपली स्वतःची देयता म्हणून मान्य केला त्याबद्दलची रक्कम ब्रिटिश सरकारने भारत सरकारला ज्या पद्धतीने, म्हणजे युद्ध संपेपर्यंत गोठवून ठेवण्यात आलेल्या स्टॅलिंग ठेवींच्या स्वरूपात, चुकती केली त्यामुळे भारत सरकारवर, म्हणजे पुन्हा पर्यायाने भारतावर, तेवढ्या खर्चासाठी आणखी रक्कम भारतात उभी करण्याचे अधिक ओझे टाकण्यात आले. त्यामुळे युद्धकाळात भाव-फुगवटारहित खर्च करणे भारत सरकारच्या दृष्टीने अधिकच अवघड झाले. भारत सरकारने या सर्व खर्चा-साठी करांद्वारे व कर्जांच्या स्वरूपात पैसा उभा कर-ण्याचा थोडा अधिक प्रयत्न केलाच. पण या खर्चाचा बराचसा भाग रुपयाच्या नोटा छापून त्या वापरण्याच्या सोप्या मार्गाचा अवलंब करूनच केला. थोडक्यात, युद्धखर्चाच्या भारत सरकारवर टाकलेल्या ओज्या-

व्यतिरिक्त ज्याप्रकारे ब्रिटिश सरकारने युद्धखर्चापैकी आपल्या स्वतःच्या देयतेचे प्रदान भारत सरकारला केले त्याच्या परिणामस्वरूप होणाऱ्या भावफुगवट्याच्या निराकरणाचा परिणाम्य भारतावरच पडला.

5

भारत सरकारने केलेल्या एकूण युद्धखर्चापैकी ब्रिटिश सरकारची देयता किती आहे हे ठरविणारा करार भारत सरकार व ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्ये नोव्हेंबर, 1939 मध्ये झाला. हा करार वित्तीय करार किंवा वित्तीय समझोता (Financial Settlement) म्हणून ओळखला जातो. या करारानुसार भारत सरकारने केलेल्या एकूण संरक्षण खर्चापैकी भारताने खालील वाटा उचलावयाचा असे ठरले. यात (अ) शांततेच्या काळात भारतामधील लष्कराचा सर्व-सामान्यपणे येणारा वार्षिक खर्च; (आ) त्यात भाव-फुगवट्यामुळे अपेक्षित अधिक तरतूद; (इ) युद्धासाठी म्हणून केलेल्या खर्चापैकी भारताने स्वहिताच्या दृष्टीने केला असे समजता येईल असा खर्च आणि (ई) भारतीय लष्कर देशाबाहेर ठेवावे लागल्यामुळे येणाऱ्या अतिरिक्त खर्चासाठी म्हणून दरवर्षी एकरकमी 1 कोटी रुपये हे समाविष्ट होते. यापैकी (अ), (आ), (इ) या बाबींवरील खर्चापेक्षा जास्त झालेला वार्षिक संरक्षण खर्च ब्रिटिश सरकारकडून भारत सरकारने वसूल करावयाचा असे वरील करारान्वये ठरले होते.¹

6

1939-40 ते 1945-46 या सात वर्षांत भारत सरकारचा भारतासाठीचा असा एकूण महसुली खर्च 2,066 कोटी रुपये आणि एकूण महसुली आणि भांडवली खर्च 2,360 कोटी रुपये झाला. याशिवाय या वर्षातील ब्रिटिश सरकारकडून वसूल करण्याचा युद्धखर्च 1,740 कोटी रुपये होता. ब्रिटिश सरकारकडून मिळावयाच्या रकमेची रूपयात उभारणी करण्याची जबाबदारीही भारत सरकारवरच होती. म्हणजे या वर्षांत भारत सरकारला एकूण 4,100 कोटी रुपये उभारावयाचे होते. या सात वर्षांत भारत सरकारने करांच्या रूपाने एकूण 1,088 कोटी रुपये व करेतर महसुली उत्पन्नाचे 373 कोटी रुपये (रेल्वे, पोस्ट

व टेलिग्राफ खाते, रिझर्व्ह बँक यांचे निव्वळ उत्पन्न, वगैरे मिळून) धरून एकूण 1,461 कोटी रुपये जमा केले. या सात वर्षांत कर्जाच्या व इतर भांडवली जमेच्या रूपाने 1,415 कोटी रुपये उभे केले. राहिलेली 1,224 कोटी रुपयांची अर्थसंकल्पातील एकूण तूट चलनविस्तार करून भरून काढली. ब्रिटिश सरकारकडून वसूल करावयाच्या 1,740 कोटी रुपयापैकी 1,633 कोटी रुपये ब्रिटिश सरकारने स्टॅलिंग ठेवीच्या स्वरूपात दिले. परंतु युद्धकाळात हे स्टॅलिंग खर्च करण्याची भारत सरकारला परवानगी नव्हती म्हणजे उपरोक्त कालावधीमधील करांची प्राप्ती, करांच्या व्यतिरिक्त इतर महसुली उत्पन्न, कर्जे व इतर भांडवली जमा यातून उभा केलेला एकूण पैसा हा भारत सरकारच्या भारतासाठी केल्या जाणाऱ्या महसुली व भांडवली खर्चापेक्षा 516 कोटी रुपयांनी जास्त असला तरी असा रीतीने जास्तीची कर्जे उभारून निर्माण केलेली ही शिल्लक ब्रिटिश सरकार आणि दोस्त राष्ट्रांसाठी भारत सरकारने केलेला युद्धखर्च भरून काढण्यास अपुरी होती. त्यामुळे उरलेल्या खर्चाची रक्कम स्टॅलिंग ठेवीचे पाठवळ तेवढे वापरून चलनवृद्धी करून उभी केली. त्यामुळे या 516 कोटी रुपयांच्या अधिक कर्जावरील व्याजाचा बोजा तर भारत सरकारवर पडलाच, पण त्याशिवाय 1,224 कोटी रुपयांच्या अतिरिक्त चलननिर्मितीमुळे होणाऱ्या भाव-फुगवट्याचा मारही भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर पडला.²

या चलनवाढीच्या तुलनेत, 1939-40 च्या दुसऱ्या तिमाहीच्या अखेरीस चलनाची मात्रा केवळ 193 कोटी रुपये होती तर भारत सरकारचे रुपयातील कर्ज 4,875 कोटी रुपये होते. युद्धाच्या सुरुवातीच्या या आकड्यांच्या तुलनेने युद्ध अखेरीस 1945-46 च्या चौथ्या तिमाही अखेरीपर्यंत चलनाची मात्रा सहापटीपेक्षा जास्त वाढली होती. 1939-40 मधील करांचा बोजा युद्धापूर्वीच्या तिमाहीपर्यंत 34 कोटी रुपये होता तो 1945-46 मध्ये 300 कोटीपेक्षा जास्त होता. या काळात अनुसूचित बँकांमधील मागणी ठेवी पाचपटीपेक्षा जास्त तर मुदती ठेवी तिपटीपेक्षा थोड्या कमी वाढल्या होत्या. पैसाची (म्हणजे चलन व मागणी ठेवीची) एकूण मात्रा जवळजवळ सहापट वाढली होती. याच काळात घाऊक किमतींचा निर्देशांक

(ऑगस्ट 1939=100) दुपटीपेक्षा जास्त (सव्वा दोनपट) झाला होता; म्हणजेच, दरवर्षी 13.8 टक्के चक्रवाढ दराने वाढला होता. शेअरच्या किमतींचा निर्देशांक अडीचपट झाला होता तर तुलनेने सरकारी कर्जरोख्यांच्या किमतींचा निर्देशांक फक्त 15 टक्क्यांनी वाढला होता, म्हणजे जवळजवळ स्थिर होता.³

7

युद्धखर्चांमुळे भारत सरकारच्या अर्थसंकल्पावर झालेल्या परिणामाची कल्पना अधिक स्पष्टपणे देण्यासाठी 1939-40 व 1945-46 या दोन वर्षांच्या अर्थसंकल्पांतील महसुली तूट, अर्थसंकल्पीय तूट व राजकोषीय तूट आणि त्या वर्षांसाठी उपलब्ध असलेल्या ब्रिटिश भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अंदाजाचे (estimates) आकडे तक्ता 1 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 1

भारत सरकारच्या युद्धकालीन अर्थसंकल्पांतील तूट
(कोटी रुपये)

	1939-40	1945-46
महसुली तूट ¹	0 (0)	124 (1.99)
अर्थसंकल्पीय तूट ¹	1 (0.05)	111 (1.78)
राजकोषीय तूट ¹	8 (0.41)	556 (8.92)
राष्ट्रीय उत्पन्न	1,934 ²	6,234 ³

टीप : कंसामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाशी टक्केवारी दिली आहे.

स्रोत : 1 Simha, S. L. N., पूर्वोक्त पृ. 285 वर दिलेल्या तक्त्यावरून काढलेले.

2 Natarajan, B., ESSAY ON NATIONAL INCOME AND EXPENDI-

TURE IN INDIA, Government of Madras, 1949, पृ. 13 वर उद्धृत केलेला EASTERN ECONOMIST, 1949 मधील अंदाज.

3 Government of India, Ministry of Commerce, NATIONAL INCOME OF BRITISH INDIA AND THE UNION PROVINCES, 1945-46, New Delhi, 1949, पृ. 3.

तक्ता 1 मधील राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अंदाजाचे आकडे डोबळ आहेत हे मानले तरी युद्धखर्चांमुळे वाढलेल्या राजकोषीय तूटीची त्यावरून कल्पना येते. 1945-46 मध्ये राजकोषीय तूट राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 8.92 टक्के इतकी वाढली होती. युद्धापूर्वी आणि युद्धाच्या सुरुवातीच्या वर्षांत असलेली अर्थसंकल्पाची स्थिती युद्धखर्चांमुळे किती बिघडली याची या आकड्यांवरून कल्पना येते. [तुलनेने, 1990-91 च्या पंचप्रसंगाच्या (crisis) वर्षी राजकोषीय तूट देशांतर्गत सकल उत्पन्नाच्या 8.4 टक्के आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 10.77 टक्के होती हेही नमूद करावेसे वाटते.]

युद्धकालीन वित्तउभारणी आणि भावकुगवटा या बाबतीतील भारत, ब्रिटन आणि अमेरिका यांची अभ्यासपूर्ण तुलना एस. एल. एन. सिम्हा यांनी त्यांच्या पुस्तकात केली आहे.⁴ या तुलनेवरून लक्षात येते की, 1940-46 या सहा वर्षांच्या कालावधीत भारत सरकारच्या (आपल्या व दोस्त राष्ट्रांसाठी) एकूण खर्चापैकी 55 टक्के खर्च कर व करेतर महसुली उत्पन्न आणि लोकांकडील कर्जांच्याद्वारे (यात बँकांच्या सरकारी कर्जरोख्यातील गुंतवणुकीपैकी त्यांच्या मुदती ठेवीतील वाढीइतकी गुंतवणूक तेवढी धरून), म्हणजे भावकुगवट्याला चालना न देणाऱ्या (non-inflationary) मार्गांनी केला गेला. तर तुलनेने ब्रिटन व अमेरिका या देशांत या मार्गांनी केलेली वित्तउभारणी ही क्रमशः 90 टक्के व 75 टक्के होती. दरम्यान या देशांत वास्तविक सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात क्रमशः 23 टक्के व 75 टक्के इतकी वाढ झाली.⁵ परिणामी घाऊक मालाच्या किमतींच्या निर्देशांकांमध्ये 1939 च्या वित्तीय वर्षाच्या तिसऱ्या तिमाहीच्या, म्हणजे

युद्धाच्या सुहृदातीच्या तुलनेने 1945 च्या वित्तीय वर्षाच्या चौथ्या तिमाहीपर्यंत ब्रिटनमध्ये 70 टक्क्यांनी, अमेरिकेत 40 टक्क्यांनी तर भारतात 167 टक्क्यांनी वाढ झाली.⁶

8

भारत सरकारला ब्रिटिश सरकारकडून गंधी असलेली रक्कम ब्रिटिश सरकार लंडनमध्ये भारत सरकारला स्टॅलिंगमध्ये देत असे. हे स्टॅलिंग लगेच खर्च करण्याची परवानगी नसल्यामुळे आणि युद्धखर्चासाठी रुपयांची गरज असल्यामुळे भारत सरकार ते रिझर्व्ह बँकेला (रुपयास 1 शिलिंग 6 पेन्स या स्थिर दराने) देऊन त्या बदल्यात रिझर्व्ह बँकेकडून रुपये घेत असे. रिझर्व्ह बँक आपल्या बँकिंग विभागात जमा झालेले हे स्टॅलिंग कर्जरोख्यांत गुंतवून आवश्यकता पडेल तसे हे स्टॅलिंग कर्जरोखे प्रचालन विभागात (Issue Department) हस्तांतरित करून त्यांच्या तारणावर रुपयांच्या नव्या नोटा छापून भारत सरकारला खर्चाला लांगतील तथा देत असे. युद्ध खर्च सतत व मोठ्या प्रमाणावर चाललेला असल्यामुळे एकूण स्टॅलिंग व स्टॅलिंग कर्जरोख्यांपैकी थोडीशीच मात्रा विदेशातील शिल्लक (balance abroad) म्हणून बँकिंग विभागात राहून मोठ्या प्रमाणावर स्टॅलिंग कर्जरोखे रिझर्व्ह बँकेच्या प्रचालन विभागात साठत गेले. वर म्हटल्याप्रमाणे अशा प्रकारे होणाऱ्या चलनवृद्धीमुळे होणारा भावफुगवटा (inflation) हा युद्धकाळात साठत गेलेल्या स्टॅलिंग शिल्लकीचा मुख्य दुष्परिणाम आणि जोरदार सार्वजनिक टीकेचा व असंतोषाचा मुद्दा होता. त्याव्यतिरिक्त भारताला अत्यावश्यक अशा यंत्रसामग्रीच्या किंवा निकडीच्या उपभोग्य वस्तूच्या आयातीसाठी हा स्टॅलिंगचा साठा तूर्ततरी निरूपयोगी असल्यामुळे, युद्धामुळे ब्रिटनची परिस्थिती हालाखीची झाली असल्यामुळे आणि त्या देशाच्या वर्तमान व भविष्यकाळातील आंतरराष्ट्रीय व्यापार समतोलबद्दल गंभीर साशंकता असल्यामुळे युद्धानंतर स्टॅलिंगची किंमत मोठ्या प्रमाणावर घसरून भारताकडे जमा होत असलेल्या स्टॅलिंगच्या प्रचंड साठ्याच्या रुपयातील, इतर विदेशी चलनातील व वस्तूच्या मोबदल्यातील मूल्यात मोठा न्हास होऊन देशाचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होईल अशी सर्वत्र भीती होती. स्टॅलिंग शिल्लक कमी

करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने भारताने ब्रिटनकडून आधी घेतलेली स्टॅलिंगमधील कर्ज कमी करण्यास 1937 पासूनच सुहृदात केली होती. युद्धामध्ये साठलेली स्टॅलिंग शिल्लक वापरून भारत सरकारने ब्रिटनमध्ये युद्धापूर्वी विकलेल्या कर्जरोख्यांची तसेच रेल्वे कर्ज-रोख्यांची परतफेड केली आणि रेल्वे वार्षिकीचे (annuity) वर्तमान मूल्य (present value) देऊन रेल्वे वार्षिकीची देयता ब्रिटिश सरकारकडे हस्तांतरित केली. अशा रीतीने एकूण 356 दशलक्ष पौंडांच्या ब्रिटिश कर्जापैकी मार्च, 1946 अखेरपर्यंत 323 दशलक्ष पौंडांच्या कर्जाची परतफेड केली. या मागाने एकूण स्टॅलिंग शिल्लकीपैकी फक्त 434 कोटी रुपये वापरले गेले अर्थात या रीतीने ब्रिटिश कर्जाची परतफेड करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेकडून स्टॅलिंग विकत घेण्यासाठी भारत सरकारला रिझर्व्ह बँकेला समान मूल्याची रुपयातील मत्ता देणे आवश्यक होते. त्यासाठी भारत सरकारने रुपयातील प्रतिरूप (counterpart) रोखे आणि तदर्थ (ad hoc) राजकोष पत्रे (Treasury Bills) हस्तांतरित केली. हे कर्जरोखे रिझर्व्ह बँकेने रोखे बाजाराच्या आवश्यकतेप्रमाणे विकले. अशा प्रकारे स्टॅलिंग कर्जाचे रूपांतर भारत सरकारच्या अंतर्गत कर्जात झाले. स्टॅलिंग कर्जाच्या परतफेडीने तेवढ्या मात्रेत स्टॅलिंग शिल्लकीच्या तारणावर अधिक चलनवृद्धी झाली नाही, आणि पुढे रुपयातील प्रतिरूप रोखे रिझर्व्ह बँकेने भारतीय रोखे बाजारात विकल्यामुळे उलट तेवढ्या प्रमाणात चलनसंकुचन झाले.⁷ तरी एकूणात मात्र उरलेल्या स्टॅलिंग शिल्लकीमुळे चलनवृद्धी होतच राहिली.

रेल्वे वार्षिकीची देयता ब्रिटिश सरकारकडे जशी हस्तांतरित केली त्याप्रमाणेच भारतातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या भविष्यकाळातील पेन्शनसाठी स्टॅलिंगमधील भारत सरकारची देयता पण ब्रिटिश सरकारला स्टॅलिंग शिल्लकीतून एकरकमी रक्कम देऊन त्या सरकारकडे हस्तांतरित करण्याची अभिनव योजना 1943 च्या सुहृदातीला त्यावेळचे रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर जेम्स टेलर यानी तयार केली होती. स्टॅलिंग शिल्लकीतील बरीचशी रक्कम या योजनेनुसार वापरता आली असती. चिंतामणराव देशमुखानी या योजनेचा सतत पाठपुरावा केला. परंतु भारताचे त्यावेळचे वित्तमंत्री (Finance Member) जेरेमी राइझमन यानी या योजनेसंबंधी

वेळींच विशेष उरसाह न दाखविल्यामुळे सुरुवातीला ब्रिटिश सरकारची अशा प्रकारच्या योजनेचा विचार करण्याची तयारी असूनही पुढे त्या सरकारचा त्या बाबतीतील विचार बदलल्यामुळे ही योजना शेवटी वारगळली. याबद्दल चिंतामणराव देशमुखानी त्यांच्या काळे स्मृती व्याख्यानात खंत व्यक्त केली आहे.^८

रिझर्व्ह बँकेच्या मध्यवर्ती संचालक मंडळात संचालक असलेल्या पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यानी आग्रह धरल्यामुळे या संचालक मंडळात स्टॅलिंग शिल-कीबद्दल आणि भावफुगवट्याबद्दल रिझर्व्ह बँकेचे तत्कालीन गव्हर्नर टेलर यानी तयार केलेल्या जापना-वर फेब्रुवारी 10, 1943 रोजी सविस्तर चर्चा घडून आली. त्यावेळी संमत करण्यात आलेल्या ठरावात असे नमूद करण्यात आले की, रिझर्व्ह बँकेच्या बाह्य विदेशी मत्तांबद्दल (external assets) रिझर्व्ह बँकेच्या मध्यवर्ती संचालक मंडळाला चिंता वाटत असून या मत्तांच्या मूल्यांची हमी राहावी म्हणून आणि युद्ध संपल्यावर भारताच्या जास्तीत जास्त फायद्याच्या दृष्टीने त्यांचा उपयोग करता यावा म्हणून सरकारने देशातील व्यापारी व उद्योजकवर्गाचे मत विचारात घेऊन युद्धोत्तर काळात घडवून आणावयाच्या भारताच्या विकासाची व पुनर्निर्माणाची योजना तयार करून या योजनेच्या अनुषंगाने भारताच्या भांडवली व इतर वस्तूंच्या गरजेसंबंधी आणि या वस्तू किफायतशीरपणे व त्वरित कोठून मिळविता येतील यासंबंधी अंदाज तयार करावेत आणि स्टॅलिंगच्या साठ्याच्या मूल्यात भार-ताला नुकसान सोसावे लागणार नाही अशा प्रकारे या विदेशी मत्ता स्टॅलिंगमध्ये किंवा सममूल्य विदेशी चल-नात उपलब्ध होतील यासंबंधी ब्रिटिश सरकारकडून हमी मिळवावी.^९

संचालक मंडळाच्या वरील विषयावरील चर्चेचा अहवाल पुढे देशमुख गव्हर्नर झाल्यावर मे, 1943 मध्ये भारत सरकारच्या वित्त विभागाने इंडिया ऑफिसकडे पाठविला.

रिझर्व्ह बँकेकडील स्टॅलिंग शिलकीचा उपयोग भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या विकासासाठी लागणाऱ्या यंत्रसामग्रीच्या आयातीसाठी करण्यात आला ही गोष्ट सर्वांना माहीतच आहे. पण वरील ठरावावरून

हेही स्पष्ट होते की, रिझर्व्ह बँकेच्या मध्यवर्ती संचालक मंडळाला स्टॅलिंग शिलकीच्या साठ्यामुळे होणाऱ्या चलनवृद्धी आणि तज्जन्य भावफुगवट्यापेक्षा भविष्य-काळात स्टॅलिंगचे मूल्य घसरले तर स्टॅलिंग शिलकीच्या साठ्यावर होणाऱ्या तोट्याची जास्त चिंता होती.^{१०}

9

युद्धखर्चांमुळे व तज्जन्य चलनवृद्धीमुळे झालेल्या भावफुगवट्याविरुद्ध भारतातील अर्थतज्ज्ञांनी टीकेची झोड उठविली. या प्रश्नाकडे सी. एन. वकील यांच्या 'The Falling Rupee' या पुस्तकाने जागेवारी, 1943 मध्ये प्रथम सर्वांचे लक्ष वेधले. व्ही. जी. जोशी, सी. एन. वकील, धनंजयराव गाडगीळ, बी. आर. शेषांशु, डी. जी. कर्वे आदी वीस अर्थशास्त्रज्ञांनी 'Manifesto by Indian Economists on the Recent Policy of the Government of India' हे जापन मार्च, 1943 मध्ये प्रसूत केले. धनंजयराव गाडगीळ आणि नी. वि. सोवनी यानी त्यांच्या 'War and Indian Economic Policy' या पुस्तकात या प्रश्नांची सविस्तर चर्चा केली. सी. एन. वकील यानी युद्धाच्या सुरुवातीपासून, युद्धाच्या खर्चांमुळे आणि तो करण्यासाठी पैसा उभा करण्याचे पूर्ण ओझे भारत सरकारवर टाकण्यात आल्यामुळे आणि ते भारताला पेलण्यासारखे नसून त्यामुळे झालेल्या चलनवृद्धीमुळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर भावफुगवटा होत असल्याचे प्रतिपादन केले. तसेच "भावफुगवट्याची वस्तु-स्थिती नाकारता येत नाही" असे स्पष्ट केले. भारतातील भावफुगवटा ब्रिटन, अमेरिका, वगैरे इतर देशांमधील भावफुगवट्यापेक्षा किती तरी अधिक असून त्या देशांमध्ये भावफुगवटा रोखण्यासाठी योजलेले उपाय भारतातही अमलात आणले पाहिजेत असे मत त्यांनी मांडले. दोस्त राष्ट्रे भारतात करीत असलेल्या खर्चासाठी लागणारा पैसा उभा करण्यासाठी करण्यात येत असलेली वित्तव्यवस्था चुकीची असून ती भारताच्या दृष्टीने हितावह नाही. त्याऐवजी भारताला या खर्चासाठी टिकाऊ यंत्रसामग्री किंवा मत्ता यांच्या स्वरूपात अथवा सोन्यामध्ये मोबदला दिला पाहिजे किंवा या खर्चासाठी ब्रिटिश सरकारने भारतात कर्ज-रोखे विकून रुपयातील कर्ज उभी केली पाहिजेत किंवा भारतातील ब्रिटिश मालमत्ता विकून पैसा उभा करा-

वयाला हवा असे त्यांनी प्रतिपादन केले. या संदर्भातील खालील परिच्छेद वाचण्याजोगा आहे :

“ गेल्या कित्येक वर्षांत रेल्वे बांधण्यासाठी किंवा जलसंचन वगैरे प्रकल्प उभारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या ब्रिटिश वस्तू जेव्हा आम्ही विकत घेतल्या तेव्हा या वस्तूंच्या ब्रिटिश विक्रेत्यांना आम्हाला त्यांच्याच चलनात आदान करावे लागत होते आणि त्यासाठी आम्हाला आवश्यक त्या मात्रेत स्टॅलिंगची जुळवाजुळव करणे भाग पडत असे. या रकमा आदान करण्याच्या स्थितीत भारत नसल्यामुळे भारताच्या वतीने लंडन-मध्ये स्टॅलिंग कर्ज उभी केली होती... तसेच मागच्या किंवा या युद्धात ब्रिटिशांनी जेव्हा अमेरिकेकडून वस्तू विकत घेतल्या तेव्हा अमेरिकेतील विक्रेत्यांना त्यांना डॉलरमध्ये पैसे द्यावे लागले. ब्रिटिश सरकारकडे आवश्यक त्या मात्रेत डॉलर नसल्यामुळे त्या सरकारला अमेरिकेतील ब्रिटिश गुंतवणुकीचे परिसमापन (liquidation) करून किंवा अमेरिकेत डॉलरसाठी कर्ज उभारून हे डॉलर चुकते करावे लागले...”

त्याचप्रमाणे ब्रिटन व अमेरिका करीत असलेल्या आपल्या देशातील वस्तू व सेवांच्या मोठ्या मात्रेतील खरेदीसाठी आवश्यक तेवढ्या रूपांसाठी वित्त-व्यवस्था करण्याचा भार (burden) त्यांनीच उचलावयास हवा. पण ही नैसर्गिक (natural) प्रक्रिया अंगिकारण्याऐवजी आम्हाला स्टॅलिंगमध्ये पैसे देण्याची अनैसर्गिक प्रक्रिया वापरात आणली गेली असून ब्रिटनला वस्तू व सेवा पुरविणाऱ्या भारतीय विक्रेत्यांना पैसे चुकते करण्यासाठी लागणाऱ्या रूपांसाठी वित्त-व्यवस्था भारत सरकारला करण्यास भाग पाडले आहे. ही अनैसर्गिक प्रक्रिया उलटवून नैसर्गिक प्रक्रिया वापरल्यास भारताच्या अडचणीतून मार्ग निघणे सुकर आहे...”

अर्थतज्ज्ञांनी प्रसृत केलेल्या ज्ञापनामध्ये भारतातील युद्धकालीन भावफुगवटा ही सरकारच्या अर्थसंकल्पातील तूट आदिष्ट पैशाने (fiat money) भरून काढल्याने झालेली आहे आणि युद्धाचा बोजा विभागाच्या महागाई हा अस्थंत विषमत्यागी (inequitable) मार्ग असल्यामुळे उत्पन्नावरील क्रमवर्धी कराधानाने (progressive taxation) आणि उरात्रिक

मयदिवरील नफा कराधानाने किंवा कर्जांच्या रूपाने शोषून घेऊन तसेच व्यापक अशा सक्तीच्या बचतीच्या योजना लागू करून अर्थसंकल्पातील तूट पूर्ण भरून काढली पाहिजे, अशी भूमिका घेतली होती. त्याचप्रमाणे सर्व किमतींवर ताबडतोब नियंत्रणे लागू करून नंतर कठोर परिक्षणानंतर योग्य त्या किमती वाढवू देण्याचे धोरण अवलंबावे, तसेच जीवनावश्यक वस्तू-साठी रेशनपद्धती लागू करावी असेही त्यात प्रतिपादिले होते.

अर्थतज्ज्ञांनी केलेल्या टीकेची भारत सरकारने निश्चितच दखल घेतली याबद्दल देशमुख काळे स्मृती व्याख्यानात लिहितात, “ माझ्या मते, देशातील भाव-फुगवटाची स्थिती हाताळण्यास सुखात करण्यास भारत सरकारने जरा दिरंगाईच केली... भारत सरकारने परिणामकारक उपाय योजण्यास 1943 च्या वित्तीय वर्षाच्या सुखातीस प्रारंभ केला आणि प्रभावशाली भारतीय अर्थतज्ज्ञांनी सरकारच्या चुकीच्या धोरणाबद्दल त्यांच्या लिखाणातून जवळजवळ एकमताने केलेल्या टीकेमुळेच सरकारला कृती करण्यास प्रवृत्त केले याबद्दल मला मुळीच शंका नाही ” (प. 24).

10

युद्धखर्चासाठी कर्ज उभारण्यास भारत सरकारने जून, 1940 पासून सुखात केली. या लेखाच्या सुखातीस उल्लेख केल्याप्रमाणे 1939-46 या सप्त वर्षांत भारत सरकारने कर्ज व इतर भांडवली जमेच्या रूपाने 1,415 कोटी रुपये उभे केले. त्यापैकी 1,157 कोटी रुपये स्थूल बाजारी कर्जांच्या (gross market borrowings) स्वरूपात उभे केले. त्यापैकी 89 कोटी रूपांची जुन्या कर्जांची परतफेड (redemption) वजा टाकता 1,068 कोटी रूपांची कर्जे उभारली.¹² यापैकी 29 कोटी रूपांचे कर्जराखे मध्यवर्ती सरकारने, 52 कोटी रूपांचे प्रांतिक सरकारांनी, 62 कोटी रूपांचे रिझर्व्ह बँकेने, 372 कोटी रु.चे व्यापारी व सहकारी बँकांनी 5,1 कोटी रूपांचे भारतीय विमा कंपन्यांनी आणि 482 कोटी इतरांनी घेतले.¹³ या कर्जांपैकी रिझर्व्ह बँकेकडून घेतलेले कर्ज भावफुगवट्याला चालना देणारे होते आणि बँकांकडून घेतलेले कर्जमुद्धा बऱ्याच प्रमा-

णात भावफुगवट्याला चालना देणारे होते. संस्थानिक, उद्योगपती व मोठे व्यापारी यांनी मोठ्या प्रमाणावर सरकारी कर्जरोख्यांत गुंतवणूक केली. युद्धाच्या सुरुवातीला विक्रीस काढलेले कर्जरोखे तीन वर्षे, सहा वर्षे, दहा वर्षे अशा मुदतीचे होते, तर पुढेपुढे लोकांची दीर्घ मुदतीच्या कर्जासाठी असलेली पसंती (preference) लक्षात घेऊन 15 वर्षे, 21-23 वर्षे, 23-25 वर्षे व 25-30 वर्षे मुदतीचे कर्जरोखेही सरकारने विक्रीस काढले. या दीर्घ मुदतीच्या कर्जरोख्यांतही वित्तीय संस्थांनी व इतरांनी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली. मार्च, 1946 अखेरीस रुपयातील एकूण कर्जापैकी (Rupee Debt) 14.7 टक्के बिनमुदतीचे (undated), 34.4 टक्के 10 वर्षांपेक्षा अधिक मुदतीचे, 11.6 टक्के 5 ते 10 वर्षे मुदतीचे, 16.7 टक्के 5 वर्षांपेक्षा कमी मुदतीचे, 4.3 टक्के राजकोष पत्रात, 11.4 टक्के पोस्ट ऑफिस वचत बँकांच्या ठेवीत व रोख प्रमाणपत्रात व 6.9 टक्के प्रॉव्हिडंड फंड पेंशन फंड, बिनव्याजाचे कर्जरोखे, वर्गरे होते.¹⁴ या बहुतेक सर्व कर्जरोख्यांवर कूपॉन (coupon) दर 3 टक्केच होता. बाजारातील व्याजांचे दर युद्ध सुरु होताच सुरुवातीच्या काही महिन्यात एकदम वाढले. परंतु नंतर हळूहळू कमीकमी होत गेले आणि युद्धाच्या काळात ते सर्वसाधारणपणे स्थिर होते. साडेतीन टक्के रुपयाच्या कर्जरोख्यांवरील ($3\frac{1}{2}$ per cent Rupee Paper) व्याजाचा दर युद्ध सुरु झाल्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काही महिन्यात 3.6 टक्क्यांहून 4 टक्क्यांपर्यंत वाढला आणि नंतर हळूहळू कमी होत युद्धाच्या शेवटीशेवटी 3.4 टक्क्यांवर आला. पैसा बाजारातील व्याजाचे दर मोठ्या प्रमाणावरील चलनविस्तारामुळे व भागणी अभावी खूपच कमी होते. बँका दरम्यानचा अल्पमुदतीचा व्याज दर (interbank call rate) युद्धाच्या सुरुवातीला एकदम वाढला आणि नंतर खाली येऊन 1942 च्या मध्यापासून युद्ध संपेपर्यंत पाच टक्क्यांवर स्थिर राहिला. त्याचप्रमाणे भारत सरकारच्या राजकोष पत्रांवरील व्याज दर (Central Government Treasury Bill rate) युद्धापूर्वीच्या 1 टक्का या पातळीवरून सुरुवातीला 1.9 ते 2.8 टक्क्यांपर्यंत वाढला पण नंतर सातत्याने उतरत युद्धाच्या शेवटी पाच ते अर्धा टक्क्यांपर्यंत खाली आला होता.¹⁵ जगातील दुसऱ्या देशांतही या कालखंडात व्याजाचे दर सर्वत्र असेच कमी होते.

युद्धकाळात ब्रिटन, अमेरिका वगैरे देशांप्रमाणे भारतातमुद्धा अल्पव्याजी पैसा धोरणच (cheap money policy) लागू केले होते. फरक एवढाच की, युद्धोत्तर काळात काही वर्षांतच इतर देशांनी हे धोरण सोडून व्याज दर मुक्त केले. भारतात मात्र 1970 च्या दशकाच्या अखेरीपर्यंत आणि काही प्रमाणात अगदी अलीकडे, म्हणजे 1980 च्या दशकाच्या अखेरीपर्यंत, अल्पव्याजी नाही तरी प्रशासित (administered) व्याज दरांचे धोरण चालूच होते. युद्धकाळात मात्र व्याज दर आणखी कमी करण्याच्या भारत सरकारच्या प्रस्तावांना आणि व्याज दर वाढविण्यासंबंधी देशातील काही लोकांच्या मागण्यांना अशा दोन्ही तऱ्हेच्या बदलांना देशमुख रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर व पुढे गव्हर्नर असताना त्यांनी विरोध केला. आधीचे गव्हर्नर जेम्स टेलर आणि चिंतामणराव देशमुख या दोघांची या बाबतीतील भूमिका एकच होती ती म्हणजे, व्याजाचे दर वाढविता किंवा कमी न करता आहेत त्याच पातळीवर ते स्थिर ठेवावयाचे. यासंबंधी टेलर आणि देशमुखानी मांडलेले मुद्दे विचार करण्यासारखे आहेत.

गव्हर्नर टेलर यांनी फेब्रुवारी 1940 मध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या भागधारकांच्या वार्षिक सभेत व्याज दरासंबंधीची आपली भूमिका खालीलप्रमाणे विशद केली. "कित्येकांना असे वाटते की, मौद्रिक नियंत्रण म्हणजे अल्पव्याजी पैशाचे धोरण आणि या देशात तसेच इतरत्रही बऱ्याच वेळा प्रतिपादन केले जाते की, जितके हे नियंत्रण अधिक चांगले तितका पैसा अधिक स्वस्त होईल (म्हणजे व्याजाचे दर कमी होतील). हे विधान अर्थातच मूलतः चुकीचे आहे. माझ्या दृष्टीने, मुक्तपणे व्यवहार चालू असलेल्या बाजारांच्या (freely operating markets) आटोक्याबाहेरील किंवा त्यांच्यात असलेल्या दूरदर्शिताच्या क्षमतेलाही न गवसणारी (beyond their ability to foresee) बिकट परिस्थिती (stress) नसेल तेव्हा या बाजारांमध्ये जी प्रक्रिया आपोआप घडली असती तीच शक्य तेवढी घडवून आणणे हेच नियंत्रण करणाऱ्या अधिकारी संस्थेचे काम आहे. नियंत्रणाच्या अभावी अशा परिस्थितीची परिणती तीव्र चढउतारांमध्ये होऊ शकते.... प्रभावी

व्याज दरात वाजवीपेक्षा जास्त घट घडवून आणण्याची परिणती गुंतवणूक करण्याची सवयच मोडण्यात होणार आणि असे घडल्यास एकमेव विकल्प राहतो तो म्हणजे चलनवाढीचा, कारण सरकार हे नेहमी (युद्धकाळात तर निश्चितच) कार्यक्षतेने चालू राहिलेच पाहिजे आणि त्यासाठी कोठून ना कोठून तरी त्याला पैसा मिळवावाच लागेल. . . . नियंत्रण अधिकारी संस्थेला या सर्व गोष्टी ध्यानात घ्याव्या लागतात. तिला पैशाचा समतोल सांभाळावा लागतो; म्हणजे, गुंतवणुकीला चालना तर मिळाली पाहिजे पण त्याचवेळी हेही पाहिले पाहिजे की, सट्टेबाजी ही बाजारांना आवश्यक अशी गोष्ट असली तरी ती आटोक्याबाहेर जाता कामा नये. "16

वरील धोरणाला अनुसरूनच 1942-43 मध्ये जेव्हा सरकार 2 $\frac{3}{4}$ टक्के इतक्या कमी प्रभावी व्याज दराने 12 वर्षांचे कर्ज आणि 3 $\frac{1}{2}$ टक्के इतक्या कमी प्रभावी व्याज दराने 25 वर्षांचे कर्ज उभारण्याचा आग्रह करित होते तेव्हा गव्हर्नर टेलर हे अशा कमी व्याज दराच्या कर्जाची परिणती भावफुगवट्याला चालना देण्यात होईल अशी भीती व्यक्त करून 3 टक्के प्रभावी व्याज दराने 10 वर्षांचे कर्जरोखे विक्रीस काढण्याच्या प्रस्तावाला चिकटून राहिले.

याउलट 1943 मध्ये जेव्हा भावफुगवट्याचे वाढते संकट लक्षात घेऊन सरकारी कर्जरोख्यातील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी व्याज दर वाढविण्याबद्दल सूचना येऊ लागल्या तेव्हा देशमुख रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरचे काम पाहात होते. त्यांनी या कल्पनेलाही विरोध केला आणि यासंबंधी वित्त विभागाला पाठविलेल्या पत्रात लिहिले की, "यावेळी व्याजदराचे वाढविण्याचा प्रयत्न केल्यास परिणामी ज्यांनी आतापर्यंत सरकारी कर्जरोख्यात पैसे गुंतविले आहेत असे गुंतवणूकदार (विशेषतः संस्थागत गुंतवणूकदार) अडथळीत येण्याची शक्यता आहे. . . . वाढलेल्या व्याजाच्या दरामुळे पुढच्या पिढ्यांवरील बाजा तर वाढतोच पण त्याव्यतिरिक्त व्याज दरातील वाढीचा अपेक्षित तात्काळचा परिणाम घडून न येता या वाढी-मागचा मूळ उद्देशच असफल होण्याची सदैव शक्यता असते. व्याज दरातील प्रत्येक वाढीमुळे आधीच बाजारात असलेले सरकारी कर्जरोखे कमी किफायतशीर

होऊन त्यांच्या बाजारातील किमती घसरतात. त्यामुळे युद्ध चालू आहे तोवर ही प्रक्रिया सतत चालू राहील अशी अपेक्षा बाजारात वळवण्याचा धोका संभवतो."

व्याजाचे दर आणखी कमी करावेत असेमुद्धा देशमुखाचे मत नव्हते. वरील पत्रातच त्यांनी असे पण लिहिले आहे की, "तथापि, व्याजाचे दर वाढवावेत यासाठी दिलेल्या कारणमीमांसेतील तथ्य ओळखून हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, सध्याच्या परिस्थितीत व्याज दर आणखी कमी करून पैसा आणखी स्वस्त करण्याच्या दिशेने प्रगती करणेदेखील शक्य वाटत नाही आणि दीर्घ मुदतीच्या कर्जांवरील व्याजाचे दर सध्याच्या पातळीवर स्थिर ठेवण्यावरच सरकारने समाधान मानले पाहिजे."17

गुंतवणुकीला चालना देऊन देशाचा विकास साधण्यासाठी आणि सरकारवरील व्याजाचा बोझ कमी ठेवण्याच्या दृष्टीने युद्ध संपल्यावर 1946 साली भारत सरकारने रिझर्व्ह बँकेला आपला बँक दर (Bank rate) 3 टक्क्यांहून अडीच टक्क्यांवर आणण्याची सूचना केली. परंतु त्यावेळी नाणे बाजारात आधीच तेजी असल्यामुळे आणि बाजारातील व्याजाचे दर कमी असूनही देशाच्या बहुतेक क्षेत्रांत गुंतवणूक वाढत नसल्यामुळे रिझर्व्ह बँकेने ही सूचना स्वीकारली नाही. तरीपण व्याज दर आणखी कमी करण्याच्या उद्देशाने सरकारने साडेतीन टक्के दराच्या विना मुदतीच्या कर्जांचे रूपांतर 3 टक्क्यांच्या 40 वर्षांच्या व पावणेतीन टक्क्यांच्या 30 वर्षांच्या कर्जात केले तेव्हा सुरुवातीला व्याजाचे दर भविष्यात आणखी खाली येतील या अपेक्षेने या कर्जांना बऱ्यापैकी मागणी आली तरी लवकरच स्वस्त पैशाने आपली परिस्थिती माठली असून आता व्याजाचे दर कमी होणे शक्य नाही असे लक्षात येताच या कर्जरोख्यांचे रोकडीत रूपांतर करण्यासाठी गुंतवणूकदारांनी धावाधव सुरू केली. त्यावेळच्या राजकीय अशांततेच्या स्थितीमुळे कर्जरोख्यांच्या बाजारातील स्थिती आणखीच विकट झाली. त्यामुळे व्याजाचे दर कमी करण्याचा सरकारचा प्रयत्न तर यशस्वी झाला नाहीच, पण सरकारी कर्जरोख्यांच्या किमती आणखी पडू नयेत म्हणून रिझर्व्ह बँकेला पूर्वी कधी झाले नव्हते इतक्या मोठ्या प्रमाणावर हे कर्जरोखे विकत घ्यावे लागले आणि त्यामुळे

वित्तवयाच मोठ्या प्रमाणावर चलनवृद्धी झाली.

या घडामोडींबद्दल देशमुख लिहितात, "रिझर्व्ह बँकेच्या या व्यवहारांवरून देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला सरकारची बँक आणि अर्थव्यवस्थेच्या चलनविषयक आरोग्यासंबंधी सल्लागार (mentor of the monetary health) अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडताना तोंड घाव्या लागणाऱ्या द्विधा स्थितीची (dilemma) स्पष्ट कल्पना आली. ज्यानी आपला पैसा विश्वासाने सरकारच्या स्वाधीन केला आहे त्यांना भांडवली नुकसान सोसावे लागू नये म्हणून सरकारी कर्जरोख्यांच्या किमती टिकवून धरणे भाग होते. पण सरकारी कर्ज-रोख्यांना आधार देण्याने अर्थव्यवस्थेमध्ये चलनप्रसरण होऊन भावफुगवट्याचे संकट अधिकच विकट होत होते."¹⁸

स्वस्त पैशाच्या धोरणावर आधारित केन्सची नीती अविकसित देशांच्या विकासासाठी वापरता येणार नाही याची देशमुखाना स्पष्ट कल्पना होती. त्यानी वर उल्लेख केलेल्या आपल्या पुस्तकात स्वस्त पैशाच्या धोरणाच्या युद्धोत्तर काळातील भूमिकेबद्दल सविस्तर चर्चा केली आहे. केन्स यांची नीती विकासासाठी का वापरता येणार नाही आणि विकासासाठी काय करावयास हवे यासंबंधी या पुस्तकात देशमुखाने लिहिले आहे की, "गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी योजिलेल्या उपायांची परिणती पुष्कळांदा मोठ्या प्रमाणावरील भावफुगवट्यात होते. परिणामतः राहणी खर्च कायमचा वाढतो आणि श्रमिकांच्या उत्पन्नावर तसेच रोजगारावर त्या उपायांचा जवळजवळ काहीच अनुकूल परिणाम होत नाही. यातून मार्ग म्हणजे गुंतवणूक कमी करणे नव्हे तर अधिक काळासाठी (sustained) व अधिक समतोल (balanced) राखून केलेली गुंतवणूक होय. याबाबतीत अविकसित देशाला केन्सनी सुचविलेल्या उपायांपलीकडे (solution) जावयाला हवे; आणि या संदर्भातच काळजीपूर्वक विचार करून तयार केलेल्या व योग्य रीतीने समन्वय साधणाऱ्या नियोजनांचे महत्त्व आहे"¹⁹

या दृष्टिकोनातून ऑगस्ट 1940 मधील भागधारकांच्या वार्षिक सभेत स्वस्त पैशाच्या धोरणाबद्दल देशमुखाने मांडलेले विचार अत्यंत उद्बोधक आहेत.

"स्वस्त पैशाच्या धोरणासाठी आर्थिक व्यवहारांचे शासनाकडून नियंत्रण आवश्यक असते. अर्थात कोणत्या मर्यादेपर्यंत या नियंत्रणांची गरज भासेल हे प्रत्येक देशाच्या राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून आहे."²⁰

12

युद्धकाळात (आणि युद्धानंतरच्या काही वर्षांतही) सरकारी कर्जावर व्याजाचे दर कमी ठेवल्याने मोठ्या प्रमाणावर पैसा इतरत्र गुंतविला गेला. उदाहरणार्थ, या काळात खाजगी कंपन्यांच्या नव्याने विक्रीस काढलेल्या शेअर्सना प्रचंड मागणी निर्माण झाली होती. कंपन्यांनी शेअर विकून उभ्या केलेल्या पैशातून गुंतवणूक केल्यास भावफुगवट्याला वाव मिळेल म्हणून या पैशातून वापरावयाच्या रकमांवर निर्बंध घालावे लागले आणि यापैकी काही रकमा तर युद्ध संपेपर्यंत गोठवून ठेवाव्या लागल्या.²¹ सोन्याची किंमत 1938-39 मध्ये सरासरी 35 रुपये होती ती 1945-46 मध्ये 80 रुपये तोळा झाली. म्हणजे 2.3 पटीने वाढली तर याच कालावधीत चांदीची किंमत शंभर तोळाचास 51 रुपयांपासून 135 रुपयांपर्यंत, म्हणजे 2.7 पटीने, वाढली. रिझर्व्ह बँकेने थोड्याफार प्रमाणात बाजारात सोने व चांदी विकले. शिवाय सोन्याचांदीच्या खरेदीविक्रीच्या व्यवहारांवरही निर्बंध लागू होते. अन्नधान्य, केरोसिन, हलक्या प्रकारचे कापड व औषधोपचाराच्या वस्तूंच्या किमतीवर नियंत्रण होती. या वस्तूंच्या वाटपावर निर्बंध लादण्यात आले होते. अशा तऱ्हेच्या किमतींवरील, वस्तूंच्या वाटपावरील व इतर आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रणे असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर चलनवाढ होऊनही वस्तूंच्या किमती व एकूण आर्थिक परिस्थिती साधारणपणे आटोक्यात राहिली. युद्धाच्या काळात सर्व तऱ्हेचे निर्बंध, नियंत्रणे आणि झालेला भावफुगवटा या गोष्टी लोकांनी सहन केल्या. अशा परिस्थितीत कमी आणि स्थिर व्याज दर आणि स्वस्त पैशांचे धोरण चालू शकले.

पण युद्धोत्तर काळात व विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात, व्याजाचे दर कमी आणि स्थिर ठेवण्याच्या प्रयत्नांमुळे बँका व इतर वित्तीय संस्थांवर एकामागो-माग एक निर्बंध वाढत गेले. सरकारी कर्जावर कमी

व्याज दर असल्यामुळे बँकांनी व इतर वित्तीय संस्थांनी या कर्जांमध्ये सामान्यपणे गुंतवणूक केली नसती. त्यामुळे बँकांवर सांविधिक रोखता गुणोत्तरचे (Statutory Liquidity Ratio) व इतर वित्तीय संस्थांवरही तशाच तऱ्हेचे रोखता निधीसंबंधी निर्बंध लागू करण्यात आले. सरकारचा खर्च वाढतच गेला आणि त्या प्रमाणात महसुली उत्पन्न न वाढल्यामुळे सरकारला कर्जांची जशीजशी जास्त आवश्यकता भासत गेली तसे बँकांना लागू असलेले सांविधिक रोखता गुणोत्तर रिझर्व्ह बँकेला वाढवीत जावे लागले. या उपायांनी पुरेसे कर्ज उभे न राहिल्यामुळे आणि सरकारी कर्जरोख्यांवरील कमी व्याज दरांमुळे बाजारातसुद्धा सरकारी कर्जरोखे आवश्यक मात्रेत विकले न गेल्यामुळे रिझर्व्ह बँकेला हे कर्जरोखे आपणच स्वीकारून तेवढ्या मात्रेत अधिक चलनवृद्धी करावी लागली. या चलनाच्या आधारे अधिक पैशाची निर्मिती बँकांनी करू नये म्हणून रिझर्व्ह बँकेला व्यापारी व सहकारी बँकांचे रोकड संचिती गुणोत्तरही (Cash Reserve Ratio) एकसारखे वाढवीत जावे लागले. वाढलेले सांविधिक रोखता गुणोत्तर आणि रोकड संचिती गुणोत्तर यामुळे बँकांची खाजगी क्षेत्राला कर्ज देण्याची क्षमता कमी झाली आणि सरकारी कर्जरोख्यांवर अतिशय कमी व्याज मिळत असल्यामुळे एरबी बँकांनी खाजगी क्षेत्राला देण्याच्या कर्जांवरील व्याज दर फार वाढविले असते म्हणून या कर्जांच्या व्याज दरावरदेखील मर्यादा घालण्यात आली. बँकांनी देण्याच्या कर्जांवरील व्याज दरांवर मर्यादा घातल्यामुळे बँकांनी ठेवींवर देण्याच्या व्याज दरांवर-सुद्धा मर्यादा घालणे प्राप्त झाले. खाजगी क्षेत्राला बँका देत असलेल्या कर्जांची मात्रा मर्यादित झाल्यामुळे त्यापैकी ठराविक भाग शेती, लघुउद्योग, निर्यात वगैरे प्राथमिकतेच्या क्षेत्रांना देण्याचे बंधन बँकांवर टाकण्यात आले.

या सर्व घटनाक्रमाने (developments) बँकांच्या व इतर वित्तीय संस्थांच्या नफ्यावर व त्यांच्या वित्तीय स्वयंनिर्वाहितेवर (financial viability) परिणाम झाला हा इतिहास सर्वश्रुतच आहे. देशमुखानी म्हटल्याप्रमाणे स्वस्त पैशाच्या धोरणासाठी आर्थिक व्यवहारांचे शासनाकडून नियंत्रण आवश्यक तर ठरलेच, किंबहुना या धोरणाची परिणती स्वातंत्र्योत्तर नियोजनाच्या काळात आर्थिक व विशेषतः वित्तीय

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1996, खंड 20, अंक 3

व्यवहारांचे शासनाकडून केलेले नियंत्रण वाढतच जाण्यात आली.

आता व्याज दर मुक्त केल्यावर ते खूपच वाढू लागले आहेत. ते कमी करण्यासाठी काय करणे आवश्यक आहे याची सर्वत्र चर्चा सुरू आहे. हा विषय प्रस्तुत लेखाच्या व्याप्तीबाहेरील आहे तरीसुद्धा व्याज दरांची सध्याची उच्च पातळी ही सरकारच्या स्थूल राजकोषीय तुटीची पातळी, बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांमध्ये स्पर्धेचा अभाव, वित्तीय मध्यस्थीच्या खर्चाची वरची पातळी व भविष्यकाळातील भावफुगट्याचा वाढलेला अपेक्षित दर या कारणामुळे आहे असे थोडक्यात म्हणता येईल. जोपर्यंत सरकारच्या स्थूल राजकोषीय तुटीची पातळी खाली येत नाही तोपर्यंत व्याजाचे दर कमी होणे कठीण आहे असेही म्हणता येईल. सरकारची स्थूल राजकोषीय तूट कमी होत नाही तोपर्यंत व्याज दर भविष्यातही वाढत राहतील अशी अपेक्षा तयार होऊन सरकारी कर्जरोख्यांची मागणीही कमी होते.²² युद्धकाळातही युद्धखर्चांमुळे सरकारच्या स्थूल राजकोषीय तुटीची पातळी खूपच वाढलेली होती हे आपण पाहिलेलेच आहे. त्यावेळी व्याज दर कमी ठेवणे युद्धकालीन नियंत्रणांमुळे आणि मर्यादित काळापुरते शक्य झाले सर्वसाधारण परिस्थितीत सरकारची स्थूल राजकोषीय तूट सीमित ठेवली तरच व्याजाचे दर कमी राहू शकतील, एरबी नाही.

संदर्भ टीपा

(टीप : हा लेख वाचून त्यावर काही मौलिक सूचना केल्याबद्दल मी व्यं. सु. पाटणकर यांचा ऋणी आहे.)

- 1 Simha, S. L. N., HISTORY OF THE RESERVE BANK OF INDIA (1935-51), Reserve Bank of India, Bombay, 1970, p. 284.
- 2 Simha, S. L. N., तत्रैव, p. 284-88.
- 3 Reserve Bank of India, REPORT ON CURRENCY AND FINANCE FOR

- THE YEAR 1945-46, p. 14.
- 4 Simha, S. L. N., पूर्वोक्त, पृष्ठे 307-8.
 - 5 तक्ता 1 मध्ये दिलेल्या भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या कच्च्या अंदाजाचा 1945-46 चा आकडा घासक किंमत निर्देशांकातील वाढीने संकुचित (deflate) केला तर 1939-40 ते 1945-46 या कालावधीतील भारतातील वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ 40 टक्के येते. परंतु या कालावधीत औद्योगिक उत्पन्न फक्त 20 टक्के वाढले होते. शेतमीमाळाच्या किमती औद्योगिक उत्पादनाच्या तुलनेत जास्त वाढलेल्या असल्यामुळे वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ 40 टक्क्यांपेक्षा बरीच कमी असणार.
 - 6 Reserve Bank of India, REPORT ON CURRENCY AND FINANCE FOR THE YEAR 1945-46, p. 5.
 - 7 Gadgil, D. R. and N. V. Sovani, WAR AND INDIAN ECONOMIC POLICY, Gokhale Institute of Politics and Economics, Publication No. 10, April 1943, pp. 48-53.
 - 8 Deshmukh, Chintaman D., CENTRAL BANKING IN INDIA : A RETROSPECT, Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune, 1948, p. 23.
 - 8 Simha, S. L. N., पूर्वोक्त, p. 299.
 - 10 तत्रैव.
 - 11 Vakil, C. N., THE FALLING RUPEE : A STUDY IN WAR FINANCE AND
 - INFLATION, University of Bombay, Bombay, January, 1943, pp. 21-23.
 - 12 Simha, S. L. N., पूर्वोक्त, p. 313.
 - 13 तत्रैव, p. 320.
 - 14 Reserve Bank of India, REPORT ON CURRENCY AND FINANCE FOR THE YEAR 1945-46, p. 137.
 - 15 Simha, S. L. N., पूर्वोक्त, p. 326-27.
 - 16 तत्रैव, p. 311-12.
 - 17 तत्रैव, p. 315.
 - 18 Deshmukh, C. D., ECONOMIC DEVELOPMENT IN INDIA, 1946-1956 : A PERSONAL RETROSPECT, Asia Publishing House, Bombay, July 1957, p. 42.
 - 19 तत्रैव, p. 38.
 - 20 तत्रैव, p. 41.
 - 21 da Costa, E. P. W., RESERVE BANK OF INDIA : FIFTY YEARS (1935-85), Bombay, 1985, pp. 44-45.
 - 22 भविष्यकालातील चढत्या व्याज दरांच्या अपेक्षेमुळे सरकारी कर्जरीर्याच्या आजच्या मागणीवर हीणारा विपरित परिणाम हा देशमुखानी केलेला एक महत्त्वाचा मुद्दा होता.

□ □

देशमुखांच्या दृष्टिकोनातून

रवीन्द्र दोशी *

चिंतामणराव देशमुख हे एक अष्टपैलू व्यक्तितम्ब होते. एका सनदी अधिकाऱ्याच्या प्रदीर्घ सेवेच्या कोशातून बाहेर पडून अर्थतज्ज्ञाची अधिक अवघड जबाबदारी पार पाडल्यानंतर जीवनाच्या उतरत्या चरणात एका शिक्षणतज्ज्ञाची भूमिका तितक्याच प्रभावीपणाने बटविण्याचे कौशल्यपूर्ण काम त्यांनी केले. आयुष्याच्या वाटचालीतील ही महत्त्वाची घळणे त्यांनी आगगाडीचे रुळ बदलताना होणाऱ्या खडखडा शिवायच शिताफीने घेतली आणि अंगिकारलेली प्रत्येक जबाबदारी संस्मरणीय ठरवी या रीतीने निभावली.

एक कार्यक्षम सनदी अधिकारी म्हणून भूतपूर्व मध्य प्रांत व वऱ्हाड हा प्रदेश त्यांची कर्मभूमी बनली. या प्रांताची अर्थव्यवस्था मार्गावर ठेवण्यासाठी विविध प्रकारचे निर्णय घेऊन त्यांनी कार्यान्वित केले. त्यांचा प्रत्येक निर्णय दीर्घकालीन ठसा उमटविणारा ठरला. त्याचे कौतुक ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी केले तसेच भारतीय स्वातंत्र्याच्या कळवळीतील धुरिणांनीही केले. तब्बल दोन दशकांचा हा कालखंड म्हणजे चिंतामणरावांच्या अर्थतज्ज्ञांच्या पुढील जबाबदाऱ्यांची पूर्वतयारीच म्हणावी लागेल.

त्यांच्या कालखंडाचा दुसरा टप्पा अर्थतज्ज्ञाचा जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या जन्म-काळातील त्यांच्या सहभाग, गव्हर्नर म्हणून भारतीय रिझर्व्ह बँकेला दिलेला आकार, रिझर्व्ह बँकेचे राष्ट्रीयीकरण वा घटना मध्यवर्ती बँकर म्हणून त्यांच्या कामगिरीची साक्ष देतात. त्यानंतर केन्द्र सरकारातील वित्तमंत्री या नात्याने इंपिरियल बँक ऑफ इंडियाचे भारतीय स्टेट बँकेत परिवर्तन आणि त्यापाहोपाठच आयुष्यमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण हे निर्णय काळ्या दगडावरच्या रेषेसारखे पक्के राहिले आहेत. याचबरोबर देशामध्ये लोकशाही नियोजनाची मुहूर्तमेढ रोवून भारताच्या भावी आर्थिक उन्नतीचा भरभक्कम पाया घालण्याचे मौलिक कार्यही त्यांनी केले. चिंतामणरावांच्या आयुष्यातील 1920 ते 1956 एवढी

* प्राध्यापक व प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आणि प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'.

साडेतीन दशके आर्थिक क्षेत्राची निगडित राहिली. व्यवहार आणि तत्त्व यांची सुयोग्य सांगड घालून त्यांनी आपल्या निर्णयांना वजन प्राप्त करून दिले. यास्तव ते एक 'व्यावहारिक अर्थतज्ज्ञ' होते असेच म्हणणे संयुक्तिक ठरेल.

अशा या विद्वान, कार्यक्षम आणि द्रष्ट्या व्यक्ति-मत्वाला स्वतःच्याच शब्दातून समजून घेणे अधिक चांगले असते. म्हणून कोणत्याही टीकाटिप्पणीविना काही महत्त्वाच्या प्रसंगीचे चिंतामणरावांचे बोल जाणून घेण्याने त्यांच्या कर्तव्यगुणांची अधिक चांगली जाण येईल. महत्त्वाच्या प्रसंगी त्यांची मते नेमकी कोणती होती हे त्यांच्याच शब्दातून माहित करून घ्यावयाचे आहे.

1

सनदी अधिकारी

ICS अधिकारी, म्हणजे हिंदुस्थान शासनाच्या कारभारातील सनदी नोकर, म्हणून चिंतामणरावांनी 1920 साली कामाला सुरुवात केली. 1939 पर्यंत दोन दशके त्यांनी या सेवेत वेगवेगळ्या पदांवर कामे केली. त्यापैकी बव्हंशी वर्षे मध्य प्रांत व वन्हाड या प्रांतातच गेली. या राज्यातील आपल्या कारकिर्दीत जमाबंदी आयुक्त (Settlement Commissioner), अवर्षण-कालातील दुष्काळी कामांचे नियोजन करणारा अधिकाारी, नागपूर सचिबालयात सामान्य प्रशासन, राजकीय व न्याय खात्याचा अवर सचिव, महसूल सचिव, वित्त सचिव, इत्यादी विविध पदांवर कामे केली. हे सर्व करताना आपल्या कामाची पूर्ण माहिती घ्यावयाची आणि नवीन गोष्टी जाणून घ्यावयाच्या असा त्यांचा प्रयत्न असे.

“विल्सन नावाचे माझे डेप्युटी कमिश्नर मात्र उदारमतवादी होते. आपल्या हाताखाली शिकावयास ठेवलेल्या असिस्टंट कमिश्नरांविषयी आपली एक विशिष्ट जबाबदारी आहे असे त्यांना वाटे. . . . मी नवीन होतो आणि काहीही शिकण्याची माझी तयारी होती. . . स्वतः विल्सननीच 1922 च्या मध्याच्या सुमारास म्हटले की, आपल्या वीस वर्षांच्या नोकरीत

एखाद्या तरुण असिस्टंट कमिश्नरला आपल्या स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे प्रशिक्षण देण्याची संधी आपल्याला प्रथमच मिळत होती. ते सर्वांना सांगत, 'माझ्या प्रशिक्षण पद्धतीचे फळ पाहायचे असेल तर देशमुखंकडे पाहा. आपल्या कामाची त्यांना खडान् खडा माहिती आहे'.”

“आम्ही ऑक्टोबर महिन्यात भारतात परत आलो आणि सेटलमेंटच्या कामाला मी वाहून घेतले. मी सर्वथ वर्षभर सारखा फिरून पाचशे ते सहाशे गावांना भेटी देत असे. फिरतीचा कार्यक्रम ऑक्टोबरात ठरवायचा, नोव्हेंबरच्या मध्यास सुरुवात करायची आणि जूनपर्यंत तो संपवायचा असा ठरलेला क्रम असे. . . आमचे तंबू एखाद्या आमराईत ठोकलेले असायचे. कधी घोड्यावरून, कधी सायकलवरून, कधी बैलगाडीतून सकाळी कामावर निघून जायचे आणि अंधार पडल्यावर परत यायचे हा ठरलेला क्रम असे. . . रोज सकाळी सहासात आणि दुपारी तीनचार खेड्यांना मी भेट देत असे. अशा रीतीने मी सुमारे 2,750 खेड्यांना भेटी दिल्या असतील आणि डोंगराळ भागातून सुमारे 12 हजार मैल फिरलो असेन. . . हे सारे काम मला उत्साहजनक वाटे. . . जमिनीबाबतचे हे सारे कामच मोठे कष्टदायक होते.” अतिकष्टाने आणि जिद्दीने जमाबंदी आयुक्त या नात्याने मध्य प्रांत व वन्हाड राज्यातील जमिनींचा खंड व सारा ठरविण्याचे महत्त्वाचे कार्य चिंतामणरावांनी केले.

सन 1931 च्या लंडनमधल्या दुसऱ्या गोलमेज परिषदेच्या वेळी एक सचिव म्हणून विशेष जबाबदारी चिंतामणरावांनी पार पाडली. “... या परिषदेच्या फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीचे काम माझ्याकडे सोपविण्यात आले होते. . . या कामाची सुरुवात झाल्यानंतर रोजच्या रोज ज्या चर्चा होत त्यांचा दैनंदिन सारांश तयार करणे हे माझे काम होते. तीनचार आठवड्यांच्या एका बैठकीतील चर्चांचा सारांश सुमारे एकशे वीस टंकलिखित पानांइतका असे. अनेकदा काहीही महत्त्वाचे मुद्दे न गाळता ही चर्चा संक्षिप्त करावी लागे मी माझ्या नोट्स घेत असे आणि सकाळी व दुपारी सुमारे दहा पाने भरतील एवढा सारांश तयार करीत असे आणि त्याच्या प्रती संध्याकाळी सर्व सभासदांकडे रवाना होत असत. . . हे सारे काम पाहून ब्रिटिश

पंतप्रधानाना आश्चर्य वाटले होते आणि हे काम कोण करीत आहे याची त्यांनी चौकशी केली होती.... हे काम करण्यात मोठा आनंद होताच; शिवाय या कामामुळे महात्मा गांधी आणि इतर थोर भारतीय तेते याना भेटण्याची संधी मला मिळाली.”

मध्य प्रांताचा महसूल सचिव म्हणून वऱ्हाड-मधील कर्जनिवारण कायदा तयार करण्याच्या कामी चिंतामणरावानी बरेच प्रयास घेतले. “कर्जनिवारण कायद्याची कलमे एकत्र करून त्यांचे कायद्यात रूपांतर करण्याचे काम अजून झाले नव्हते आणि याबाबतची एक फाईल माझ्याआधी काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांकडून माझ्याकडे आली होती. सेटलमेंट ऑफिसर म्हणून मला जो अनुभव आला होता त्यामुळे या कायद्याच्या तरतुदीत मला आणखी काही भर घालता आली.”

“1934 मध्ये मी मध्य प्रांत आणि वऱ्हाड सरकारच्या अर्थखात्याचा सेक्रेटरी झालो.... या प्रांतासाठी नागपूरला हायकोर्ट स्थापन झाले होते आणि हायकोर्टाला निश्चित उत्पन्न येत राहावे म्हणून अर्थ-खात्यातर्फे कोर्ट फीबद्दलचे बिल मीच तयार केले होते.... सारे जम आता भयानक मंदीच्या चक्रव्यूहात सापडले होते आणि भारतावरही याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिल्या नव्हता. जगात इतरत्र होत होते तसेच अर्थसंकल्पाची तोंडमिळवणी करण्यासारखे चुकीचे उपाय योजण्यात येत होते आणि याचा परिणाम परिस्थिती अधिक गंभीर होण्यातच झाला. पण खर्चावरील सक्त नियंत्रण ही त्या काळाची खरी गरज होती.... प्रांतांना जास्तीत जास्त स्वायत्तता मिळावी यासाठी भारत सरकारने नेमियर यांच्या अध्यक्षतेखाली जी एक चौकशी समिती नेमली होती तिच्या सादर करण्यासाठी पाठवावयाचा विस्तृत खलिता तयार करण्याच्या कामी बलवल्ली यानी पुष्कळ मदत केली. मध्य प्रांत आणि वऱ्हाड सरकारने पाठविलेला हा खलिता नेमियर आणि भारत सरकारचे अर्थखाते याना फार आनंदला होता.... 1937 च्या जानेवारीमध्ये मला CIE असा सन्मानदर्शक किताब देण्यात आला तेव्हा मला लिहिलेल्या पत्रात त्यावेळचे गव्हर्नर सर हार्डिग पोबन यानी मला लिहिले होते की, नेमियर कमिशनच्याबाबत मी जी उत्कृष्ट कामगिरी बजावली होती आणि एकंदर आर्थिक

व्यवहार हाताळण्यात मी जे कौशल्य दाखविले होते ते लक्षात घेऊन माझा हा सन्मान करण्यात आला होता.”

सन 1935 मध्ये भारतीय प्रांतिक सरकारे अस्तित्वात आल्यानंतर आर्थिक मंदीला तोंड देण्यासाठी एक धोरणात्मक मसुदा चिंतामणरावानी वित्तसचिव या नात्याने मध्य प्रांत व वऱ्हाड मंत्रिमंडळासाठी तयार केला आणि त्यात आग्रहाने म्हटले होते की, “मंदीला तोंड द्यायचे तर चलनवाढ करायला हवी. असे केले तर वस्तूंच्या किमती स्थिर राहतील. हा सिद्धान्त केन्स या अर्थशास्त्रज्ञाने पूर्वीच मांडलेला होता आणि त्याचा प्रयोग 1930 साली अमेरिकेत मंदीची लाट आली तेव्हा तिला तोंड देण्यासाठी अमेरिकेचे अध्यक्ष फ्रँकलिन रूझवेल्ट यानी केला होता. या युक्तिवादाला मंत्रिमंडळाची संमती मिळाली आणि मसुदा पाठविण्यात आला. पुष्कळ वर्षांनंतर मी जेव्हा 1950 मध्ये भारताचा अर्थ-मंत्री झालो तेव्हा भारत सरकारची या विषयावरील नोंद पाहण्याची संधी मला मिळाली. ही नोंद रिझर्व्ह बँकेचे सर जेम्स टेलर यानी केलेली होती आणि त्यात असे म्हटले होते की, आलेल्या सर्व निवेदनात मध्य प्रांत आणि वऱ्हाड येथून आलेल्या निवेदनातील युक्तिवाद विचार करण्यासारखा होता आणि त्याला उत्तर पाठविणे आवश्यक होते. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, भारत सरकारने हा सल्ला न मानण्याचे ठरविले आणि अर्थ-संकल्पाची तोंडमिळवणी करण्याची जुनीच नियमयोगी पद्धती चालू ठेवण्याचे ठरविले.”

“याच सुमारास प्रांतिक सरकार आणि भारत सरकार यांच्यापैकी पेट्रोलवर जकात कर कोणी बसवावा याबद्दल एक वाद निर्माण झाला. मी प्रांतिक सरकारला असा सल्ला दिला होता की, पेट्रोलवर असा कर बसविणे कायदेशीर आहे आणि आपले उत्पन्न वाढविण्यासाठी असा कर बसविण्यात यावा. तथापि भारत सरकारने याच्या उलट हुकूम काढला आणि माझ्या सल्ल्यावरून प्रांतिक सरकारने हा मुद्दा निर्णयासाठी फेडरल कोर्टाकडे नेण्याचे ठरविले. आमच्यानंतर मद्रास सरकारनेही असेच केले.... आम्ही ही केस जिंकली आणि भारत सरकारचा अर्थातच जळकळाट झाला. पेट्रोलवरील या जकात करामुळे प्रांताच्या खजिन्यात पुढे वर्षानुवर्षे बांगलीच भर पडत राहिली.”

मध्य प्रांत व बन्हाड राज्यातील अंतर्गत आर्थिक पंचप्रसंग कायमचा उलगडण्याला चिंतामणरावांचा हातभार लागला होता. "मध्य प्रांत आणि बन्हाड हा एक द्विभाषिक प्रांत होता. क्षेत्रफळ, लोकसंख्या आणि समृद्धी या दृष्टींनी मध्य प्रांत व बन्हाड भाग सारखे नव्हते: याचा परिणाम असा होई की, विकासकार्यांसाठी वार्षिक अंदाजपत्रकातील खर्चात प्रमाणशीर विभागणी करण्याचा प्रश्न आला की मतभेद निर्माण होत. हे मतभेद मग काहीना काही चौकशी करून आणि निवाडा मान्य करून मिटविले जात. मी या प्रांतात असताना असा निवाडा 1920 च्या आसपास कधीतरी झाला होता आणि तो सिम् सेटलमेंट या नावाने ओळखला जात असे. 1937 साली लोकाना जबाबदार असलेले सरकार अस्तित्वात आल्यानंतर या प्रश्नाने पुन्हा डोके वर काढले. . . हा प्रश्न अनिर्णित ठेवण्याचे कोणते राजकीय परिणाम होतील याची मंत्रीमंडळाला स्पष्ट कल्पना होती. . . काँग्रेस श्रेष्ठींनी वल्लभभाई पटेल आणि पट्टाभिसितारामय्या या दोघांनी या प्रश्नात लक्ष घालावे, निवाडा द्यावा आणि तो प्रांताच्या गव्हर्नराने मान्य करावा असे ठरविले. म्हणून 1939 च्या फेब्रुवारीच्या अखेरीस . . . वल्लभभाई पटेल आणि पट्टाभिसितारामय्या वध्याला आले असताना त्यांनी खोडी सवड काढली आणि प्रश्न हाताळला. पटेल आणि पट्टाभि यांनी दोन्ही पक्षांना बोलावले. मध्य प्रांतातील मंत्री म्हणून शुक्ल आणि मिश्र, तर बन्हाडचे मंत्री म्हणून रामराव देशमुख आणि गोखले आले. अर्थमंत्री डी. के. मेहता यानाही बोलावण्यात आले आणि मेहतानी मला मदतीसाठी बरोबर यावयास सांगितले."

दोन्ही पक्षांनी आपापल्या बाजू मांडल्या, पण एकमत झाले नाही. वित्तमंत्री मेहता हेही अयशस्वी झाले. तेव्हा "तुम्हाला काही मार्ग मिघतो का?" असे पटेलानी चिंतामणरावांना विचारले. "मी या संबंध प्रश्नाचा निःपक्षपातीपणे विचार केलेला असल्यामुळे मी दोन्ही बाजूंना योग्य वाटेल अशी तडजोड सुचविली." दोन्ही पक्षांनी ती तडजोड मान्य केली. "हा सारा प्रकार पाहून वल्लभभाईनाही आनंद झाला आणि बैठक संपवता संपवता त्यांनी मला बाजूला नेऊन 'तुम्ही हा निवाडा लिहून काढाल का?' असे विचारले. . . "मी शुक्ल, मिश्र आणि गव्हर्नर याना मसुदा दाखवून त्यांची संमती मिळविली आणि तो वल्लभभाईच्याकडे पाठवून

दिला. यात काहीही बदल न करता त्यांनी मग तो स्वतःचा आणि पट्टाभिसितारामय्या यांचा निवाडा म्हणून जाहीर केला. हाच निवाडा मग काहीही फरक न करता आपला हुकूम म्हणून गव्हर्नरानी जाहीर केला. सरकारी अधिकारी या नात्याने मध्य प्रांत आणि बन्हाड प्रांतात मी केलेली ही अखेरची कामगिरी."

2

राष्ट्रीयीकरण

चिंतामणरावांच्या भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि तदनंतरच्या वित्तमंत्री या कारकिर्दीत राष्ट्रीयीकरणाचे तीन प्रसंग उद्भवले. पहिला प्रसंग रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा. तेव्हा ते बँकेचे गव्हर्नर होते. दुसरा प्रसंग इंपिरियल बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा आणि तिसरा प्रसंग आर्युविभा व्यवसायाच्या राष्ट्रीयीकरणाचा. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या घटनांच्या वेळी ते भारत सरकारचे वित्तमंत्री होते. प्रत्येक घटनेच्या संदर्भात चिंतामणरावांनी कोणती भूमिका घेतली होती हे त्यांच्याच शब्दात जाणून घेणे उद्बोधक ठरेल.

(अ) भारतीय रिझर्व्ह बँक

भारतीय रिझर्व्ह बँक कायदा, 1934 नुसार ही खाजगी भागधारकांची बँक म्हणून मध्यवर्ती बँकेची कार्ये करण्यासाठी स्थापन झाली. हिंदुस्थान सरकार वेळोवेळी धोरणात्मक आदेश देऊन आपली आर्थिक धोरणे या बँकेद्वारा प्रत्यक्षात आणीत असे. सरकार आणि बँक यांच्यात बऱ्यापैकी सुसंवाद होता. असे असूनही बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा निर्णय कोणत्या हेतूने आणि कशा पद्धतीने झाला ?

मार्च 1943 मध्ये बँक ऑफ इंग्लंडचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय झाल्यानंतर हिंदुस्थानातही भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि इंपिरियल बँक ऑफ इंडिया यांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या मागणीने पुन्हा एकदा जोमाने उचल सारली. विधिमंडळासमोर ठराव आले, चर्चा झाल्या आणि सरकारला रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणासाठी कार्यात्मक पवित्रा ध्यावा लागला. जानेवारी 1948 मध्ये बँकेचे गव्हर्नर चिंतामणराव देशमुख

दिल्लीला गेले असताना तेव्हाच्या सरकारातील वित्त-मंत्री आर. के. शण्मुखम चेटी यांनी रिझर्व्ह बँक व इंपिरियल बँक यांच्या राष्ट्रीयीकरणासंबंधी देशमुखांची व्यक्तिगत मते विचारली. त्यानुसार त्यांनी त्वरितच एक टिपण वित्तमंत्र्यांना सादर केले. त्यात त्यांनी लिहिले होते की, "सरकारने रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा निर्णय करण्यापूर्वी बँकेच्या संचालक मंडळाची मते त्यांच्याशी चर्चा करून जाणून घेणे आवश्यक आहे. अर्थात, रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या विषयावर आपले मत नोंदविताना ते संचालक मंडळ आपले हितसंबंध सांभाळण्याच्या दृष्टिकोनातूनच वागण्याची शक्यता नाकारता येत नाही." हे सांगताना ते पुढे म्हणतात, "तथापि, या संचालक मंडळात व्यापारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील जबाबदार व्यक्ती आहेत आणि म्हणून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून निरपेक्षपणे या प्रश्नाकडे ते पाहतील असा विश्वास दाढगावयाला हरकत नाही." स्वतःचे वैयक्तिक मत नोंदविताना चिंतामणराव म्हणतात, "राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रश्नाबाबत कोणत्याही अंगाने पोथीनिष्ठपणा बाळगण्याची आवश्यकता नाही. एकंदरित, बँकेचा कारभार आहे त्या पद्धतीने चालविला किंवा तिचे राष्ट्रीयीकरण केले तरी त्यात फारसे काही बिंबडणार नाही. हा प्रश्न कालनिवडीचा आणि संस्थेच्या स्वतःपाचा ताळमेळ राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेशी घालण्याचा आहे."

जगातील बव्हंशी मध्यवर्ती बँका या राष्ट्रीयीकृत संस्था आहेत हे मान्य करून चिंतामणराव स्पष्ट करतात की, "ग्रेट ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया व न्यू झीलंडमध्ये समाजवादी विचारसरणीची सरकारे अधिकारावर होती. समाजवादाचा प्रभाव वाढविण्याचे त्यांचे उद्घोषित धोरण घ्यानात घेता, त्या देशातील मध्यवर्ती बँकांचे राष्ट्रीयीकरण हे त्यांच्याशी सुसंगतच होते. ब्रिटनमध्ये मजूर पक्षांने वीस वर्षे मध्यवर्ती बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा पाठपुरावा केला असल्याने अधिकारावर येताच त्या पक्षाला हे उद्दिष्ट साध्य करणे सोपे होते."

हिंदुस्थानच्या प्रश्नाच्या बाबतीत चिंतामणरावानी खेरा मारला की, "आपल्याला दोन मुद्यांचा विचार करावा लागेल, ते म्हणजे, (अ) आर्थिक क्षेत्रातील

एकाद्या सुनियोजित योजनेशी ताळमेळ राखण्यासाठी आणि तिची कार्यवाही करण्यासाठी आपणाला राष्ट्रीय-कृत मध्यवर्ती बँकेची जरूरी आहे काय आणि (आ) सरकारच्या कोणत्याही कार्यक्रमाच्या पूर्ततेसाठी बँकेच्या प्रशासकीय यंत्रणेकडून सर्व बाबतीत प्रतिसाद मिळावा अशी अपेक्षा आहे काय. हिंदुस्थानच्या परिस्थितीला हे दोन निकष लावले असता, प्राप्त परिस्थितीत बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाची गरजही नाही आणि ते हितकारकही ठरणार नाही."

पैसाविषयक आणि पतविषयक धोरणांच्या संदर्भात त्यांनी सांगितले की, "बँकेची संरचना कशीही असो, यूद्धाच्या कामाप्रमाणेच शांततेच्या अल्पकालीन कामासाठीदेखील बँकेला सरकारच्या मर्जीप्रमाणेच वागावे लागेल. म्हणून बँकेचे राष्ट्रीयीकरण केले नाही तर एकाद्या महत्त्वाच्या उद्दिष्टाची परिपूर्ती करण्यात बाधा येईल असे म्हणता येणार नाही." आपल्या प्रतिपादनाचा शेवट करताना चिंतामणराव लिहितात,

"रिझर्व्ह बँकेच्या सध्याच्या रचनेतून सुवर्णमध्य साधला जातो. एका बाजूने ती सरकारच्या सर्वसाधारण नियंत्रणांना प्रतिसाद देत असते तर दुसऱ्या बाजूने निवडून आलेले संचालक मंडळ आर्थिक घटनांविषयी स्वतंत्र दृष्टिकोन स्वीकारून सरकारला सल्ला देते. सद्यःकालीन अर्थशास्त्राच्या गुंतगुंतीत हे विशेष महत्त्वाचे आहे, कारण स्वतःचा दृष्टिकोन बरोबर असल्याबद्दलचा पोथीनिष्ठपणा कुणीही दाखवू शकत नाही, आणि एकापेक्षा दोन डोक्यांची वांगली. राष्ट्रीयीकरणाचा सर्वात जाणवणारा परिणाम म्हणजे संचालक मंडळाच्या जडणघडणीत होणारा बदल; त्यावरील नामनिर्देशने (nominations) थोड्याफार प्रमाणात राजकीय हेतूने होणारच. अशा नामनिर्देशनांद्वारा अस्तित्वात येणारे संचालक मंडळ सध्याच्या मंडळाच्या तोलामोलाचे असले आणि प्रमुख कार्यकारी अधिकाऱ्यांमध्ये बदल झाला नाही तरी, नामनिर्देशित केल्याच्या मानसिक परिणामाची प्रचिती दिल्या जाणाऱ्या सल्ल्यावरून येणे अटळ आहे. राष्ट्रीयीकरणानंतरचे बँक ऑफ इंग्लंडचे कामकाज मी काहीसे पाहिले आहे आणि त्यांनी आपले बव्हंशी स्वातंत्र्य गमावले आहे अशी माझी खात्री झाली आहे. . . . त्या देशात प्रगत लोकशाहीला साहाय्य करणारे मंडळ व अनुभवी

कोषागार (Treasury) आहे. आमच्या बाबतीत आपण अजून आपला मार्ग शोधत आहोत आणि कोषागाराला त्यांचा दैनंदिन व्यवहार पाहण्यासाठी सुद्धा सबल बनविण्याची गरज आहे. या परिस्थितीत, राष्ट्रीयीकृत रिझर्व्ह बँकेला अनुभवी कोषागाराकडून किंवा अनुभवी मंत्रालयाकडून चुकीचे मार्गदर्शन केले जाण्याचा दाट संभव आहे; अर्थात कोषागार आणि मंत्रालयात निपुण व अनुभवी व्यक्ती आल्यास त्या असे घडणार नाही याची दक्षता घेतील. अशी जोखीम पत्करण्याचे आणि कसोटीला उतरलेल्या व्यापारी मंडळींच्या प्रदीर्घ व प्रगल्भ अनुभवातून मिळणारी फळे गमाविण्याचे काहीच कारण नाही. आपल्या अर्थव्यवस्थेची संरचना कशी राहणार आहे, आपली प्रशासकीय यंत्रणा किती सबल बनत आहे आणि राष्ट्रीयीकरण न झाल्यामुळे प्रगती कशा रीतीने खुंटते आहे हे आपल्याला वर्षे दोन वर्षांत समजेल. त्या परिस्थितीत, राष्ट्रीयीकरणाकडे सहजपणे वळता येईल आणि त्यावेळी अपेक्षित फलिताच्या बाबतीत अधिक आत्मविश्वास व अधिक निखळपणा निर्माण झालेला असेल."

सर्व बाबी सूचकतेने मांडून देतील चिंतामणराव सरकारचे मत आणि निर्णय बदलण्यात यशस्वी झाले नाहीत. 30 सप्टेंबर, 1948 रोजी भारत व पाकिस्तान यांना सामाईक बँक म्हणून असलेली रिझर्व्ह बँकेची स्थिती संपुष्टात आल्यानंतर बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करावयाचेच असा सरकारचा ठाम निर्धार होता. त्यानुसार 1 जानेवारी, 1949 पासून रिझर्व्ह बँकेची मालकी सरकारकडे हस्तांतरित करण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना केल्या गेल्या. राष्ट्रीयीकृत बँकेच्या गव्हर्नरपदी चिंतामणरावांनीच राहावे अशी त्यांना सरकारने विनंती केली. त्यांनी ती प्रथमतः अस्विकारली, परंतु राष्ट्रीयीकरणाची प्रक्रिया सुरळीतपणे पार पाडेपर्यंत तरी त्यांनी हे पद सांभाळावे अशी पुनश्च विनंती केल्यामुळे त्यांनी काही काळ त्या पदाची जबाबदारी स्वीकारली. ते 30 जून, 1949 रोजी त्या पदावरून निवृत्त झाले.

(आ) इंपिरियल बँक ऑफ इंडिया

इंपिरियल बँक ऑफ इंडिया ही भारतातील सर्वांत मोठी व्यापारी बँक होती. रिझर्व्ह बँकेबरोबरच

तिचेही राष्ट्रीयीकरण करावे अशी मागणी सातत्याने केली जाऊ लागली होती. म्हणून सरकारने यासंबंधीचे रिझर्व्ह बँकेचे मत मागितले. चिंतामणराव देशमुख रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरपदी असतानाच या बाबतीतही त्यांना मतप्रदर्शन करावे लागले.

केवळ ताकिक मुद्यांवर इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करण्याची गरज नाही हा त्यांचा मुख्य मुद्दा होता. राष्ट्रीयीकरणाच्या पुष्टचर्चे बँकेविरुद्ध महत्त्वाचे दोन आरोप केले गेले होते. (1) बँक सेवा देण्याबाबत ती अति-स्थितिप्रिय (over-conservative) व ठोकळेबाज (wooden) आहे आणि (2) भारतीय कर्मचाऱ्यांना तिने योग्य वागणूक दिली नसून कर्मचाऱ्यांचे भारतीयीकरण करण्यात ती मागे आहे. या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने चिंतामणरावांनी म्हटले की, "स्थितिप्रियता ही सावधपणे केल्या जाणाऱ्या बँक व्यवसायातून निर्माण झाली आहे; याबाबतीत इतर अनुसूचित बँकांच्या तुलनेने इंपिरियल बँकेची स्थिती 'अधिक वाईट' आहे असे मला वाटत नाही.... दुसऱ्या आरोपाविषयी, काही वर्षांपूर्वीपासूनच बँकेने युरोपियन माणसांची भरती करण्याचे थांबविले आहे; 1954 सालापर्यंत बँकेत केवळ नऊ-दहाच युरोपियन अधिकारी उरतील आणि ही अतिरिक्त संख्या म्हणता येणार नाही.... सरकारने सावकाशीने घाई करावी आणि जे चघळता येणार नाही त्याहून अधिक तोडण्याचा प्रयत्न करू नये... राष्ट्रीयीकरण केल्यानंतर, ज्या क्षेत्रात ही संस्था काम करीत नाही असा आरोप आहे त्या क्षेत्रात बँक व्यवसायाचा विस्तार करावा लागेल. यामुळे कोषागाराची जबाबदारी खूपच वाढेल... म्हणून राष्ट्रीयीकरण करण्याऐवजी ही संस्था नेमक्या कोणत्या बाबतीत उणी पडते याची कष्टपूर्वक व नेमकेपणाने खातरजमा करून त्याबाबतीत सुधारणा करण्यास सांगावे... जोपर्यंत व्यापारउदीम मोठ्या प्रमाणात खाजगी क्षेत्राकडे आहे तोपर्यंत बँकव्यवस्थेतील प्रमुख भाग राष्ट्रीयीकृत पद्धतीने चालविण्याची गरज नाही."

गव्हर्नर चिंतामणरावांनी आपले मतप्रदर्शन करताना सरकारला लिहिले की, "बँकव्यवस्थेचे राष्ट्रीयीकरण करावयाचे असेल तर ते संपूर्ण व्यवस्थेसाठी लागू करावे, एखाद्या संस्थेसाठी, मग ती कितीही महत्त्वाची असली तरी, तिला लागू करू नये. मला

वाटते की, ज्याला भारताच्या सव-स्थितीची सर्वसाधारण माहिती आहे असा कोणताही निरीक्षक वर्तमानकालीन परिस्थितीत या बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या विचाराशी सहमत होणार नाही. इतर कुणीही केला नाही असा प्रयोग आपल्या लोकशाही अस्तित्वाच्या प्रारंभ काळात करण्याचे कोणतेच प्रयोजन आढळत नाही. याला अप-वाद फक्त सोव्हिएत युनियनचा आहे. परंतु तिथे संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच साम्यवादावर आधारलेली आहे. ऑस्ट्रे-लियामध्येही राष्ट्रीयीकरणाचा प्रयोग केला जात आहे; तिथेही बऱ्याच वर्षांपासून सरकारकडून समाज-वादी धोरणांचा अनुनय केला जात आहे. म्हणून, थोडक्यात माझा सल्ला आहे की, बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करण्याची घाई करण्यापूर्वी वर्ष दोन वर्षे तरी आपण पाहू या आणि दरम्यानच्या काळात आताची बँकव्यवस्था देशाच्या बदलत्या व विकसनशील आर्थिक गरजा कशा रीतीने भागवीत आहे याचे निरीक्षण करू. काळजीपूर्वक निरीक्षणासाठी काही वेळ घालविला तर त्यामुळे घाईगडबडीने केलेल्या कृतीचे दुष्परिणाम टाळणे शक्य होईल."

जानेवारी 1948 मध्ये या रीतीने आपले व्यक्ति-यत मत चिंतामणरावानी वित्तमंत्र्यांना कळविले तरी, या बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रश्नाच्या तांत्रिक बाबींचा बारकाईने अभ्यास करून राष्ट्रीयीकरण कर-ण्याचा सरकारचा निर्णय असल्याबद्दल वित्तमंत्री षण्मुखम चेट्टी यांनी फेब्रुवारी 1948 मध्ये संसदेत, जाहीर केले. त्यापाठोपाठ त्यांनी चिंतामणरावांचे मत पुन्हा एकदा मागविले. दरम्यान इंपिरियल बँकेच्या मध्यवर्ती संचालक मंडळाने राष्ट्रीयीकरणाला विरोध करणारा विस्तृत असा ठराव संमत करून त्याची एक प्रत रिझर्व्ह बँकेकडे पाठविली आणि बँकेने ती आपल्या शिफारशीसह सरकारकडे पाठविण्याची विनंती केली. चिंतामणरावानी केवळ पोस्टमनचे काम करण्याऐवजी या विषयावरील रिझर्व्ह बँकेचे काय मत आहे त्याचे विस्तृत ज्ञापनच (memorandum) तयार केले आणि त्याला बँकेच्या मध्यवर्ती मंडळाने संमती दिली. या ज्ञापनात ते म्हणतात, "... इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयी-करण ही गंभीर चूक घडेल याची मला मनोमन खात्री पटली आहे. ... सरकारने इंपिरियल बँकेने तयार केलेल्या ज्ञापनाचा अतिशय काळजीपूर्वक अभ्यास केला तर तेही अशा निष्कर्षाप्रत येईल की, आताच्या परि-

स्थितीत इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण केले तर लाभ काहीच होणार नाही, मात्र बरेच काही गमवावे लागेल. ... (अ) इंपिरियल बँकेची पाकिस्तान, सिलोन व ब्रह्मदेशातील कार्यालये बंद केल्याने ज्यांचे मूल्य खात्रीपूर्वक घटणार आहे अशी मत्ता सरकारच्या हाती येईल; (आ) राष्ट्रीयीकरण केल्यामुळे इंपिरियल बँके-कडील अतिमहत्त्वाचा व्यवसाय देशातील इतर बँकांकडे वळण्याची दाट शक्यता आहे. ... इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण कशासाठी करावयाचे ठरविले आहे याबद्दल सरकारने काहीच स्पष्टीकरण केलेले नाही. ... लोकहिताच्या दृष्टीने, एवढ्या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधी निर्णय करताना, असे निर्णय कशासाठी केले जात आहेत याबद्दलचे विस्तृत निवेदन त्याच्या पुष्टचर्चे सरकारने प्रसूत केले पाहिजे."

चिंतामणरावांच्या अशा निवेदनांचा सरकारवर अनुकूल परिणाम होऊन अखेरीस फेब्रुवारी 1949 मध्ये तेव्हाचे वित्तमंत्री जॉन मथाई यांनी इंपिरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करणे सयुक्तिक नसल्याचा निर्वाळा संसदेमध्ये दिला. त्यानंतर 'ग्रामीण बँकविषयक चौकशी समिती'चा अहवाल मे, 1950 मध्ये सादर झाला. त्यातही राष्ट्रीयीकरणाला प्रतिकूल असाच विचार होता. त्यापुढे मात्र 'अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुर-वठा सर्वेक्षण समिती'च्या अहवालातील (1954) शिफारस सरकारने स्वीकारली आणि आर्थिक धोर-णाच्या चर्चेचा उपन्यास करण्याच्या ओघातच वित्तमंत्री या नात्याने चिंतामणराव देशमुखानी 30 डिसेंबर, 1954 रोजी इंपिरियल बँकेचे सरकारकडे हस्तांतर करून भारतीय स्टेट बँकेची स्थापना करण्याचा सर-कारचा निर्णय जाहीर केला ! या अनुषंगाने लोक-सभेत 1955 मध्ये बोलताना चिंतामणरावानी या निर्णयाचे जोरदार समर्थन करताना सांगितले, "...मी आताच जाहीर केलेले धोरण हे मी उल्लेख केलेल्या राष्ट्रासमोरील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठीच्या आमच्या व्यावहारिक दृष्टिकोनाचे एक उदाहरण आहे. राष्ट्रीयीकरणाच्या कोणत्याही सैद्धान्तिक विचारातून हे पाऊल उचलेले नाही. त्यामुळे व्यापारी बँक व्यव-सायाच्या एका भागावर नियंत्रण मिळालेले आहे; यातून आता ज्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांना पुरेसा पतपुरवठा होत नाही त्यांना तो उपलब्ध करून द्यावयाचा तसेच बँक व्यवसायाचा विस्तृत क्षेत्रात विस्तार करावयाचा

आहे." 1 जुलै, 1955 पासून भारतीय स्टेट बँक अस्तित्वात आली आणि इंपिरियल बँकेचे अस्तित्त्व संपुष्टात आले.

(इ) आयुर्विमा

भारतातील आयुर्विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण हे चिंतामणराव वित्तमंत्री असतानाचे एक महत्त्वाचे पाऊल होते. 19 जानेवारी, 1956 रोजी प्रथम भारतीय व विदेशी आयुर्विमा कंपन्यांचे व्यवस्थापन सरकारने आपल्या ताब्यात घेतले आणि त्यानंतर जुलै 1956 पासून त्यांच्या संपूर्ण मत्तेचे हस्तांतर सरकारकडे झाले. 19 जानेवारी, 1956 रोजी रात्री 8.30 वाजता राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या आकाशवाणीवरील भाषणात चिंतामणरावानी या निर्णयामागील भूमिका स्पष्ट केली.

"देशाच्या पतव्यवस्थेची पुनर्घटना करण्यासाठी बँकव्यवस्था, विमा व्यवसाय, शेअर बाजार गुंतवणुकीशी निगडित असणाऱ्या इतर संस्था यासारख्या वित्तयंत्रणांना गुंतविण्याची गरज नियोजन मंडळाने स्पष्ट केली आहे. असे केल्यानेच ठेवी गोळा करण्याची आणि त्यांचा उत्तम रीतीने उपयोग करण्याची प्रक्रिया सामाजिकदृष्ट्या हितकारक होईल. . . . (इंपिरियल बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर) लोकांकडील ठेवी अधिक परिणामकारकपणे संकलित करण्याच्या दिशेने टाकलेले पुढचे पाऊल म्हणजे आयुर्विमाचे राष्ट्रीयीकरण होय. . . आता दुसरी योजना येऊ वातली आहे. त्यामध्ये गुंतवणूक व विकासाचा वेग बराच वाढणार आहे. त्यामुळे लोकांकडील बचती गोळा करण्याचे मार्ग व्यापक व सखोल बनविणे अपरिहार्य झाले आहे. आयुर्विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण हा या प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण भाग आहे."

"... हा निर्णय करताना जनतेची याला मान्यता मिळेल असा मला पूर्ण विश्वास होता. हितसंबंधी विमा कंपन्यांनी व्यक्त केलेली मते काळजीपूर्वक अभ्यासूनच हा निर्णय केला आहे. गेल्या कित्येक महिन्यांपासून हा लोकचर्चेचा विषय बनलेला आहे. . . . तथापि, आपल्या योजनेच्या कार्यवाहीसाठी, म्हणजेच लोकहितासाठी, आयुर्विमाचे राष्ट्रीयीकरण केले पाहिजे या निष्कर्षाप्रत

आम्ही पोचले आहोत."

"... सध्यःस्थितीत (या क्षेत्राकडून) खाजगी क्षेत्राला जेवढी गुंतवणूक उपलब्ध होत आहे किमान तेवढी गुंतवणूक तरी यापुढे त्या क्षेत्राला मिळत राहिल यासाठी माझा प्रयत्न राहिल. यामध्ये काही बदल झालाच तर तो खाजगी क्षेत्रात विशेष लाभ उठविणारा गट असणार नाही यादृष्टीनेच असेल. आजच्या स्थितीत अधिकार, स्थान व विशेषाधिकार यांचा दुष्प्रयोग होत असल्यामुळेच आम्हाला आयुर्विमाच्या राष्ट्रीयीकरणाचा निर्णय घेणे भाग पडले आहे."

आपले भाषण संपविताना चिंतामणरावानी सांगितले की, "आयुर्विमाचे राष्ट्रीयीकरण म्हणजे समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याच्या आपल्या अंगीकृत ध्येयाकडील वाटचालीतील हे आणखी एक पाऊल ठरेल." शेवटी ते म्हणाले, "ग्राभीण भागातील लक्षावधी लोकांमध्ये राष्ट्राच्या भविष्यकालीन उभारणीची नवी जाणीव यामुळे निर्माण होणार आहे. याविषयीचा विश्वास केवळ विमा व्यवसायच देऊ शकेल. लोकसेवेच्या भूमिकेतूनच हा निर्णय झालेला आहे. याला प्रतिसाद देणे, शंकांचे निरसन करणे आणि अभूतपूर्व यश मिळवून देणे हे आता लोकांवरच अवलंबून आहे."

आयुर्विमाच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या संदर्भात चिंतामणरावानी आपल्या आत्मचरित्राच्या पहिल्याच प्रकरणाच्या पहिल्याच परिच्छेदाच्या अखेरीस लिहिले आहे की, "स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या पहिल्या दशकाचा इतिहास काळजीपूर्वक लिहिला गेलाच तर माझ्याबद्दलच्या इतर साऱ्या गोष्टी विसरल्या गेल्या तरीही आयुर्विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करणारा वित्तमंत्री म्हणून माझा निर्देश कदाचित केला जाईल असे वाटते."

3

अर्थसंकल्प व नियोजन

वित्तमंत्री म्हणून चिंतामणरावानीची कारकीर्द सन 1950 ते 1956 या वर्षांची. या काळात त्यांनी 6

केन्द्रीय अर्थसंकल्प मांडले. हाच काळ भारताच्या आर्थिक नियोजनाच्या पायाभरणीचा होता. त्यामुळे प्रत्येक अर्थसंकल्पात नियोजनाची सांगड अर्थव्यवहारांना कशी घातली पाहिजे याचे मनोज्ञ विश्लेषण त्यांनी केले आहे त्याचे प्रत्यंतर पासंबंधीच्या अर्थसंकल्पातील तप-जिळावरून येईल.

3.1

एका नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात येईल अशी उद्बोधना चालू अधिवेशनाच्या प्रारंभी राष्ट्रपतींनी केली होती याची सभागृहाला आठवण असेलच. आपले सध्याचे विकासाचे कार्यक्रम आणि आपल्या उत्पादनाच्या योजना यांचा आढावा घेणे जरूर आहे. ज्या भौगोलिक आणि आर्थिक वस्तुस्थितीवर सध्याचे जे कार्यक्रम आधारलेले आहेत ती वस्तुस्थिती आता अस्तित्वात नाही, वित्तीय साधनसामग्रीच्या ज्या अंदाजावर सध्याचे जे कार्यक्रम आधारलेले आहेत त्यांना आता अर्थ उरलेला नाही आणि विकासाच्या संपूर्ण प्रश्नाचा दृष्टिकोनच बदलला पाहिजे अशी लोकमानसाची मागणी आहे. या वास्तवाच्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रपतींनी जाहीर केल्याप्रमाणे शासनाने एका नियोजन आयोगाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्याची संरचना ठरविलेली आहे. आयोगात पुढील सदस्य राहतील :

अध्यक्ष : जवाहरलाल नेहरू

उपाध्यक्ष : गूलझारीलाल नंदा (मुंबई सरकारातील श्रममंत्री)

सदस्य : चिन्तामण देशमुख (भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे भूतपूर्व गव्हर्नर आणि सध्या बहिःस्थ वित्तविषयक भारताचे प्रतिनिधी), गगनविहारीलाल मेहता (भारतीय प्रसूक्त मंडळाचे अध्यक्ष), आर. के. पाटील (भारत सरकारचे अन्न आयुक्त). चौथ्या सदस्याचे नाव नंतर जाहीर करण्यात येईल.

मंत्रिमंडळाचे सचिव एन. आर. पिल्ले हे आयोगाचे

गाचे सचिव म्हणून काम पाहतील आणि वित्तमंत्री-लयातील उपसचिव तर्लोकसिंग हे उपसचिव राहतील. आयोगाची कार्यक्षमता आणि इतर बाबीसंबंधीचा तपशील यथावकाश जाहीर करण्यात येईल.

- वित्तमंत्री जॉन मथाई यांचे सन 1950-51 सालीचे अर्थसंकल्पीय भाषण :
28 फेब्रुवारी, 1950

3.2

भविष्याविषयी कसाही विचार केला तरी, देशाच्या विकासाकरिता जास्तीत जास्त साधनसामग्री जमविण्याच्या बाबतीत आत्मसंतुष्टपणाला जागा नाही किंवा प्रयत्नांमध्ये शिथिलता घेता कामा नये नियोजन आयोगाने वास्तववादी योजना तयार केली आहे. त्यामधून व्यापक आणि परिपूर्ण जीवनाकडे होणाऱ्या वाटचालीत एक पुढचे पाऊल पडेल. त्याखेरीज स्वातंत्र्याला मोडी राहणार नाही. अमेरिकेशी तांत्रिक सहकार्याचा करार, फोर्ड फाऊंडेशन, कोलंबो योजना, वगैरे माध्यमांतून अलीकडच्या काही महिन्यात आपल्याला विदेशातून वित्तीय साहाय्य मिळाले आहे. तथापि, याचे स्वागत करताना एवढेच नव्हे तर भविष्यात याहीपेक्षा अधिक साहाय्य मिळविण्याची आशा राखताना आपणाला प्रामुख्याने आपल्यावरच विसंबून राहायला पाहिजे. बाह्य मदतीवर अवलंबून राहून आपणाला आपल्या वैभवाचे इमले बांधता येणार नाहीत. तसे केल्यास, आपणाला राष्ट्रीय अस्मितेच्या काही महत्त्वपूर्ण बाबींचा बळी द्यावा लागेल. आपल्याच लोकांच्या प्रयत्नांमुळे आपण आपल्या राष्ट्राची पुनर्रचना करणार आहोत. अर्थसंकल्पाचे ओझे केव्हाकेव्हा त्रासदायक वाटत असले तरी, सभागृहातील आणि सभागृहाबाहेरील ज्यांना ते तसे वाटते ते सर्वजण घ्यानात ठेवतील की, हे ओझे आपण आपल्यासाठी आणि आपल्या मुलाबाळांसाठी पेलतो आहोत असा माझा विश्वास आहे.

- वित्तमंत्री चिन्तामणराव देशमुख यांचे सन 1952-53 साठीचे अर्थसंकल्पीय भाषण :
23 मे, 1952, परिच्छेद 24.

धोरणनिश्चिती आणि वित्तउपलब्धता एवढ्या-
वरच नियोजित आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम पूर्ण करता
येत नाही; त्यासाठी कार्यदक्ष प्रसासन आणि लोकांचे
सहकार्य आवश्यक असते. पंचवार्षिक योजना ही पुढच्या
अनेक योजनांपैकी पहिली योजना आहे. त्यात विका-
साच्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी पुढील तीन वर्षांसाठीची
धोरणे मांडण्यात आली आहेत. लोकांच्या जास्तीत
जास्त सहकार्यातून ही धोरणे आणि कार्यक्रम राबवि-
ण्याची केन्द्र व राज्य सरकारांची मुख्य जबाबदारी
आहे. योजनेची कार्यवाही करण्यात केन्द्र सरकारने
आपली जबाबदारी पार पाडली आहे असा माझा
विश्वास आहे. राज्य सरकारे याच दृष्टिकोनातून प्रयत्न
करीत असतील अशी माझी खात्री आहे; तथापि,
काही राज्यांना टंचाईच्या कारणाने अधिकचे आर्थिक
ओझे उचलावे लागले आहे हे मान्य आहे. योजनेच्या
उर्वरित कालावधीत राज्य सरकारे आपली साधन-
सामग्री वाढविण्यावर भर देऊन प्रयत्न करतील अशी
माझी खात्री आहे; त्यामुळे योजनेतील कार्यक्रम पूर्ण
करण्याला उशीर होणार नाही. विनियमित राज्यांचे
कल्याणकारी राज्यात संक्रमण सोपे नसते. त्याकरिता
भारलेले, माहीतगार आणि समजदार नेतृत्व पाहिजे;
सर्वांच्या भ्रष्टाची दृष्टी राखणारा विस्तप्रिय, सहकारी
वृत्तीचा आणि त्यागाला तयार असणारा समाज पाहिजे.
असे नेतृत्व निर्माण करण्यातच राजकीय ग्राहणपण
आणि मृतसद्देगिरीची महान कसोटी लागेल. लोकांचे
सहकार्य कसे आणि कशा पद्धतीने अपेक्षित आहे
याबद्दल काटेकोर आणि नेमके मार्गदर्शन करण्याची
जबाबदारी नियोजन आयोगाच्या सहकार्याने देशातील
सरकारांनी उचलावयाची आहे. एकदा असे मार्गदर्शन
उपलब्ध झाले म्हणजे मग आपले जास्तीत जास्त योग-
दान देणे ही लोकांची जबाबदारी राहते. असे केल्यानेच
योजनेची वाटचाल मातृभूमीच्या उन्नत वैभवाकडे
आणि भरभराटीकडे होत राहील.

- वित्तमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांचे सन
1953-54 साठीचे अर्थसंकल्पिय भाषण :
27 फेब्रुवारी, 1953, परिच्छेद 52.

राष्ट्रीय विकास हे फक्त सरकारचे काम नव्हे;

आपल्यासारख्या लोकशाहीमध्ये ते लोकांचेदेखील काम
असते. सध्या आपण तुटीच्या वित्तपुरवठ्याचा बराच
उपयोग करीत आहोत हे ध्यानात घेता मी लोकाना
कळकळीचे आवाहन करू इच्छितो की, त्यांनी आपली
बचत वाढवून सरकारला जास्त पैसा उपलब्ध करून
द्यावा. मी थोड्याच वेळापूर्वी चालू वर्षातील अल्प-
बचतीच्या निराशाजनक प्रतिसादाचा उल्लेख केला.
माझे आवाहन केवळ या अल्पबचत चळवळीला पाठिंबा
मिळविण्यासाठी नाही. आपल्याला राष्ट्रीय विकासाची
प्रक्रिया दीर्घकाळ चालू ठेवावयाची असेल तर या
चळवळीला लोकानी व्यापक स्वरूपात प्रतिसाद द्याव-
याला हवा. विकासासाठी त्याग करावा लागतो; हा
त्याग शक्यतोवर समान विभागला जावा आणि तो
स्वेच्छेने व सहजपणाने व्हावा हा लोकशाही नियो-
जनाचा आत्मा आहे. भांडवलनिर्मितीत वाढ करणे हे
नियोजनाचे सर्वमान्य उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी दोन गोष्टी
कराव्या लागतील. एक म्हणजे, लोकानी चालू उप-
भोग मर्यादित ठेवला पाहिजे; दुसरे, कामविरहित
मनुष्यबळाचा वापर करून देशाची उत्पादनक्षमता
वाढविली पाहिजे. याकरिता अधिक कष्टाची गरज
आहे. आतापर्यंत योजनेच्या पहिल्या तीन वर्षांत आपली
कामगिरी तशी बरी आहे; आता अधिक कष्ट कर-
ण्याच्या टप्प्याला आपण पोचलो आहोत. या परि-
स्थितीत, समाजातील सर्व गटांकडून त्यांच्याकडून शक्य
तेवढे योगदान आणि सहकार्य मिळेल अशी माझी
धारणा आहे.

- वित्तमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांचे
सन 1954-55 साठीचे अर्थसंकल्पिय भाषण :
27 फेब्रुवारी, 1954, परिच्छेद 44.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा हा शेवटचा अर्थ-
संकल्प आहे. आणि पूर्वीच्या अर्थसंकल्पांप्रमाणेच हा
अर्थसंकल्पदेखील योजनेच्या सुयोग्य कार्यवाहीच्या मुख्य
हेतूनेच वेतलेला आहे या संदर्भात योजनेचा आढावा
घेण्याचा माझा उद्देश नाही. गेल्याच अधिवेशनकाळात
योजनेच्या प्रगतीसंबंधीची सखोल चर्चा करण्याची संधी
समागृहाला मिळाली होती आणि तमाच प्रकारची
चर्चा करण्याचे आणखी प्रसंग येतील याबद्दल मला

संदेह नाही. तथापि, या योजनेचा अंतिम कालावधी आता नजरेच्या दृष्ट्या असल्यामुळे योजनेचा आढावा घेण्याची ही संधी आहे असे मला वाटते. भावफुगवटा, टंचाई अशासारख्या अर्थव्यवस्थेला झाकोळणाऱ्या अवघड परिस्थितीमध्ये पहिल्या योजनेचा आराखडा तयार झाला. एक योजना बनविणे हीच आपल्या दृष्टीने नवी वाटचाल होती; त्यातून राष्ट्रीय जीवनाच्या मोठ्या अंगाला आपण स्पर्श केला होता. चांगल्या पद्धतीने सुरुवात करण्याचा हेतू होता, आणि गत चार वर्षांकडे मागे वळून पाहिल्यास हे काम आपण यशस्वीपणे केले आहे असे म्हणण्याचे मी धाडस करतो. पहिल्या योजनेने राष्ट्रीय विकासाच्या प्रश्नाच्या केषळ अल्पशा भागाला हात घातला आहे. अशा प्रकारच्या अनेक योजना तयार कराव्या लागतील. पहिली योजना जास्तीत जास्त प्रमाणात पूर्णत्वाला न्यावी याची जाणीव आता केन्द्र आणि राज्य सरकारांना चांगल्या रीतीने झाली आहे. योजनेची अधिक परिणामकारक कार्यवाही होण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणाही आता वेगाने काम करू लागली आहे; मात्र सुधारण्यासाठी अजूनही बराच वाव आहे. आपली लक्ष्ये गाठण्याच्या बाबतीत अजून काही कमतरता असली तरी, योजनेचा आकार लक्षात घेता तसेच कोणत्याही मानवी नियोजनकार्यात अपरिहार्यपणे राखावा लागणारा माळा विचारात घेता, माठलेली लक्ष्ये आपणाला निराश करण्यासारखी नाहीत. संपूर्ण देश आता अधिकाधिक प्रमाणात योजनेचा विचार स्वीकारू लागला आहे, आणि ग्रामीण भागातदेखील आर्थिक विकासाबद्दल जागरूकता निर्माण होत आहे हे सहजपणे निरीक्षण करणाऱ्यांच्याही ध्यानात येते. जलसिंचन, बीजनिर्मिती, औद्योगिक विकास आणि सामूहिक व राष्ट्रीय विस्तार कार्यक्रम याबाबतीत आपण चांगलाच पल्ला माठला आहे. अर्थव्यवस्थेचे स्थैर्य आणि लोकशाही पद्धतीचा अनुभव करण्याचे आपले उद्घोषित धोरण यांच्याशी सुसंगत राहिले या रीतीने दुसऱ्या योजनेत अधिक जलद विकासाची तरतूद केली पाहिजे. जनगणना अहवाल, राष्ट्रीय उत्पन्न समितीचे अहवाल, राष्ट्रीय तमुना सर्वेक्षणाचे (NSS) अहवाल आणि अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा सर्वेक्षण समितीचा अहवाल यामधून आता बरीच नवीन सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध झालेली आहे. गेल्या काही महिन्यांमध्ये विस्तृत योजना बनविण्याच्या प्रक्रियेतील सांख्यिकीय व तांत्रिक अंगा-

संबंधीची बरीच पूर्वतयारी झालेली आहे. योजनेची मध्यवर्ती दृष्टि आणि साधनसामग्रीची उपलब्धता विचारात घेऊन होवळ लक्ष्ये मांडणारा योजनेचा आकृतीबंध नजिकच्या भविष्यकालात प्रकाशित करता येईल अशी मी आशा करतो.

माझ्या मते, संयोजन आणि वित्तपुरवठा या दोन वर्षांवर दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचे यश अवलंबून राहिले. ज्या अर्थव्यवस्थेत अपेक्षित दिशेने वास्तविक साधनसंपत्ती वळविण्यासाठी पैसारूपी मोवदला हेच साधन असते त्या अर्थव्यवस्थेत वित्तपुरवठ्याची उपलब्धता हा कळीचा प्रश्न असतो. परंतु वित्त हे एक-प्रकारे नामस्वरूप (token) असते. त्याची निर्मिती विशिष्ट मर्यादित करता येते; ती मर्यादा स्थैर्यासह जलद परंतु शिस्तबद्ध प्रगती यांच्या गरजेतून ठरते. वित्तीय विचार बाजूला सारून वस्तुरूप लक्ष्ये (physical targets) ठरविण्याचा प्रश्न यामध्ये उद्भवतच नाही. नियोजित विकासाकरिता जास्तीत जास्त साधनसामग्री संकलित करावी लागते म्हणूनच मी आज करदात्यांकडून मोठ्या प्रमाणावर पैसा गोळा करण्याचे प्रस्ताव मांडले आहेत. याचे आणखी एक समर्थन आहे. हे केल्याखेरीज राज्यघटनेत समाविष्ट असलेले कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करता येणार नाही.

मी यापूर्वी उल्लेख केला की, संपूर्ण देश आता अधिकाधिक योजनामय बनत चालला आहे. देशात सर्वत्र गरीब माणसेदेखील आपले तन आणि धन योजनेसाठी देत आहेत. अशा गरीब माणसांनी आणि कित्येकदा आपले नाव उघड करू न इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी योजनेकरिता आपापली अल्पशी देणगी माझ्याकडे पाठविली आहे. माझ्या दृष्टीने व्यक्तिशः हा उत्साहवर्धक व चिरकालीन अनुभव आहे. अशीच मनोभावना देशातील लोकाना भारावून टाकत राहिली तर आपण या आणि भविष्यातील योजनांची कार्यवाही यशस्वीपणे करू शकू असा विश्वास बाळगायला हरकत नाही.

- वित्तमंत्री चितामणराव देगमूख यांचे
सन 1955-56 साठीचे अर्थसंकल्पिय भाषण.
28 फेब्रुवारी, 1955, परिच्छेद 67.

आतापर्यंत केन्द्र सरकारचे पाच अर्थसंकल्प मांडण्याचे भाग्य मला लाभले. त्यामधून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या वित्तीय उपाययोजनांचे प्रतिबिंब पडलेले आढळते. वित्त आयोगाच्या शिफारशी तसेच वैधानिक (statutory) किंवा स्वेच्छाधीन (discretionary) अनुदाने यांच्या योगाने केन्द्र सरकारकडून राज्य सरकारांकडे महसुली साधनसंपत्तीचे मोठ्या प्रमाणावर हस्तांतर झाले आहे. त्याचप्रमाणे राज्यांच्या मांडवली खर्चाकिरता केन्द्र सरकारकडून दिली जाणारी कर्जेही सातत्याने वाढत आहेत. सरकारने वर्षानुवर्षे मांडलेल्या कर प्रस्तावांना संसदेने विवेकबुद्धीने मान्यता दिल्यामुळेच केन्द्र सरकारला हे करता आले. चलनवाढ तसेच मैत्रीपूर्ण संबंध असणारे देश व संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना यांच्याकडून समजसंपणे व उदारपणाने मिळालेले आर्थिक साहाय्य यांचाही यामध्ये वाटा आहे. आपल्या योजनांच्या संदर्भात, केन्द्र सरकारच्या अर्थसंकल्पांना राज्यघटनेने केन्द्र व राज्ये यांच्या अधिकाऱ्यांच्या केलेल्या विभागणीपेक्षाही खूप जास्त महत्त्व निर्माण झालेले आहे.

चालू वित्तीय वर्षअखेरीस पहिल्या पंचवार्षिक योजनेची अत्यंत समाधानकारकरीत्या अखेर होईल. देशातील लोकानी दिलेला उत्साहवर्धक प्रतिसाद आणि विदेशी साहाय्य याना याचे श्रेय द्यायला हवे. योजनेच्या फलश्रुतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुन्हा एकदा सांगण्यासाठी मी सभामुहाचा वेळ घेणार नाही; त्यातील विशेष महत्त्वाच्या बाबींचा उल्लेख राष्ट्रपतींच्या भाषणात येऊन गेला आहे. ढोबळ मानाने माझ्या मते पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमधून आपण देशाच्या अर्थव्यवस्थेची आणखी सुदृढ उत्तुंग इमारत बांधण्यासाठीची भक्कम पायाभरणी केली आहे.

प्रस्तुत अर्थसंकल्प दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या वर्षाची संबंधित आहे. ही योजना याच अधिवेशनकाळात संसदेच्या संमतीसाठी सादर केली जाणार आहे तिचा मसुदा यापूर्वीच प्रसिद्ध झालेला आहे आणि यथावकाश या सभामुहाला त्यावर परिपूर्ण चर्चा करण्याची संधी मिळेल. आता यावेळी मी त्यावर काही सर्वसाधारण भाष्य करणार आहे; त्यामुळे मी सादर

करणार असलेल्या अर्थसंकल्पाची पाश्चैमी ध्यानात येईल.

या योजनेत सरकारी क्षेत्रातील विकास व गुंतवणुकीसाठी 4,806 कोटी रुपयांची खर्चाची तरतूद केलेली आहे. केन्द्रीय मंत्रालये आणि राज्ये यांच्या सर्वच निकडीच्या गरजांसाठी त्यामध्ये तरतूद करणे शक्य झालेले नाही. मी एवढेच म्हणून की, सर्व परिस्थितीचा विचार करता, अल्पशा वाढीची शक्यता ध्यानात घेऊन आणि पुरेशी साधनसामग्री दृष्टिपथात नसतानाही, 4,800 कोटी रुपयांची योजना ही देशाची सर्व शक्ती ताणून जे करता येणे शक्य आहे तेवढी आहे असे मला वाटते. देशातील बव्हंशी अग्रगण्य अर्थशास्त्रज्ञांचेही असे मत आहे. आपण एक धाडसी आणि महत्त्वाकांक्षी योजना स्वीकारत आहोत; त्यासाठी बरेच आणि सातत्यपूर्ण कष्ट करावे लागतील. अशा तऱ्हेची पंचवार्षिक योजना जर आपण यशस्वीपणे पूर्ण करू शकलो तर ते देशाला भूषणाबद्द व आनंददायी ठरेल. काही केन्द्रीय मंत्रालये आणि राज्ये निराश झाली असतील तर मी त्यांना एवढाच दिलासा देऊ इच्छितो की, नियोजन आयोगाने सीमान्तिक असमाधान सारखे टेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी योजना नम्य (flexible) असावीच लागते. कालौघात बदलत्या परिस्थितीशी तिला जुळवून घ्यावे लागते. पूर्वानुमानामध्ये किंवा भविष्यकाळाविषयीच्या पूर्वदृष्टिकोनामध्ये अनिश्चितता असणे स्वाभाविक असते. यास्तव योजनेतील वित्तेवार (allocation), लक्ष्ये, अंतर्भूत गृहिते अपरिवर्तनीय आहेत असा दावा करणे अवास्तव ठरेल. विकास कोणत्या दिशेने घडणार आहे, किती प्रमाणात आणि कोणत्या तंत्रानुसार साधनसामग्री उभी राहणार आहे याचे दिग्दर्शन करणारा नकाशा किंवा आकृतीबंध या दृष्टिकोनातून योजनेकडे पाहिले पाहिजे. हा नकाशा सर्वांथीने परिपूर्ण असेल असे नाही. काही दृष्टीने पाच वर्षांचा नकाशा अपुरा असेल आणि 15 ते 20 वर्षांचा दीर्घकालीन दृष्टिकोन स्वीकारण्याचीही गरज भासेल. अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील प्रत्येक पुढचे पाऊल नवी शक्तिजे दृष्टिपथात आणते किंवा नवे प्रश्न पुढे आणते. परिणामी अर्थव्यवस्थेतील विकासाच्या अनुषंगाने आपल्या या नकाशाची सातत्याने पुनर्लिखणी करावी

लागते आणि ज्या परिप्रेक्ष्यानुसार (perspective) आपण आपले कार्यक्रम पुढे आणत असतो त्यामध्ये समायोजन (adjustment) करावी लागते.

सरकारने करावयाच्या खर्चाचा कार्यक्रम म्हणजे योजना एवढेच त्याचे स्वरूप नसते. विशिष्ट साधन-सामग्री वापरून आणि विशिष्ट टप्प्यांतून पुढे जाऊन विशिष्ट फलप्राप्तीकरिता समाजातील सर्व गटांनी समन्वय साधून केलेले प्रयत्न त्यात अभिप्रेत आहेत. या प्रक्रियेच्या प्रत्येक टप्प्याला स्थूलरूपाने तसेच क्षेत्रीय-दृष्ट्या मागणी व पुरवठ्याचा समतोल साधला गेला पाहिजे. वास्तविक साधनसंपत्तीचा प्रवास योजनेबरोबरच होत राहावा. नाहीतर, आपल्याला माहीतच आहे की, अत्यंत गरजेचा कच्चा माल किंवा बीजनिर्मिती किंवा वाहतूक किंवा विदेशी विनिमय यामध्ये थोडेसे जरी अडसर निर्माण झाले तरी त्यामुळे संपूर्ण कार्यक्रमावरच प्रतिकूल परिणाम होतो. योजनेची वाटचाल होत राहते त्याचबरोबर समन्वित विकासाची आणि साधनसामग्रीच्या उपभोगाची खातरजमा करण्यासाठी बरेचसे तांत्रिक स्वरूपाचे काम सातत्याने करित राहावे लागते. याच दृष्टिकोनातून योजनेकडे पाहावे लागते. ती एक व्यापक चौकट असते आणि त्या अंतर्गत प्रत्येक वर्षा-करिता निश्चित व तपशिलवार योजना आखून तिची कार्यवाही करावी लागते.

दुसरी पंचवार्षिक योजना हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दिशेने टाकलेले एक धाडसी पाऊल आहे. त्यामध्ये गुंतवणुकीचा दर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सध्याच्या 7 टक्क्यांवरून साधारणतः 12 टक्क्यांपर्यंत वाढविण्याची तरतूद आहे. हे शक्य होण्यासाठी समाजातील प्रत्येक गटाने आपापल्या कुवतीनुसार उपभोगाला लगाम घातला पाहिजे. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ लोकसंख्या वाढीच्या दरापेक्षा जास्त राहिली तर लोकांच्या सरासरी राहणीमानात घट होण्याचा प्रश्नच उरत नाही. उलट ते वाढले पाहिजे. ते तर नियोजनाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. असे असले तरी, अल्पकालात उपभोगात वाढ करणे आणि भविष्यकाळात जास्त उत्पन्न देणाऱ्या गुंतवणुकीत वाढ करणे यामधून निवड करावी लागेल. अनुपयोगित साधनसंपत्ती मिळविण्यात योजनेला ज्या प्रमाणात यश येईल त्या प्रमाणात गुंतवणूक वस्तू तसेच उपभोगाच्या वस्तू यांच्या उत्पा-

दनात त्याचबरोबर वाढ करणे शक्य होईल. म्हणून, न्यूनविकसित अर्थव्यवस्थेमध्ये गुंतवणुकीत वाढ करण्यासाठी पूर्वअट म्हणून सर्वत्र क्षेत्रांत उपभोगात घट करण्याची आवश्यकता नाही. मात्र समाजातील उच्च गटातील लोकांची चालू उपभोगाची पातळी प्रतिकूल रीतीने प्रभावित होण्याची शक्यता असते. असे असूनही, उपभोगावर संयम ठेवला पाहिजे. निम्न पातळीवरील उपभोगाच्या पातळीवर असलेल्या देशांमध्ये हे खूप अवघड आहे. राजकीय घोरणाची आखणी या उद्देशाने झाली पाहिजे. पैशातील उत्पन्न कितीही वाढले तरी, उपलब्ध उपभोग वस्तूंचा पुरवठा सर्वसाधारणपणे स्थिर किमतीला खरेदी करता येईल या मर्यादेपर्यंत समाजाचा उपभोगावरील खर्च रोखला पाहिजे.

योजनेच्या संदर्भात वित्तीय संभाव्यता काय आहेत याचा या टप्प्यावर मी आढावा घेणार नाही. परंतु एका गोष्टीवर माझा भर राहिल. प्रस्तावित आयामांच्या योजनेसाठी आवश्यक तेवढ्या साधन-सामग्रीची जुळवाजुळव करण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. विदेशातून मिळणारी वित्तीय साधनसामग्री काही मर्यादेपर्यंतच आणि सीमान्तिक स्वरूपातच साहाय्यकारी असते. अशी मदत खचितच महत्त्वपूर्ण व मौलिक असते आणि तिचे स्वागतच होईल. तथापि, बव्हंशी प्रयत्न देशातूनच झाले पाहिजेत. या संदर्भात राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीला अथवा त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात कराचे उत्पन्न वाढविणाऱ्या क्रमवर्धी कराधानाला (progressive taxation) महत्त्वाची कामगिरी करावी लागेल. आणखीही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, शासकीय व विगर-शासकीय प्रयत्नांचा पूर्वापेक्षा अधिक जोर करून लोकांच्या बचती वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन देऊन त्या गोळा केल्या पाहिजेत या दोन्ही गोष्टी कालौघात साध्य करता येणार असल्याने योजनेची कार्यवाही काळजीपूर्वक करावी लागेल.

- वित्तमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांचे सन
1956-57 साठीचे अर्थसंकल्पीय भाषण :
29 फेब्रुवारी, 1956, परिच्छेद 2 ते 9.

संदर्भ सूची

- 1 देशमुख, वि. द्वा., माझा जीवनप्रवाह ('The Course of My Life' या इंग्रजी पुस्तकाचा रचक अनुवाद, अनुवादक - वि. का. पत्की), ओरिएंट लाँगमन लि., 1978.
- 2 Simha, S. L. N., HISTORY OF THE RESERVE BANK OF INDIA (1935-51), Reserve Bank of India, Bombay, April, 1970.
- 3 Narendra Kumar (Ed.), BANK NATIONALISATION IN INDIA, A SYM-
POSIUM, Lalvani Publishing House, Bombay, 1969.
- 4 Dharmendra Kumar (Ed.), TRYST WITH TRUST - THE LIC STORY, Life Insurance Corporation of India, Bombay, September, 1991.
- 5 BUDGET SPEECHES OF UNION FINANCE MINISTERS, 1947-48 TO 1990-91, Ministry of Finance, Department of Economic Affairs, Second Edition, October 1990.

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

एकविसावे वार्षिक अधिवेशन

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे एकविसावे वार्षिक अधिवेशन ऑक्टोबर/नोव्हेंबर, 1997 मध्ये आयोजित होणार आहे. शासकीय विदर्भ महाविद्यालय, अमरावती येथील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक डॉ. दि. व्यं. जहागिरदार अध्यक्षस्थानी राहतील. अधिवेशनातील चर्चासत्रांसाठी खालील विषय निश्चित करण्यात आलेले आहेत.

- (1) लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास
- (2) संरचनात्मक बदल आणि त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
- (3) महाराष्ट्राची जलसंपत्ती : नियोजन, वाटप व वापर

चौथा विषय तत्कालिन परिस्थितीशी संबंधित असेल आणि तो परिषदेचे अध्यक्ष यथावकाश जाहीर करतील. वरील विषयांचो रूपरेषा 'अर्थसंवाद'च्या जानेवारी-मार्च 1997 अंकात देण्यात येईल.

आ. गो. पुजारी
कार्यवाह-तज्जिनदार